

**ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

РОМАНСЬКА ІРИНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 347.551

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ КОНДИКЦІЙНИХ
ЗОБОВ'ЯЗАНЬ В УКРАЇНІ**

081 «Право»

Подається на здобуття ступеня доктора філософії в галузі права

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання текстів, ідей і результатів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ І. В. Романська

Науковий керівник **Андрусів Уляна Богданівна**
кандидат юридичних наук, доцент

Львів – 2023

АНОТАЦІЯ

Романська І. В. Цивільно-правове регулювання кондикційних зобов'язань в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». – Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, 2023.

Дисертація спрямована на комплексне вирішення наукових і практичних завдань та дослідження цивільно-правового регулювання кондикційних зобов'язань в Україні.

Дисертаційна робота є комплексним дослідженням, у якому проведено детальний науково-теоретичний аналіз цивільно-правового регулювання кондикційних зобов'язань в Україні і розроблено на його основні рекомендації та пропозиції з метою удосконалення нормативно-правового регулювання у цій сфері відносин.

У Розділі 1 *«Загальнотеоретична характеристика кондикційних зобов'язань»* досліджено поняття і місце кондикційних зобов'язань у системі цивільного права України, а також охарактеризовано елементи кондикційних зобов'язань.

Обґрунтовано, що кондикцію слід розглядати у двох аспектах. По-перше, як зобов'язальне правовідношення, а по-друге, як позовну вимогу про повернення безпідставно набутого та/чи утриманого майна. Кондикцію як зобов'язання не слід трактувати як «спосіб захисту», оскільки воно спрямоване на охорону прав потерпілого на майно, яке набуто і утримується безпідставно іншою особою. Водночас, захисний елемент у правовідносинах із безпідставного збагачення знаходить свій прояв у пред'явленні вимоги про повернення майна, яке безпідставно набуто, і яке іменується кондикційною вимогою, хоча до неї застосовуються ті ж норми, що унормовують кондикційне зобов'язальне правовідношення.

Кондикція як зобов'язання – це правовідношення, за яким одна особа – набувач майна, зобов'язана повернути у натурі майно чи відшкодувати його

вартість особі, за рахунок якої це майно було безпідставно набуто та/або утримано. До іманентних ознак кондикційного зобов'язання слід віднести: є недоговірним охоронним правовідношенням, але безвідносно до правомірності дій сторін чи події, яка стала підставою його виникнення; одностороннє зобов'язання (праву кредитора кореспондує обов'язок боржника); має відносний характер, оскільки обумовлене чітким законодавчим визначенням сторін; за функціональною спрямованістю покликане попередити наслідки безпідставного збагачення; не пов'язане нерозривно із жодною стороною і, разом з тим, має майновий характер.

Суб'єктами кондикційних зобов'язань можуть бути учасники цивільних відносин, коло яких окреслено приписами ст. 2 Цивільного кодексу України. На майно, щодо якого виникає кондикційне зобов'язання, у набувача не виникає право власності, як і будь-яке інше речове право.

Об'єктом кондикційного зобов'язання є майно як узагальнена категорія, яка повинна тлумачитись відповідно до розділу III книги I Цивільного кодексу України та з урахуванням особливостей досліджуваних правовідносин. Необхідно розширено трактувати набуте, утримане без правової підстави майно, зокрема за рахунок безпідставного користування чужим майном, результатів робіт і послуг, споживання безоблікової електроенергії, цифрових речей. Управомочена сторона вправі вимагати як передання відповідної кількості речей того самого роду та такої ж якості (родових речей), так і повернення індивідуально-визначеної речі, як рухомої, так і нерухомої речі, яка набута та/чи утримана без правової підстави.

Умовами виникнення кондикційного зобов'язання є: приріст (набуття, утримання) майна у набувача за рахунок «потерпілого»; відсутність правової підстави чи виникнення обставин, за яких підстава, на якій майно набувалося, утримувалося, згодом відпала.

У Розділі 2 *«Особливості субсидіарного та самостійного застосування кондикційних зобов'язань»* проведено розмежування кондикційного зобов'язання із суміжними правовими категоріями, зокрема віндикацією, реституцією,

деліктами, договірними зобов'язаннями, а також охарактеризовано випадки самостійного застосування кондикції.

Кондикція застосовується субсидіарно лише у тих випадках, коли безпідставне набуття, утримання майна однієї особи за рахунок іншої не може бути усунуто за допомогою інших спеціальних способів захисту, зокрема віндикації, реституції, вимоги про відшкодування шкоди. Натомість самостійне застосування кондикції зумовлено безпідставним набуттям та/чи утриманням майна за відсутності підстав для пред'явлення іншого позову.

Відстоюється позиція про недоцільність запровадження кондикції як майнового наслідку недійсності правочину. У зв'язку із неможливістю застосування двосторонньої реституції до недійсних договорів, за якими мало місце фактичне тимчасове володіння та користування майном, такі відносини є кондикційними, а грошові кошти за весь період панування набувачем над цим майном, підлягають поверненню особі, за рахунок якої відбулося безпідставне збагачення.

Набуття однією зі сторін зобов'язання майна за рахунок іншої сторони у порядку виконання договірною зобов'язання не вважається безпідставним. Норми про кондикцію не підлягають застосуванню, якщо інші наслідки передбачені спеціальними нормами про певні види договірних зобов'язань.

Зважаючи на універсальний характер кондикції, неможливо вичерпно окреслити увесь спектр випадків самостійного застосування глави 83 Цивільного кодексу України. До випадків самостійного застосування норм про кондикцію слід віднести відносини, які виникають із: реалізації заставного майна; страхування цивільно-правової відповідальності; визнання виконавчого напису, на підставі якого було здійснено стягнення грошових коштів, таким, що не підлягає виконанню; стягнення безпідставно виплаченого середнього заробітку за час затримки розрахунку при звільненні; стягнення надмірно нарахованої (виплаченої) субсидії та ін.

У Розділі 3 *«Виконання кондикційних зобов'язань»* охарактеризовано особливості повернення безпідставно набутого чи утриманого майна, визначені

підстави, за яких на набувача не покладається обов'язок повернути безпідставно набуте, утримане майно. Крім цього, з'ясовано зміст принципу добросовісності при виконанні кондикційних зобов'язань.

Поряд з вимогою про повернення потерпілому майна, набутого, утриманого безпідставно, на набувача покладається додатковий обов'язок – видати так звані «кондикційні доходи». Вартість безпідставно набутого та/чи утриманого майна доцільно визначати на час вирішення справи судом. Упущена вигода, за змістом відшкодування доходів від безпідставно набутого чи утриманого майна, відшкодуванню не підлягає. До вимог про повернення безпідставно набутого чи утриманого майна, у тому числі і додаткових вимог про повернення «кондикційних доходів», застосовується загальний трирічний строк позовної давності.

У роботі зроблено висновок, що безпідставно виплачений середній заробіток за час затримки розрахунку при звільненні, надмірно нарахована (виплачена) субсидія, вихідна допомога підлягають поверненню як безпідставно набуті, утримані. Підставами віднесення помилки до рахункової, у контексті ст. 1215 ЦК України, є як суб'єктивні, так і об'єктивні обставини.

Принцип добросовісності не впливає на саме виникнення кондикційних зобов'язань, але добросовісність чи недобросовісність дій набувача матиме значення в певних моментах, пов'язаних з їх виконанням. Правило про недопустимість стягнення (повернення) платежів, унормованих ст. 1215 ЦК України, застосовується лише у разі добросовісності набувача. У разі доведення недобросовісності набувача, наявності рахункової помилки, зазначені грошові кошти підлягають поверненню. Одним із способів захисту добросовісної сторони є принцип естопелью, за яким особа втрачає право аргументувати будь-якими фактами свої вимоги, якщо її попередня поведінка свідчила про те, що вона займала протилежну позицію.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає у тому, що вперше: обґрунтовано, що кондикційне зобов'язання за своєю сутністю одночасно виступає різновидом недоговірною зобов'язання та змістом вимоги, яка

пред'являється кредитором-потерпілим до боржника-набувача майна; встановлено, що на майно, щодо якого виникає кондикційне зобов'язання, у набувача не виникає право власності, як і будь-яке інше речове право; аргументовано, що зволікання або ухилення однією зі сторін від укладення договору не може бути підставою для звільнення від обов'язку щодо внесення плати за фактичне користування майном. Несплату особою, яка користувалася майном, грошових коштів необхідно трактувати як безпідставне збагачення. Однак, зважаючи на недобросовісну поведінку кредитора та відсутність вини боржника за кондикційним зобов'язанням, не підлягатимуть стягненню кондикційні доходи; зроблено висновок, що нормативні положення щодо вимоги про повернення виконаного однією зі сторін договірною зобов'язанням недоцільно розміщувати серед пунктів ч. 3 ст. 1212 ЦК України, оскільки вона не підлягає субсидіарному застосуванню, а її пред'явлення стороною зобов'язання відповідної вимоги за своєю природою є самостійною кондикційною; констатовано, що у зв'язку із неможливістю застосування двосторонньої реституції до недійсних договорів, на підставі яких відбулося безоплатне фактичне тимчасове володіння та користування майном, такі відносини є кондикційними, а грошові кошти за весь період панування набувачем над цим майном, підлягають поверненню особі, за рахунок якої відбулося безпідставне збагачення; здійснено розмежування спорів про стягнення середнього заробітку за період вимушеного прогулу у зв'язку з незаконним звільненням та про стягнення середнього заробітку за час затримки розрахунку при звільненні, зокрема, щодо можливості чи неможливості їх стягнення в якості безпідставного збагачення; у контексті аналізу питання щодо виконання кондикційних зобов'язань зроблено висновок, що категорія добросовісності має цілком практичне значення – від визначення добросовісності чи недобросовісності дій набувача майна залежить застосування наслідків безпідставного набуття чи утримання майна; обґрунтовано, що підставами віднесення помилки до рахункової, у контексті ст. 1215 ЦК України, доцільно вважати як суб'єктивні так і об'єктивні обставини; з метою застосування єдиного категоріально-понятійного

апарату запропоновано внести зміни у текст глави 83 ЦК України шляхом заміни терміну «гроші» на «грошові кошти», терміну «потерпілий» – на «особа, за рахунок якої безпідставно набуто та/чи утримано майно»; формулювання «без достатньої правової підстави» – на «без правової підстави»; запропоновано на законодавчому рівні закріпити припис, відповідно до якого у разі, коли безпідставне набуття, утримання майна відбулося поза волею набувача майна, зокрема при нав'язуванні йому робіт або послуг, приписи глави 83 ЦК України не застосовуватимуться.

Також у роботі удосконалено: положення, що особа, за рахунок якої безпідставно набуто та/чи утримано майно, не обов'язково повинна бути його власником, достатньо встановити, що нею виступає титульний володілець; позицію про доцільність розширеного трактування безпідставно набутого, утриманого майна, яке підлягає поверненню, зокрема за рахунок безпідставного користування чужим майном, споживання безоблікової електроенергії, цифрових речей. Об'єктом кондикційного зобов'язання може виступати як родова, так і індивідуально-визначена, як рухома, так і нерухома річ, що безпідставно набута, утримана. Виконання набувачем свого обов'язку стосовно речей, визначених родовими ознаками, можливе шляхом повернення потерпілому такої ж кількості речей, того ж роду і якості; положення, що упущена вигода, за змістом відшкодування доходів від безпідставно набутого чи утриманого майна, відшкодуванню не підлягає; позицію, що норми про кондикцію не підлягають застосуванню, якщо інші наслідки передбачені спеціальними нормами про певні види договірних зобов'язань.

Окрім цього, набули подальшого розвитку: висновок, що сторонами кондикційних зобов'язань можуть виступати будь-які учасники цивільних відносин, коло яких окреслено ст. 2 ЦК України; позиція, що у разі набуття чи утримання без правової підстави грошових коштів підлягають стягненню так звані законні проценти (проценти річних та інфляційні втрати) згідно з приписами ч. 2 ст. 625 ЦК України, оскільки боржником порушено недоговірне грошове зобов'язання, яке виникло на підставі ст. 1212 ЦК України; міркування, що

проценти нараховуються у разі наявності єдиного об'єкта кондикційних зобов'язань – грошових коштів; положення про те, що реституція та кондикція є самостійними способами захисту права власності та інших речових прав, застосування кондикції субсидіарно зумовлено неможливістю забезпечення реституцією повного відновлення прав сторін договору, а тому відстоюється позиція про недоцільність запровадження кондикції як майнового наслідку недійсності правочину; висновок, що кондикція застосовується субсидіарно лише у тих випадках, коли потерпілий не може скористатися іншим спеціальним способом захисту суб'єктивних цивільних прав, тобто законом не встановлено засобів усунення наслідків безпідставного набуття, утримання майна за рахунок набувача. Натомість самостійне застосування кондикції зумовлено відсутністю підстав для пред'явлення іншої вимоги; міркування, що переплата понад суми, які підлягали оплаті за умовами договору, тобто поза межами договірних платежів, а також здійснене виконання за неукладеним договором є кондикцією; твердження, що до вимог про повернення безпідставно набутого, утриманого майна, у тому числі і до додаткових вимог про повернення так званих «кондикційних доходів», застосовується загальний трирічний строк позовної давності, який починає обчислюватися з моменту, коли потерпілий довідався або повинен був довідатися про порушення свого суб'єктивного цивільного права.

Сформульовані у роботі висновки, рекомендації та пропозиції можуть бути використані для подальших доктринальних напрацювань, удосконалення правового регулювання інституту кондикції, застосовані у науковій, правозастосовній та нормотворчій діяльності, у навчальному процесі при підготовці здобувачів вищої освіти бакалаврського і магістерського рівнів вищої освіти за спеціальністю «Право», а також при розробці підручників, посібників, інших навчально-методичних матеріалів.

Ключові слова: кондикція, кондикційне зобов'язання, безпідставно набуто, утримане майно, правова підстава, кондикційна вимога, право власності, захист, делікт, реституція, віндикація, субсидіарність, добросовісність, правове регулювання.

ANNOTATION

Romanska I. V. Civil law regulation of conditional obligations in Ukraine. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 081 «Law». – Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, 2023.

This dissertation aims to comprehensively address scientific and practical issues and study the civil law regulation of conditional obligations in Ukraine.

This scientific work is a comprehensive research in which a detailed scientific analysis of the civil law regulation of conditional obligations in Ukraine, recommendations and suggestions were drawn up based on it to improve the legal and regulatory framework in this area.

Chapter 1 «*General Theoretical Characteristics of Conditional Obligations*» explores the concept and role of conditional obligations in the system of civil law of Ukraine, and outlines the elements of conditional obligations.

Justified the *condictio* should be considered from two perspectives: firstly, as a law of obligations, and secondly, as a claim for the return of property unjustly acquired and/or retained. *Condictio* as an obligation cannot be interpreted as a «legal remedy» since it is aimed at protecting the rights of the offended party to property acquired and retained unjustly by another party. At the same time, the remedial aspect in legal relations within unjust enrichment is manifested in bringing a claim for the return of property unjustly acquired and is referred to as *condictio* claim, although the same rules that regulate the law of conditional obligations are applied to it.

The *condictio* as an obligation is a legal relationship, according to which one party, the acquirer of property, is obliged to return the property in kind or reimburse its value to the party at whose expense this property was acquired and/or retained unjustly. The conditional obligations has the following immanent features: it is a non-contractual protection legal relationship regardless of the lawfulness of the actions of the parties or the event triggering its occurrence; unilateral obligation (the right of the creditor corresponds to the obligation of the debtor); it is relative, as it is conditioned by a clear legislative definition of the parties; in functional terms, it is aimed to prevent the

consequences of unjust enrichment; it is not inextricably linked with any party and, at the same time, is property-related.

The subjects of conditional obligations may be participants of civil law relations, the range of which is outlined in Art. 2 of the Civil Code of Ukraine. The acquirer cannot obtain the ownership of the property in respect of which the conditional obligation arising from unjust enrichment arises, like any other property right.

The subject matter of the conditional obligations can be any and all property which shall be interpreted according to Chapter III, Book I of the Civil Code of Ukraine and taking into account the peculiarities of the legal relations studied. It is necessary to interpret broadly the property acquired and/or retained without any legal basis, including due to the unjustified use of the property of another, the results of work and services, the consumption of off-the-meter electricity, and digital assets. The authorized party has the right to transfer of the corresponding number of things of the same kind and of the same quality (generic things), to claim back both generic and specified, both movable and immovable property unjustly acquired.

The conditional obligations arises under the following conditions: increase (acquisition, retention) in property of the acquirer at the expense of the «offended party»; the absence of a legal basis or the occurrence of circumstances under which the basis for the property acquisition and/or retention subsequently disappeared.

Chapter 2 «*Peculiarities of the Subsidiary and Individual Application of Conditional Obligations*» distinguishes the conditional obligations from related legal categories, in particular from vindication, restitution, torts, and contractual obligations, and describes cases of individual application of the law of unjust enrichment (condictio).

The condictio is applied subsidiarily only in cases where the unjust acquisition or retention of property by one party at the expense of another one cannot be eliminated by applying other special legal remedies, including vindication, restitution, and claim for damages. Instead, the individual application of the condictio is caused by the groundless acquisition and/or retention of property in the absence of grounds for filing another claim.

Defends the point of the inexpediency of introducing the *condictio* as a property consequence of the invalidity of legal transaction. Due to the inapplicability of mutual restitution to void contracts whereunder there was actual temporary possession and use of property, such relationship is *condictio*, and funds for the entire period of possession by the acquirer of such property are subject to return to the party at whose expense the unjust enrichment occurred.

The acquisition by one of the parties to the obligation of a property at the expense of the other party in furtherance of a contractual obligation is not considered unjust. The rules on the *condictio* are not applied if other consequences are provided for by special rules on certain types of contractual obligations.

Given the universality of the *condictio*, it is impossible to exhaustively outline the entire range of cases of individual application of Chapter 83 of the Civil Code of Ukraine. The cases of individual application of the rules on *condictio* should include relations arising from the following: the disposal of pledged property; legal liability insurance; recognition as invalid of a writ of execution whereby the funds were recovered; recovery of unreasonably paid average earnings for the time of delay of the severance settlement; recovery of the excessively accrued (paid) grant, etc.

Chapter 3 «*Fulfillment of Conditional Obligations*» describes the features of the return of property unjustly acquired or retained, and defines the bases on which the acquirer is not obliged to return the property unjustly acquired, retained. Also, the principle of good faith in the performance of obligations arising from conditional obligations is determined.

In line with the requirement for the return of property unjustly acquired and/or retained to the offended party, the acquirer has an additional obligation to issue the so-called «*condictio income*». It is expedient to determine the value of property unjustly acquired and/or retained while the case is being resolved by the court. Liability for loss of profit in terms of compensation for profit from property unjustly acquired or retained, shall be excluded. Claims for the return of property unjustly acquired or retained, including additional claims for the return of «*condictio income*», are subject to the common three-year statute of limitations.

A conclusion is made in the paper that the unreasonably paid average earnings for the time of delay of the severance settlement, excessively accrued (paid) grant, and severance benefit are subject to return as unjustly acquired and/or retained ones. The grounds for classifying the error as a counting error within the framework of Art. 1215 of the Civil Code of Ukraine are both subjective and objective factors.

The principle of good faith does not affect the commencement of obligations arising from unjust enrichment, but the good faith or bad faith of the acquirer's actions shall matter at certain points related to the fulfillment of such obligations. The rule on the unacceptability of the collection (refund) of payments regulated by Art. 1215 of the Civil Code of Ukraine applies only in the case of good faith of the acquirer. In case of proving that the acquirer is acting in bad faith or the presence of a counting error, the said funds are subject to return. One way to protect a bona fide party is the principle of estoppel, according to which a party loses the right to substantiate their claims if their past behavior indicated that they held the opposite position.

The academic novelty of the dissertation lies in the fact that for the first time, it has been substantiated that the conditional obligations simultaneously serves as a type of non-contractual obligation and as the content of the claim brought by the creditor (offended party) to the debtor (acquirer of property); it has been established that the acquirer cannot obtain the ownership of the property in respect of which arising the conditional obligation, like any other property right; it is substantiated that the delay or reluctance of one of the parties to conclude the contract shall not be the ground for exemption from the obligation to pay for the actual use of the property. Such retention of assets by the party shall be interpreted as unjust enrichment. However, due to the bad faith of the creditor and the absence of fault of the debtor under the conditional obligation, the *condictio income* shall not be subject to recovery.

It is concluded that the regulatory provisions regarding the demand for the return of a contractual obligation fulfilled by one of the parties should not be placed among clauses of Part 3, Art. 1212 of the Civil Code of Ukraine since it is not applied subsidiarily, and its submission by the party to the obligation of the corresponding claim is by its nature an independent conditional; it is noted that due to the inapplicability of

mutual restitution to void contracts whereunder there was gratuitous actual temporary possession and use of property, such relationship is *condictio*, and funds for the entire period of possession by the acquirer of such property are subject to return to the party at whose expense the unjust enrichment occurred; a distinction is made between disputes on the withholding of average earnings for the time of forced unemployment due to wrongful dismissal and on the withholding of average earnings for the time delay of the severance settlement, in particular, on the possibility or impossibility of withholding of earnings as unjust enrichment; as part of the analysis of fulfillment of obligations arising from unjust enrichment, it was concluded that the category of good faith is of practical importance: the application of the consequences of the unjust acquisition or retention of property depends on the definition of good faith or bad faith of actions of the acquirer of property; it is demonstrated that it is advisable to consider as the grounds for classifying an error as a counting error within the framework of Art. 1215 of the Civil Code of Ukraine both subjective and objective factors; in order to apply a unified categorical and conceptual apparatus, it is proposed to amend the text of Chapter 83 of the Civil Code of Ukraine by replacing the term «money» with «cash funds», the term «victim» with «the person at whose expense property was unjustifiably acquired and/or retained»; wording «without sufficient legal basis» – to «without legal basis»; it is proposed to enshrine a prescription at the legislative level, according to which, in the event that the unjustified acquisition and retention of property took place outside the will of the property acquirer, in particular, when work or services were imposed on him, the prescriptions of Chapter 83 of the Civil Code of Ukraine will not be applied.

The paper suggests also the following improvements: a provision that the party at whose expense the property was unjustly acquired and/or retained do not have to be its owner, it is enough to establish that they are the title holder; an item on the expediency of a broader interpretation of unjustly acquired and/or retained property subject to return, in particular, due to the unjustified use of the property of another, the consumption of off-the-meter electricity, and digital assets. The object of a conditional obligation can be both generic and individually defined, both movable and immovable thing, which was acquired or withheld for no reason. Fulfillment by the acquirer of his

obligation in relation to things determined by generic features is possible by returning to the victim the same number of things, of the same kind and quality; the provision stating that liability for loss of profit in terms of compensation for profit from property unjustly acquired or retained shall be excluded; the provision stating that the rules on the *condictio* shall not be applied if other consequences are provided for by special rules on certain types of contractual obligations.

In addition, the following items have been further developed and substantiated: the conclusion that the parties to obligations arising from unjust enrichment may be any participants in civil law relations, the range of which is outlined in Art. 2 of the Civil Code of Ukraine; the opinion that in the event of acquisition or retention of funds without a legal basis, the so-called statutory interest (annual interest and inflation) is subject to recovery according to Art. 625 of the Civil Code of Ukraine, since the debtor has violated a non-contractual monetary obligation arising under Art. 1212 of the Civil Code of Ukraine; reasoning that interest is accrued in the presence of the only object of obligations arising from unjust enrichment – cash funds.

The provision that restitution and *condictio* are independent ways of protecting property rights and other rights, the application of the *condictio* subsidiarily is conditioned by the impossibility of providing complete restoration of the rights of the parties to the contract through restitution, and therefore the paper defends the point of the inexpediency of introducing the *condictio* as a property consequence of the invalidity of a legal transaction.

The conclusion is that the *condictio* is applied subsidiarily only in cases where the unjust acquisition or retention of property by one party at the expense of another one cannot be eliminated by applying other special legal remedies. Instead, the individual application of the *condictio* is due to the absence of a basis for filing any other claim; reasoning that the overpayment in excess of the amounts payable under the contract, i.e. apart from the contractual payments, as well as fulfillment under an uncompleted contract shall be a *condictio*; the statement that claims for the return of property unjustly acquired or retained, including additional claims for the return of «*condictio* income», are subject to the common three-year statute of limitations which begins to run from the

date the offended party finds out or should have found out about the violation of their subjective civil rights.

The conclusions, recommendations, and suggestions framed in this paper work can be used for further doctrinal advances and the improvement of the legal regulation of the institution of *condictio* (law of unjust enrichment) and applied in the scholarly endeavor, law-enforcement and law-making activities, in the educational process in the preparation of students of higher education at the bachelor's and master's levels of higher education in the specialty «Law», as well as in the development of textbooks, manuals, and other educational and methodological materials.

Key words: *condictio*, conditional obligation, unjustly acquired and/or retained property, legal basis, *condictio* claim, property right, protection, tort, restitution, vindication, subsidiarity, good faith, legal regulation.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Романська І. В. До питання про співвідношення кондикції та віндикації. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 281–285. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/391/372> (DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2020.53>).
2. Романська І. В. Співвідношення та розмежування категорій «реституція» й «кондикція». *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 6. С. 79–81. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2021/22.pdf (DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-6/20>).
3. Романська І. В. До питання про суб'єкти та об'єкти кондикційних зобов'язань. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2022. № 60. С. 47–51. URL: <http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc60/11.pdf> (DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.60.11>).

Наукові публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Романська І. В. Інститут з безпідставного збагачення у праві Європейського Союзу. *Проблеми приватного права в умовах гармонізації законодавства України з правом Європейського Союзу*: збірник матеріалів науково-практичного семінару (м. Львів, 4 жовтня 2019 року) / за заг. ред. І. В. Красницького, Ю. М. Юркевича. Львів, «ГАЛИЧ-ПРЕС», 2019. С. 128–132.

5. Романська І. Правова природа кондикційних зобов'язань. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні*: збірник матеріалів наук.-практ. конф. (м. Львів, 6 грудня 2019 року) / за заг. ред. І. В. Красницького. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 307–311.

6. Романська І. В. Кондикція та віндикація: окремі питання розмежування. *Стан та перспективи розвитку юридичної науки*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 4–5 вересня 2020 року). Дніпро: ГО «Правовий світ», 2020. С. 54–58.

7. Романська І. В. Окремі питання співвідношення кондикційної та реституційної вимог. *Актуальні проблеми приватного права в умовах євроінтеграційних процесів в Україні*: збірник тез доповідей учасників науково-практичного семінару (м. Львів, 13 листопада 2020 року) / за заг. ред. М. С. Долинської, І. В. Красницького, Ю. М. Юркевича. Львів: ЛьвДУВС, 2020. С. 112–116.

8. Романська І. В. Термін «рахункова помилка» у контексті ст. 1215 Цивільного кодексу України. *Актуальні проблеми приватного права в умовах євроінтеграційних процесів в Україні*: збірник тез доповідей учасників науково-практичного семінару (м. Львів, 11 листопада 2021 року) / за заг. ред. М. С. Долинської, І. В. Красницького, Ю. М. Юркевича. Львів: ЛьвДУВС, 2021. С. 121–123.

ЗМІСТ

Перелік умовних позначень	18
Вступ	19
Розділ 1. Загальнотеоретична характеристика кондикційних зобов'язань	28
1.1. Поняття і місце кондикційних зобов'язань у системі цивільного права України	28
1.2. Елементи кондикційних зобов'язань	45
<i>Висновки до Розділу 1</i>	69
Розділ 2. Особливості субсидіарного та самостійного застосування кондикційних зобов'язань	74
2.1. Розмежування кондикції та віндикації	75
2.2. Розмежування кондикції та реституції	84
2.3. Розмежування кондикційних і деліктних зобов'язань	92
2.4. Самостійне застосування кондикційних зобов'язань	105
<i>Висновки до Розділу 2</i>	120
Розділ 3. Виконання кондикційних зобов'язань	124
3.1. Особливості повернення безпідставно набутого чи утриманого майна ...	124
3.2. Відсутність обов'язку повернути безпідставно набуте майно	142
3.3. Принцип добросовісності при виконанні кондикційних зобов'язань	156
<i>Висновки до Розділу 3</i>	170
Висновки	174
Список використаних джерел	185
Додатки	205

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Велика Палата Верховного Суду	ВП ВС
Верховний Суд	ВС
глава	гл.
Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду	КГС ВС
Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду	КЦС ВС
пункт	п.
рік	р.
Сімейний кодекс України	СК України
стаття	ст.
Цивільний кодекс України	ЦК України
частина	ч.
Draft Common Frame of Reference	DCFR

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Безсумнівним є те, що ключовою засадою правового регулювання суспільних відносин, зокрема і цивільних, повинна бути справедливість. Відтак, у разі набуття чи утримання майна іншого учасника суспільних відносин без належної правової підстави, воно підлягає поверненню. Такий підхід законодавця якнайповніше дозволяє запобігти несправедливому перерозподілу майнових благ у суспільстві та забезпечити певну стабільність суспільних відносин. Також видається очевидним те, що зміст зобов'язань, що виникають із безпідставного збагачення, найбільш яскраво відображає зміст моральних засад у цивільному праві.

Саме такі постулати були закладені ще давньоримськими юристами, завдяки яким у римському праві розвинулася ідея недопустимості безпідставного збагачення, що базується на засадах *aequitas* (справедливості) та *ius naturale* (природнього права).

У сучасних правовідносинах зобов'язання із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, які іменують кондикційними, набувають все більшої популярності. Необхідність правильного застосування цього цивільно-правового інституту обумовлена також конституційними принципом непорушності права власності. Практичне значення має їх розмежування із суміжними правовими інститутами, що дозволить обирати ефективний спосіб захисту порушених прав.

Унікальність досліджуваного способу захисту права полягає у тому, що законодавець передбачає особливі випадки, коли навіть безпідставно набуте майно не підлягає поверненню, коли положення про ці зобов'язання можуть застосовуватися до цивільно-правових відносин самотійно, а в окремих випадках – субсидіарно. Також норми про кондикційні зобов'язання можуть застосовуватися при розгляді вимог, що виникають із речово-правових відносин (наприклад, віндикація), або при розгляді вимог, що виникають з інших

зобов'язань, зокрема, повернення виконаного за недійсним правочином, відшкодування шкоди.

Водночас, аналіз наукових джерел та судової практики підтверджує, що питання розмежування зобов'язань із набуття, утримання майна без правової підстави від суміжних зобов'язань та інших цивільно-правових інститутів є доволі дискусійним та часто викликає труднощі.

У вітчизняній цивілістичній доктрині є чимало праць, присвячених інституту кондикції, у тому числі і дисертаційного рівня, що не викликає здивування, оскільки це зумовлено як актуальністю даної теми, так і розширенням правозастосовної практики у цьому напрямку.

Так, питання повернення безпідставно набутого чи збереженого майна було предметом наукових розвідок таких вчених-цивілістів: У. Б. Андрусів, Н. В. Бережнюк, І. Е. Берестової, Є. А. Ваштаревої, І. В. Венедіктової, М. З. Вовк, О. Б. Гнатів, Н. Ю. Голубевої, І. М. Гончарова, С. О. Деменко, О. В. Ільківа, Т. С. Ківалової, В. М. Коссака, О. О. Кота, Н. С. Кузнецової, Х. В. Майкут, Г. В. Пучкової, Я. М. Романюка, З. В. Ромовської, О. Є. Самбір, О. М. Слободян, І. В. Спасибо-Фатєєвої, М. С. Федорко, Ю. М. Юркевича та інших.

Водночас, залишаються дослідженими недостатньо або ж такими, що взагалі не піддавалися аналізу, окремі питання практичного застосування законодавчих положень щодо кондикційних зобов'язань. Зокрема, щодо нарахування відсотків за користування чужими грошовими коштами; можливості стягнення середнього заробітку за час вимушеного прогулу у зв'язку з незаконним звільненням працівника та стягнення середнього заробітку за час затримки розрахунку при звільненні в якості безпідставного збагачення; можливості застосування норм про кондикцію у разі здійснення виконання за неукладеним, недійсним договором або поза межами зобов'язань, визначених договором; окремих аспектів розмежування кондикційних зобов'язань з суміжними інститутами тощо. Дискусійними також залишаються питання субсидіарного та самостійного застосування кондикційних позовів.

Правозастосовна практика свідчить, що на практиці часто виникають труднощі у забезпеченні єдності судової практики при пред'явленні кондикційних вимог.

Усе викладене підтверджує актуальність обраної теми дослідження та її соціальну значимість, нагальну потребу аналізу судової практики як Верховного Суду, так і нижчестоящих судів, з метою чіткого розмежування кондикційних зобов'язань з суміжними інститутами, однозначного використання термінології, визначення єдиних критеріїв застосування кондикційних позовів, а також виконання зобов'язань із безпідставного збагачення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційної роботи відповідає науковому напрямку кафедри цивільно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ (НДДКР з державною реєстрацією «Проблеми правового регулювання приватних відносин в умовах гармонізації законодавства України з правом Європейського Союзу», № 0120U102681 (термін виконання: 06.2020 – 06.2023 р.).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є комплексний системний аналіз теоретико-прикладних питань цивільно-правового регулювання кондикційних зобов'язань в Україні, формулювання пропозицій, покликаних удосконалити регламентацію відносин у цій сфері.

Мета кваліфікаційної наукової праці обумовила виконання таких завдань:

- визначити поняття кондикційних зобов'язань та їх місце в системі цивільного права;
- охарактеризувати елементи кондикційних зобов'язань;
- розкрити умови самостійного та субсидіарного застосування кондикційних зобов'язань;
- здійснити розмежування кондикційних зобов'язань із суміжними правовими інститутами;
- визначити умови повернення безпідставно набутого чи утриманого майна;
- дослідити засаду добросовісності при виконанні кондикційних зобов'язань;

- проаналізувати ситуації, коли безпідставно набуто, утримане майно поверненню не підлягає;

- сформулювати науково-практичні висновки та рекомендації, спрямовані на удосконалення цивільно-правового регулювання кондикційних зобов'язань в Україні.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у зв'язку із набуттям, утриманням майна без правової підстави.

Предметом дослідження є цивільно-правове регулювання кондикційних зобов'язань в Україні.

Методи дослідження. У процесі дослідження використано як загальнонаукові (історичний, формально-логічний, аналіз і синтез та ін.), так і спеціальні методи наукового пізнання (тлумачення правових норм, порівняльно-правовий та ін.). Загальнометодологічною основою роботи послуговував *діалектичний метод*, за допомогою якого розкрито природу кондикційного зобов'язання за законодавством України; *історичний метод* застосовувався при дослідженні генези правової регламентації кондикційних зобов'язань; *методи аналізу і синтезу, індукції та дедукції* дали змогу розкрити понятійно-категоріальний апарат, з'ясувати конститутивні ознаки зобов'язання із набуття, утримання майна без правової підстави, елементи кондикційного зобов'язального правовідношення, проаналізувати правові висновки ВС та суддів першої та апеляційної інстанцій і визначити недоліки правозастосування тощо; *формально-логічний метод* застосовувався для окреслення стану правового регулювання зобов'язань із набуття, утримання майна без правової підстави; *методом тлумачення правових норм* пронизаний увесь зміст дослідження роботи; *порівняльно-правовий метод* дозволив здійснити порівняльний аналіз інституту кондикції з суміжними категоріями – віндикацією, реституцією, деліктами, договірними зобов'язаннями; *метод моделювання* використовувався з метою формування пропозицій і рекомендацій, покликаних удосконалити нормативне регулювання досліджуваної сфери відносин; визначальну роль відведено *методу комплексності*, за допомогою якого виокремлені самостійні та субсидіарні

підстави застосування кондикції, умови повернення безпідставно набутого чи утриманого майна.

Наукова новизна отриманих результатів. Дисертаційна робота є комплексним дослідженням правового регулювання та практики застосування зобов'язань, що виникають у зв'язку із набуттям, утриманням майна без правової підстави.

Проведене дослідження дозволило сформулювати висновки та пропозиції, розвинути цивілістичну доктрину, підняти на новий рівень дискусійні окремі аспекти щодо підстав виникнення, застосування та виконання кондикційних зобов'язань. Зокрема:

вперше:

– обґрунтовано, що кондикційне зобов'язання за своєю сутністю одночасно виступає різновидом недоговірною зобов'язання та змістом вимоги, яка пред'являється кредитором-потерпілим до боржника-набувача майна;

– встановлено, що на майно, щодо якого виникає кондикційне зобов'язання, у набувача не виникає право власності, як і будь-яке інше речове право, тобто не відбувається перехід права власності до набувача і відповідно припинення права власності в особи, за рахунок якої безпідставно набуто, утримано майно;

– аргументовано, що зволікання або ухилення однією зі сторін від укладення договору не може бути підставою для звільнення від обов'язку щодо внесення плати за фактичне користування майном. Несплату особою, яка користувалася майном, грошових коштів необхідно трактувати як безпідставне збагачення. Однак, зважаючи на недобросовісну поведінку кредитора та відсутність вини боржника за кондикційним зобов'язанням, не підлягатимуть стягненню кондикційні доходи;

– зроблено висновок, що нормативні положення щодо вимоги про повернення виконаного однією зі сторін договірною зобов'язання недоцільно розміщувати серед пунктів ч. 3 ст. 1212 ЦК України, оскільки вона не підлягає субсидіарному застосуванню, а пред'явлення стороною зобов'язання відповідної вимоги за своєю природою є самостійною кондикційною;

– зроблено висновок, що у зв'язку із неможливістю застосування двосторонньої реституції до недійсних договорів, на підставі яких відбулося безоплатне фактичне тимчасове володіння та користування майном, такі відносини є кондикційними, а грошові кошти за весь період панування набувачем над цим майном, підлягають поверненню особі, за рахунок якої відбулося безпідставне збагачення;

– здійснено розмежування спорів про стягнення середнього заробітку за період вимушеного прогулу у зв'язку з незаконним звільненням та про стягнення середнього заробітку за час затримки розрахунку при звільненні, зокрема, щодо можливості чи неможливості їх стягнення в якості безпідставного збагачення;

– у контексті аналізу питання щодо виконання кондикційних зобов'язань зроблено висновок, що категорія добросовісності має цілком практичне значення – від визначення добросовісності чи недобросовісності дій набувача майна залежить застосування наслідків безпідставного набуття та/чи утримання майна;

– обґрунтовано, що підставами віднесення помилки до рахункової, у контексті ст. 1215 ЦК України, доцільно вважати як суб'єктивні так і об'єктивні обставини;

– з метою застосування єдиного категоріально-понятійного апарату запропоновано внести зміни у текст глави 83 ЦК України шляхом заміни терміну «гроші» на «грошові кошти», терміну «потерпілий» – на «особа, за рахунок якої безпідставно набуто та/чи утримано майно»; формулювання «без достатньої правової підстави» – на «без правової підстави»;

– запропоновано на законодавчому рівні закріпити припис, відповідно до якого у разі, коли безпідставне набуття, утримання майна відбулося поза волею набувача майна, зокрема при нав'язуванні йому робіт або послуг, приписи глави 83 ЦК України не застосовуватимуться;

удосконалено:

– положення, що особа, за рахунок якої безпідставно набуто та/чи утримано майно, не обов'язково повинна бути його власником, достатньо встановити, що нею виступає титульний володілець;

– позицію про доцільність розширеного трактування безпідставно набутого, утриманого майна, яке підлягає поверненню, зокрема за рахунок безпідставного користування чужим майном, споживання безоблікової електроенергії, цифрових речей. Об'єктом кондикційного зобов'язання може виступати як родова, так і індивідуально-визначена, як рухома, так і нерухома річ, що безпідставно набута, утримана. Виконання набувачем свого обов'язку стосовно речей, визначених родовими ознаками, можливе шляхом повернення потерпілому такої ж кількості речей, того ж роду і якості;

– положення, що упущена вигода, за змістом відшкодування доходів від безпідставно набутого чи утриманого майна в контексті ст. 1214 ЦК України, відшкодуванню не підлягає;

– позицію, що норми про кондикцію не підлягають застосуванню, якщо інші наслідки передбачені спеціальними нормами про певні види договірних зобов'язань;

набули подальшого розвитку:

– висновок, що сторонами кондикційних зобов'язань можуть виступати будь-які учасники цивільних відносин, коло яких окреслено ст. 2 ЦК України;

– позиція, що у разі набуття чи утримання без правової підстави грошових коштів підлягають стягненню так звані законні проценти (проценти річних та інфляційні втрати) згідно з приписами ч. 2 ст. 625 ЦК України, оскільки боржником порушено недоговірне грошове зобов'язання, яке виникло на підставі ст. 1212 ЦК України;

– міркування, що проценти нараховуються у разі наявності єдиного об'єкта кондикційних зобов'язань – грошових коштів. Водночас, піддано критиці твердження, що проценти за користування чужими грошовими коштами

підлягають нарахуванню у випадку неможливості повернення безпідставно отриманого в натурі і виплати його вартості;

– положення про те, що реституція та кондикція є самостійними способами захисту права власності та інших речових прав, застосування кондикції субсидіарно зумовлено неможливістю забезпечення реституцією повного відновлення прав сторін договору, а тому відстоюється позиція про недоцільність запровадження кондикції як майнового наслідку недійсності правочину;

– висновок, що кондикція застосовується субсидіарно лише у тих випадках, коли потерпілий не може скористатися іншим спеціальним способом захисту суб'єктивних цивільних прав, тобто законом не встановлено засобів усунення наслідків безпідставного набуття, утримання майна за рахунок набувача. Натомість самостійне застосування кондикції зумовлено відсутністю підстав для пред'явлення іншої вимоги;

– міркування, що переплата понад суми, які підлягали оплаті за умовами договору, тобто поза межами договірних платежів, а також здійснене виконання за неукладеним договором є кондикцією;

– твердження, що до вимог про повернення безпідставно набутого, утриманого майна, у тому числі і до додаткових вимог про повернення так званих «кондикційних доходів», застосовується загальний трирічний строк позовної давності, який починає обчислюватися з моменту, коли потерпілий довідався або повинен був довідатися про порушення свого суб'єктивного цивільного права.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у тому, що сформульовані у роботі висновки, рекомендації та пропозиції можуть бути використані для подальших доктринальних напрацювань, удосконалення правового регулювання інституту кондикції, застосовані у науковій, правозастосовній та нормотворчій діяльності, у навчальному процесі при підготовці здобувачів вищої освіти бакалаврського і магістерського рівнів вищої освіти за спеціальністю «Право», а також при розробці підручників, посібників, інших навчально-методичних матеріалів.

Результат дисертаційного дослідження впроваджено в освітній процес

Львівського державного університету внутрішніх справ (Акт впровадження № 26 від 24 квітня 2023 р.), можуть бути ураховані при здійсненні повноважень суду, а також підлягають застосуванню під час обґрунтування висновків та внесення пропозицій щодо змін до чинних нормативно-правових актів (Акт впровадження Сихівського районного суду м. Львова №б/н).

Особистий внесок здобувача. Усі положення, викладені у дисертаційній роботі, висновки, пропозиції та рекомендації ґрунтуються на власних дослідженнях автора.

Апробація матеріалів дисертації. Основні результати дисертаційного дослідження обговорено та апробовано на таких науково-практичних заходах: науково-практичному семінарі «Проблеми приватного права в умовах гармонізації законодавства України з правом Європейського Союзу» (м. Львів, 4 жовтня 2019 р.), науково-практичній конференції «Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні» (м. Львів, 6 грудня 2019 р.), міжнародній науково-практичній конференції «Стан та перспективи розвитку юридичної науки» (м. Дніпро, 4–5 вересня 2020 р.), науково-практичному семінарі «Актуальні проблеми приватного права в умовах євроінтеграційних процесів в Україні» (м. Львів, 13 листопада 2020 р.), науково-практичному семінарі «Актуальні проблеми приватного права в умовах євроінтеграційних процесів в Україні» (м. Львів, 11 листопада 2021 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження опубліковано у восьми одноосібних публікаціях (3 – у наукових фахових виданнях категорії «Б» згідно з переліком МОН України; 5 – у збірниках тез доповідей за результатами участі в роботі науково-практичних заходів).

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається із переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, дев'яти підрозділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 210 сторінок, у тому числі анотації на 15 сторінках, список використаних джерел із 216 найменувань на 20 сторінках та 3 додатки на 6 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОНДИКЦІЙНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

1.1. Поняття і місце кондикційних зобов'язань у системі цивільного права України

Правове регулювання відносин щодо безпідставного збагачення є «загубленим дитям» у всіх правових системах. Таке формулювання пояснюється професором Оксфордського університету Л. Смітом з огляду на те, що на перший погляд особа, яка збагатилась за рахунок іншої, в силу вимог закону, повинна повернути чи компенсувати вартість об'єкта збагачення. Однак, усе складніше, оскільки деякі приклади такого збагачення включають виплату грошей помилково, наприклад, коли боржник платить більше, ніж він насправді повинен; коли проведено сплату чужого боргу; здійснено поліпшення майна іншої особи, незалежно від того, чи це спричинено помилкою щодо права власності тощо. Звідси, проявляються деякі крайнощі у правовому регулюванні. На одному полюсі – у сучасному загальному праві, все або практично все законодавство про безпідставне збагачення було концептуально об'єднано в одну правову категорію. На іншому полюсі – як у римському праві та старому загальному праві, а також у сучасному французькому та квебекському праві, а також у єврейському праві – є натомість безліч окремих випадків, конкретних претензій або позовів, які стосуються специфічних проблем у цій сфері. Особливо у некодифікованих системах, питання про те, чи уніфікований, чи агрегований підхід доцільніший, є одним із найактуальніших питань початку двадцять першого століття [214, с. 165].

П'ятнадцятирічний досвід застосування ЦК України національними судами свідчить про існування проблеми в регулюванні відносин, пов'язаних із набуттям та/або утриманням майна без правової підстави. У зв'язку з цим, ініціатори Концепції оновлення Цивільного кодексу України констатують потребу «ревізії кондикційних зобов'язань» [44, с. 50].

Виокремлення кондикційних зобов'язань в окрему групу розпочалось ще у Давньому Римі. Слід звернути увагу, що дослідженням зобов'язальних правовідносин цього періоду присвятили свої праці чимало науковців. Як зазначає Г. В. Пучкова, зобов'язання, що виникають з безпідставного збагачення, не просто існували в римському праві, але охоронялися за допомогою кондикційного позову. Проте такі зобов'язання були лише одним із випадків його застосування. У римському приватному праві основою кондикційного позову спочатку були кредитні відносини, проте згодом їх почали застосовувати до випадків безпідставного збагачення, які в Римі, поруч із веденням чужих справ без доручення, відносилися до квазіконтрактів. Найважливішу групу серед квазіконтрактів становили справи про безпідставне збагачення. Вони були санкціоновані *condictiones sine causa* або суворими судовими позовами, за якими від особи вимагали повернути речі, які вона утримувала без законних підстав [106, с. 11-12].

Такі зобов'язання, як звертає увагу Б. П. Карнаух, отримали назву «зобов'язання з безпідставного збагачення» (інколи його також називають «кондикційним» за назвою давньоримського позову *condictio*). За своїм змістом це зобов'язання нагадує зобов'язання із реального контракту, – договору позики, адже той, хто збагатився без підстави, зобов'язаний повернути одержане, так само, як і позичальник, і так само, як і в реальному договорі позики, зобов'язання виникає з факту переходу майна від однієї особи до іншої. Хоча, ясна річ, ключова відмінність полягає у тому, що в позикових відносинах майно передається позичальникові на підставі домовленості, тоді як в основі квазіконтрактного зобов'язання лежить факт переходу майна без належної на те підстави [40, с. 19]. Разом з тим, однозначного критерію, за яким можна визначити безпідставність збагачення однієї особи за рахунок іншої, не було. Натомість, І. М. Гончаров зазначає, що застосовувалися тільки позови, які, незважаючи на їхнє використання у різних сферах, мали ідентичні формулювання, що дало змогу об'єднати їх «в одну рубрику», яка згодом стала невід'ємною складовою квазідоговірних контрактів (*obligationes quasi ex contractu*) разом із позовами про

ведення чужих справ без доручення (*negatorum gestio*), про випадкове об'єднання речей (*communio incidens*) [22, с. 13] тощо.

У подальшому давньоримське вчення про зобов'язальне право мало вплив на розвиток інституту недоговірних зобов'язань у європейських правових системах.

Якщо правова система Франції в основу побудови кондикційних зобов'язань поклала каузальний принцип, то німецьке цивільне право було більш схильне до абстрактних конструкцій, заснованих на використанні загального принципу римського приватного права про безпідставність збагачення за рахунок іншої особи за відсутності контракту і т. п. [158, с. 13-14].

У дорядянську добу, на західних теренах України принципи римського права застосовувались у світлі австрійського та польського законодавства. Так, у Цивільному кодексі Галичини 1797 р. закріплювалась норма: «якщо комусь щось надано помилково, на що він не мав права, то закон презюмує, щоб надавач обумовив повернення, а отримувач погодився з цим» [195, с. 232]. У подальшому традиційно, «кондикт» розглядався як «примусова віддача забраного або позиченого майна (пр. позички)» [188, с. 326].

Як зазначає Г. В. Пучкова, у ЦК УРСР 1963 р. відносини, які виникають із зобов'язань у зв'язку з придбанням чи збереженням майна за рахунок іншої особи без достатніх правових підстав, закріплювалися у гл. 42, яка за змістом і структурою здебільшого дублювала приписи ЦК УРСР 1922 р., щоправда, під другою назвою «Зобов'язання, що виникають із придбання чи збереження майна за рахунок коштів іншої особи без достатніх підстав». Відтак, Цивільний кодекс вказав на наявність самостійних зобов'язань, відмінних як від договірних, так і від деліктних зобов'язань. У діючому ЦК України втілене особливе проміжне положення щодо зазначених зобов'язань: не повторюючи їх риси як «безпідставного збагачення». Водночас кодекс у цьому питанні певною мірою відходить від підходу, характерного для ЦК УРСР 1963 р. Так, гл. 83 ЦК України іменується «Набуття, збереження майна без достатньої правової підстави». Підстава». З огляду на те, що у цьому кодифікованому акті відсутній розділ (глава), присвячений «нібито договорам» (квзіконтрактам), відповідні норми

викладено у підрозділі 2 «Недоговірні зобов'язання» третього розділу «Окремі види зобов'язань» [158, с 15].

Сучасний інститут позадоговірних зобов'язань, підкреслює І. В. Венедіктова, крім зобов'язань, які пов'язані з відшкодуванням шкоди, охоплює також такі зобов'язання як: кондикційні; що виникають з публічної обіцянки винагороди; вчинення дій в інтересах іншої особи без її доручення; зобов'язання з рятування життя та здоров'я фізичної особи, майна фізичної чи юридичної особи [11, с. 129].

Досліджувані відносини мають широку сферу дії. На думку В. Ю. Чуйкової, вони є «універсальним способом захисту суб'єктивних цивільних прав» і підлягають застосуванню (якщо інше не встановлено актами цивільного законодавства та не впливає із суті конкретних правовідносин) до усіх позовних вимог про повернення безпідставно набутого чи збереженого майна, незалежно від того, що є підставою їх виникнення [194, с. 799].

На наше переконання, кондикцію слід розглядати у двох аспектах. По-перше, як зобов'язальне правовідношення, а по-друге, як позовну вимогу про повернення безпідставно набутого майна.

Зобов'язальні правовідносини є найбільш поширеними видами правовідносин у цивільному праві. У науковій літературі можна віднайти чимало критеріїв для класифікації зобов'язань. Однак, ми зосередимо увагу на загальному підході, який закріплений у ЦК України, що усі зобов'язальні правовідносини групуються на договірні та недоговірні.

Договірні зобов'язання виникають на підставі домовленості між сторонами договору. Як зазначає Н. Ю. Голубєва, ці зобов'язання завжди є результатом правомірних дій. Позадоговірні зобов'язання виникають за відсутності узгодженого волевиявлення їх учасників і не завжди є результатом правомірних дій. Конститутивною ознакою цих зобов'язань як раз і є відсутність у суб'єктів волі на вступ у відносини. Обсяг і характер правомочностей суб'єктів, а також їх зміст окреслюється законом або волею одного із суб'єктів і не вимагає узгодження з волею іншої сторони зобов'язального правовідношення, що виникло [16, с. 243].

Незважаючи на те, що загальне групування зобов'язань на договірні та недоговірні не викликає сумнівів, у науковців все ж існують дискусії щодо класифікації зобов'язань у межах кожної із груп. При цьому, фахівці надають перевагу проведенню класифікації договірних зобов'язань. Як зазначає В. М. Ігнатенко, проблема класифікації недоговірних зобов'язань ускладнюється тим, що на відміну від зобов'язань договірною характеру, які підставою виникнення мають договір, недоговірні зобов'язання породжуються різноманітними юридичними фактами за межами останнього [36, с. 75].

Так, до системи недоговірних зобов'язань відносять: деліктні зобов'язання; зобов'язання з рятування життя та здоров'я особи; зобов'язання із створення загрози життю, здоров'ю людини та майну фізичної чи юридичної особи; кондикційні зобов'язання [193, с. 189].

Н. Ю. Голубєва та Є. О. Харитонов недоговірні зобов'язання диференціюють на зобов'язання, що виникають з односторонніх правомірних дій, та на зобов'язання, що виникають на підставі неправомірних дій, до яких якраз і відносять зобов'язання з безпідставного збагачення [35, с. 9].

На наш погляд, суперечливим є віднесення кондикційних зобов'язань виключно до категорії зобов'язань, які виникають з неправомірних дій, адже це не корелюється із приписами ст. 1212 ЦК України.

Зокрема, Т. С. Ківалова звертає увагу, що кондикційні зобов'язання виникають не на підставі досягнення консенсусу між учасниками цивільних правовідносин (договору), а в результаті існування прямо зазначених у законі обставин; підставою їх виникнення є заподіяння шкоди потерпілому; відшкодування такої шкоди здійснюється, зазвичай, за рахунок особи, діями якої заподіяно шкоду [41, с. 553]. Безумовно, правомірність чи неправомірність дій особи тут не є визначальним фактором для встановлення факту безпідставного збагачення, про що свідчить положення ч. 2 ст. 1212 ЦК України, де зазначається, що безпідставне набуття або збереження майна може бути наслідком як поведінки особи, так і події. До того ж, для виникнення кондикційного зобов'язання не має значення, які взаємовідносини були між сторонами до виникнення цього

зобов'язання. Крім того, небезапеляційним видається твердження, що підставою виникнення кондикційних зобов'язань є завдання шкоди.

Випадки безпідставного набуття, утримання майна поза волею набувача з практичної точки зору доцільно диференціювати на такі види: безпідставне збагачення відбулося внаслідок добросовісної поведінки; безпідставне збагачення відбулося внаслідок недобросовісної поведінки потерпілого (при нав'язуванні робіт чи послуг).

Вважаємо, що було б логічним не заохочувати недобросовісну поведінку осіб, які нав'язують свої роботи чи послуги іншим особам без їхньої волі. З огляду на це, для досягнення необхідного балансу інтересів набувача та потерпілого, доцільно ч. 2 ст. 1212 ЦК України доповнити абзацом такого змісту: «Положення цієї глави не підлягають застосуванню до випадків, коли безпідставне збагачення відбулося поза волею набувача при нав'язуванні йому робіт або послуг».

Зобов'язання, з безпідставного набуття, утримання майна, на думку Р. А. Майданика, слід трактувати як фідуціарні відносини. Як зазначає науковець, сутність цих зобов'язань розкривається не лише у тому, що є підставою їх виникнення, а й у тому, що вони вимагають від зобов'язаної сторони непохитної сумлінності, турботливості при виконанні зобов'язань, відданості інтересам довірителя понад інші пріоритети власної поведінки. Недотримання цього пріоритету є неправомірним і спричиняє негативні правові наслідки для порушника, навіть якщо він не виявляв більше турботи до своїх справ, ніж до справ клієнта, якщо він вжив для забезпечення збереження свого майна таких же заходів, як і для збереження майна довірителя. Фідуціарно-правова природа зобов'язання із безпідставного збагачення пояснює підвищену відповідальність набувача майна [55, с. 465]. На наше переконання, кондикційне зобов'язання не належить до зобов'язань особисто-довірчого характеру, тому до нього не застосовуються правила фідуціарних правочинів.

Характерною рисою кондикційного зобов'язання є «збагачення», тобто наявність майнової вигоди у боржника. Частина 1 ст. 1214 ЦК України серед іншого встановлює, що «особа...зобов'язана відшкодувати всі доходи, які вона

одержала або могла одержати від цього майна» [197]. Проте коли йде мова про делікт, то й тут, звертають увагу Я. М. Романюк та Л. О. Майстренко, з урахуванням приписів ст. 16, 22 ЦК та з огляду на закладений у ст. 1166 ЦК принцип повного відшкодування завданої майнової шкоди, потерпілий має також право на відшкодування упущеної вигоди – одержання за рахунок заподіювача доходів, які потерпілий міг би реально отримати за звичайних обставин, якби не було заподіяно шкоди його майну [171, с. 28].

Однак, робимо висновок, що за кінцевою метою, кондикційні зобов'язання спрямовані на попередження наслідків безпідставного збагачення, ситуації коли особа утримує майно, яке мало бути нею втрачене.

Дослідження різних аспектів кондикції породжує різні підходи до визначення поняття зобов'язання, що виникає у зв'язку з набуттям, утриманням майна без правової підстави. Так, О. В. Ніколаєнко визначає такі зобов'язання як правовідносини, в яких особа, що набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи (потерпілого) без достатньої правової підстави (або підстави, яка згодом відпала), зобов'язана повернути потерпілому це майно або відшкодувати вартість набутого чи збереженого майна [63, с. 235]. І. М. Гончаров розглядає їх через призму суспільних відносин, які мають самостійний характер, стосовно повернення потерпілій особі набувачем набутого або збереженого майна за рахунок потерпілої особи, а в разі неможливості його повернення – відшкодування його вартості [22, с. 86]. Натомість, Н. В. Бережняк не дає визначення цього зобов'язання, але підсумовує, що воно полягає у неналежному збільшенні обсягу власного майна в однієї особи, яке має належати іншій особі, та одночасне його зменшення в іншій [3, с. 22].

Хоча ми ще будемо звертати увагу на специфіку та елементи кондикційного зобов'язання, слід визначити, що його доцільно розглядати як недоговірне правовідношення, за яким одна особа – набувач, зобов'язана повернути у натурі майно або відшкодувати його вартість особі, за рахунок якої це майно було безпідставно набуто та/або утримано. Таким чином, до іманентних ознак кондикційного зобов'язання слід віднести: є недоговірним, але безвідносно до

правомірності дій сторін чи події, яка стала підставою його виникнення; одностороннім зобов'язанням, про що ми ще згадуватимемо у розмежуванні, наприклад, із реституцією; має відносний характер, оскільки обумовлене чітким законодавчим визначенням сторін; за своєю спрямованістю покликане попередити наслідки безпідставного збагачення.

Специфіка кондикції як зобов'язання та як вимоги породжує й інші дискусійні питання щодо її правової природи. Як уже зауважувалось, у літературі вказується, що відносини з безпідставного набуття або збереження майна становлять «інститут захисту цивільних прав» [194, с. 799].

У контексті розуміння сутності кондикції, слід звернути увагу на розмежування понять «захист» та «охорона», які часто застосовуються науковцями, однак, як тотожні поняття.

Я. В. П'янова зазначає: якщо охорона передує захисту і ще не пов'язана з порушенням суб'єктивного права, логічно припустити, що в охоронних правовідносинах відбувається попередження порушень прав та інтересів приватних осіб, недопущення цих порушень [64, с. 22]. Аналізуючи праці теоретиків та цивілістів, А. О. Штанько зауважує, що захист цивільних прав і охоронюваних законом інтересів існує на межі матеріального та процесуального права, містить норми приватного і публічного права, а відповідно, враховуватиме матеріальні й процесуальні аспекти. Захист – не абстрактний захід (система заходів) і не діяльність із їх застосування, а результат або підсумок, що виник при реалізації певного заходу в межах цієї діяльності. Правовим ефектом (результатом) застосування певного способу захисту, досягнутого за допомогою діяльності із захисту, є відновлення у правах [203, с. 151].

Р. Б. Шишка зазначає, що «охорона здебільшого спрямована на попередження чи унеможливлення порушень... У той час захист має на меті мінімізувати наслідки допущеного порушення прав ... і засобами цивільного права відшкодувати заподіяні збитки, а при неможливості їх виявити чи доказати – компенсувати моральну шкоду». Охорону, на його думку, слід вважати «більш широким поняттям порівняно з правовим захистом. Захист суб'єктивного

цивільного права визначено як діяльність володільця прав чи уповноважених органів із застосування правоохоронних заходів державно-примусового характеру, спрямованих на визнання чи відновлення порушеного права, що реалізується в межах тільки охоронюваних правовідносин» [202, с. 28].

О. О. Кот зауважує, що кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового чи майнового права та інтересу. На його переконання, ця норма більше спирається на розуміння захисту як акту (дії), тим більше, що і формулюванням способів захисту у ст. 16 ЦК підкреслюється, що захист цивільних прав відбувається через застосування відповідних способів [49, с. 90].

Порівняно із ЦК 1963 р., діючий ЦК України розширив перелік способів захисту цивільних прав або інтересів шляхом надання учасниками цивільних правовідносин права встановити в договорі інші способи захисту. Але поступово, як зазначає І. О. Дзера, в цивілістичній доктрині положення ст. 16 ЦК почали піддаватися критичній оцінці; згодом, Законом України від 03.10.2017 було внесено зміни в ст. 16 ЦК, відповідно до яких суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом чи судом у визначених законом випадках. Науковець застерігає: обраний судом спосіб захисту не передбачений ні договором, ні законом, не повинен бути забороненим законом, але і водночас не повинен суперечити змісту та правовій природі порушеного (не визнаного, оспорюваного) цивільного права та інтересу. При цьому, звернення до принципу ефективності, дозволяло деяким судам визнавати обраний позивачем спосіб захисту таким, що відповідає вимогам закону, але не підлягає застосуванню, оскільки не є ефективним і не призведе до належного захисту порушених прав [29, с. 41-43].

Аналізуючи підходи до розуміння охорони та захисту у галузях матеріального та процесуального права, О. О. Штефан визначає охорону прав як широкий комплекс засобів правового, організаційного й іншого характеру, що визначають правове становище суб'єктів, порядок набуття, реалізації та припинення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, й гарантуються

встановленими законом способами і порядком захисту прав суб'єктів у разі їх порушення [204, с. 8].

У цьому контексті, опираючись на загальний поділ цивільних правовідносин на регулятивні та охоронні є пропозиції застосувати цей поділ і для недоговірних зобов'язань [36, с. 78-80]. Вважаємо, саме до охоронних слід віднести зобов'язання з набуття, збереження майна без правової підстави. Як влучно наголошує Р. Б. Шишка, охоронні правовідносини пов'язані з можливістю учинення порушення прав і правомірних інтересів та їх наслідками. А уже при порушенні права виникають захисні правовідносини як особливий різновид охоронних [201, с. 317].

Об'єднуючим критерієм для регулятивних зобов'язань є правомірність дій, що призводять до виникнення зобов'язання, а охоронні зобов'язання, як зазначає Н. Ю. Голубєва, виникають із неправомірних дій: це зобов'язання із заподіяння шкоди; із набуття, збереження майна без достатньої правої підстави; із створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи чи майну юридичної особи [35, с. 28-29].

Охоронна функція кондикційного зобов'язання, безперечно відповідає загальним засадам цивільного законодавства, які містяться у ст. 3 ЦК України. Першочергово йде мова про неприпустимість позбавлення права власності. Природне право людини на життя, інші підпорядковані йому природні та надані державою права складно, а то й неможливо здійснити без матеріальної підтримки, матеріального забезпечення. Як зазначає З. В. Ромовська, «навіть той, хто має багатирське здоров'я, згасне без їжі, одягу та даху над головою. Тому речі (власність) як матеріальна субстанція та право власності як субстанція правова є знаряддям, засобом «для вищої мети» [172, с. 12]. Для виникнення кондикційного зобов'язання важливий факт втрати майна потерпілим і поява його в іншій особі без відповідних для цього підстав.

З наведеного вище випливає, що кондикцію як зобов'язання ми не можемо розглядати як «спосіб захисту», як це пропонується у науковій літературі. Кондикційне зобов'язання спрямоване на охорону прав потерпілого на майно, яке

вибуло з його володіння і утримується безпідставно іншою особою. Водночас, захисний елемент у правовідносинах із безпідставного збагачення проявляється у пред'явленні вимоги про повернення майна, яке безпідставно набуто, і яка іменується кондикційною. Хоч до неї (як зазначено у ч. 3 ст. 1212 ЦК України) застосовуються ті ж норми, що врегульовують кондикційне зобов'язальне правовідношення. Як зазначає Верховний Суд, кондикція – це позадоговірний зобов'язальний спосіб захисту права власності або іншого речового права [83]. Це корелюється зі змістом ст. 16 ЦК України, яка містить невичерпний перелік способів захисту цивільних прав та інтересів і «суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором, законом чи судом у визначених законом випадках» [197].

Таким чином, кондикція, окрім зобов'язального правовідношення, виступає також як вимога, яка може пред'являтися у судовому порядку.

Коли йде мова про право кредитора у зобов'язанні загалом, то й у правовідношенні із безпідставного збагачення, потерпілий як кредитор «має право вимагати від боржника виконання його обов'язку» (ст. 509 ЦК України). Однак, при відмові від добровільного виконання покладеного на боржника обов'язку виникає проблема, яким чином кредитор може захистити свої інтереси.

Як уже зазначалось, сучасні кондикційні зобов'язання виникли на основі інституту римського права *condictiones sine causa*. Первинно цей інститут стосувався позовів, які пред'являлись у зв'язку із поверненням переданого без належної підстави, а не зобов'язання як такого. Однак, чинний ЦК України, хоч і не містить терміну «кондикція», все ж правовідносини, які виникають із безпідставного збагачення, врегульовує у гл. 83 як недоговірні зобов'язання (Книга 5 «Зобов'язальне право»), положення про які застосовуються при формуванні вимоги, яку ми можемо іменувати як «кондикційна». Таким чином, кондикційне зобов'язання виступає як вид недоговірного зобов'язання та як зміст вимоги, яка пред'являється кредитором-потерпілим до боржника-набувача майна.

Кондикційний позов є способом захисту, зокрема права власності, а не мірою відповідальності, правова природа яких різниться. Обов'язок особи, яка

безпідставно збагатилася, повернути потерпілому набуте чи утримане майно не належить до мір відповідальності, оскільки за цих обставин боржник не несе жодних майнових втрат.

Для кондикційного позову юридичного значення немає, чи існує річ в натурі, оскільки він опосередковує задоволення вимоги про повернення як конкретної речі, так і відшкодування її вартості. Цей позов захищає речові права, проте не прямо, а через механізм захисту суб'єктивних цивільних прав за зобов'язальним правовідношенням.

Кондикція є універсальним самостійним способом захисту суб'єктивного цивільного права та дієвим засобом впливу на незаконного набувача.

Кондикція покликана захистити інтереси лише потерпілого, оскільки при її застосуванні на набувача покладається обов'язок повернути потерпілому майно, набуте за відсутності правової підстави [169, с. 80].

Таким чином, доповнюючи уже наведену характеристику кондикції як зобов'язання, погоджуємось із Н. Ю. Голубєвою у тому, що зобов'язання дає кредиторіві передусім право вимагати, але не змушувати до виконання дії, обіцяної боржником. Зобов'язання, як відношення, цілком залежне від іншої особи, є, по суті, сфера довіри [17, с. 132]. Звідси, кондикційне зобов'язання має охоронну функцію, а кондикційна вимога, виконує захисну функцію. При цьому, кондикційна вимога як вимога повернути безпідставно набуте в натурі майно або відшкодувати його вартість – є способом захисту і покладається в основу так званого «кондикційного позову». Враховуючи складність кондикції як правового явища, ми ще звернемось у наступному розділі до детального аналізу кондикційної вимоги через призму її розмежування з віндикацією і реституцією.

Проблема визначення правової природи кондикції виникла і виникає не лише в українському цивільному праві та доктрині. Через призму дотримання принципів приватного права, формується правове регулювання кондикції у праві європейських держав.

Цікаве дослідження у цій сфері було проведене І. О. Трощенко. Вона зазначає, що у Франції у сфері недоговірних зобов'язань загальний позов про

вилучення збагачення був вироблений судовою практикою за результатом розгляду справи за позовом продавця добрива. Суд визнав, що землевласник збагатився за рахунок використаних на його землі добрив і тому повинен відшкодувати їх вартість. Цей позов не був унормований жодною нормою, але судова практика касаційного суду, спираючись на традицію, визначила умови, що дозволяли пред'явити такий позов. У німецькому цивільному кодексі загальна характеристика інституту безпідставного збагачення наведена у ч. 1 § 812: «хто шляхом виконання дій іншого або в інший спосіб без правових підстав придбаває щось на його кошти, зобов'язаний до повернення. Цей обов'язок разом з дією існує і тоді, коли правова підстава відпадає пізніше або не настає ефект, що визначається настанням правочину» [187, с. 38, 42].

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. було розпочато роботу над уніфікацією цивільного права держав ЄС загалом. Ідея уніфікації цивільного законодавства європейських держав була втілена в концепції створення уніфікованого цивільного кодексу Європи. З прийняттям Плану дій по зближенню Європейського договірної права пов'язують початок роботи над документом, відомим зараз як проект Єдиної системи принципів законодавства (DCFR), який є результатом роботи по створенню єдиного уніфікованого цивільного кодексу Європи [186, с. 495].

Книга VII DCFR містить положення щодо «невиправданого збагачення». Обставинами, за яких збагачення є невинуватим (безпідставним), відповідно до DCFR (VII. – 2:101) є, коли: (а) збагачена особа є такою на противагу особі, яка опинилася в невинуватому становищі, на підставі контракту чи іншого юридичного акта, судового розпорядження чи норми права; або (b) особа, яка опинилася в невинуватому становищі, добровільно і безпомилково погодилася на невинуватне становище. Якщо договір або інший юридичний акт, судове розпорядження чи норма права, згадані в пункті (а), є недійсними або розірвані, або іншим чином визнані недійсними ретроспективно, збагачена особа не має права на збагачення на цій основі. Однак збагачену особу слід розглядати як таку, що має право на

збагачення в силу норми права, лише якщо політика цієї норми полягає в тому, що збагачена особа має зберегти вартість збагачення.

Збагачення також є невинуватим, якщо особа, яка опинилася в невинуватому становищі, наділила ним особу: (i) за мету, яка не досягнута; або (ii) за очікування, яке не реалізується; (b) збагачена особа знала про ціль або очікування, або могла розумно допускати, що знає про них; і (c) збагачена особа погодилася або, як можна обґрунтовано припустити, повинна погодитися з тим, що за таких обставин збагачення має бути повернене [212, с. 413-414].

Повернення плодів та можливості користування ставиться у залежність від добросовісності особи, що збагатилася. Як аналізує К. Г. Некіт, за загальним правилом, обов'язок повернути збагачення розповсюджується на плоди і користування ним або будь-яке заощадження, вироблене такими плодами або користуванням, якщо розмір заощадження менше. Проте якщо той, що збагатився, одержує плоди або користується збагаченням, будучи недобросовісним, повернення збагачення розповсюджується на плоди і користування, навіть якщо розмір заощадження менше, ніж вартість таких плодів або користування [60, с. 64]. Так само, якщо йде мова про добросовісного набувача, то за загальним правилом DCFR [212, с. 419] (VII.-6:101 DCFR), така особа не несе відповідальності за повернення збагачення в тій мірі, в якій набувач зазнав збитків через відчуження збагачення або іншим чином (відбулась втрата збагачення), за винятком випадків, коли збагачена особа все одно б понесла втрати, навіть якби збагачення не було отримано.

Аналізуючи зміст Книги VII DCFR, І. М. Гончаров звертає увагу, що відповідні положення сформульовані із позиції так званого відповідача, тобто збагаченої особи, як і за ЦК України – набувача. Крім того, завжди береться до уваги, чи незаконно відбулось збагачення, про що зазначено у нормі 2:101 Книги VII DCFR. Такий підхід, як зазначає науковець, притаманний англійському праву, в якому фактор незаконності обов'язково повинен бути встановлений до моменту звернення до суду із відповідною вимогою. Але на відміну від англійського права, фактор незаконності у DCFR викладено досить нечітко [19, с. 121]. Як зауважує

К. Г. Некіт, відповідно до положень DCFR так само, як і за ЦК України (ст. 1212) правила про безпідставне збагачення застосовуються незалежно від того, було воно результатом поведінки набувача майна, потерпілого чи інших осіб [60, с. 63].

Разом з тим, варто погодитись із думкою Н. Янсена. Німецький дослідник, аналізуючи недоговірні правовідносини, у тому числі, які виникають із безпідставного збагачення, зауважує, що лише порівняльне право не може бути достатньою основою для розробки європейського приватного права. Звичайно, порівняльний погляд на сучасний стан права в Європі завжди повинен бути відправною точкою для кожного справді європейського правового аргументу. Проте порівняльні спостереження мають бути доповнені історичним або доктринальним поясненням фактичної подібності та розбіжностей між різними правовими системами та теоретичним обдумуванням сучасного стану права. Європеїзація приватного права дає можливість переосмислити успадковані концепції та правила, але цю роботу слід виконати до того, як юристи візьмуться за розробку Європейського цивільного кодексу [209, с. 26].

Місце зобов'язань із безпідставного збагачення та перспективу вдосконалення правового регулювання слід віднаходити не лише через порівняння із нормами іноземних чи міжнародних актів, але й у взаємозв'язку із загальними засадами національного законодавства. Ю. М. Юркевич слушно зауважує «будь яке регулювання суспільних відносин повинно ґрунтуватись на засадах ефективності, збалансованості та передбачуваності правозастосування» [155, с. 635].

Аналізуючи загальні засади цивільного права, З. В. Ромовська зауважує, що термін «протиправність» позбавлення права власності, який ужито у Конституції України та Цивільному кодексі України, має трактуватися виключно як синонім терміну «незаконність». А тому, у того, хто заволодів річчю незаконно, право власності на неї виникнути не може [172, с. 13]. Тут слід зауважити, що на майно, щодо якого виникає кондикційне зобов'язання, також не може виникати право власності як і не може виникнути будь-яке інше речове право. Безтитульне володіння боржником є сутністю кондикції як при набутті, так і при утриманні

майна. Відсутність титулу призводить до безпідставного збагачення. У науковій літературі, присвяченій дослідженням кондикційних правовідносин, доволі часто зустрічається теза, що набувач (боржник) у цих правовідносинах, хоч безпідставно, але «володіє» майном. Вважаємо, що таке формулювання не відповідає природі кондикційних правовідносин. Натомість, слід застосовувати саме ту категорію, яка закріплена у ЦК України – особа «набула» майно.

Разом з тим, висловлюємо деякі зауваження щодо застосування у ЦК України до цих правовідносин терміну «збереження» майна.

Оскільки йдеться про юридичну термінологію та ті категорії, які застосовуються у чинному законодавстві, звертаємо увагу, що у відносинах із зберігання, особа-зберігач зобов'язується дбати про схоронність майна, яке їй з цією метою передано поклаждавцем. У кондикційних правовідносинах йде мова про майно, яке «зникло» в однієї особи і «з'явилося» у іншої, яка при цьому не має обов'язків забезпечувати його схоронність. Останнє впливає й із положень ст. 1213 ЦК України, що у разі неможливості повернути в натурі потерпілому безпідставно набуто майно – відшкодовується його вартість, яка визначається на момент розгляду судом справи про повернення майна. З наведеного ми знову переконуємось, що не може йти мова про володіння майном, так само як і про його збереження, а натомість пропонуємо вживати термін «утримання» майна. До цього ж, у ст. 1214 ЦК України йде мова про відшкодування витрат на утримання майна, а не зберігання. З огляду на це, пропонуємо у гл. 83 ЦК України термін «збереження» замінити на «утримання» у відповідному відмінку.

Судовий захист цивільного права та інтересу також визначається як базова засада цивільного законодавства у ст. 3 ЦК України. З метою повернення безпідставно набутого майна, потерпіла особа вправі пред'явити кондикційний позов.

Кондикційні правовідносини базуються на засадах справедливості, добросовісності та розумності. Принцип справедливості був відомий ще римському праву, що підтверджується численними висловами римських юристів. Так О. О. Кот наголошує, що за словами Помпонія, згідно з природним правом

справедливим є правило, щоб ніхто не ставав багатшим через заподіяння шкоди чи образи іншому. Цей вислів стосується визнання римлянами справедливості як підстави кондикції, свідчить про застосування засади «кожному своє» та неможливість обертання собі чужого всупереч справедливості, тобто без належного еквіваленту [48, с. 61].

Юридичний сенс доброї совісті має полягати не в укріпленні суб'єктивного права, а у протиставленні йому. Положення гл. 83 ЦК України застосовуються незалежно від того, чи безпідставне набуття, утримання майна було результатом поведінки набувача майна, потерпілого чи інших осіб. Однак, це не означає, що засада добросовісності тут ніде не проявляється.

Кондикційне зобов'язання покладає обов'язок на особу, яка безпідставно набула майно, добровільно повернути це майно потерпілому. Стаття 1212 ЦК України також встановлює обов'язок повернути майно і тоді, коли підстава, на якій воно було набуто, згодом відпала. Одночасно, добросовісність поведінки очікується і від потерпілого: за вимогою, відшкодувати необхідні витрати на майно, які були зроблені набувачем. Ми ще зупинимо увагу на значенні цього принципу у підрозділі 3.3.

Розумність – це зважене вирішення питань регулювання цивільних відносин з урахуванням інтересів усіх учасників, а також інтересів громади (публічного інтересу). Н. Ю. Голубєва в одній із своїх праць зазначає, що розумність у цивільному праві України має відношення лише до строку (терміну виконання певних дій) [15, с. 285-286]. На наше переконання, розумність слід розглядати дещо ширше.

Нормативне регулювання правовідносин із безпідставного збагачення виходить у першу чергу із засади розумності, тоді коли йде мова про порядок повернення безпідставно набутого майна. Якщо якась особа безпідставно набула майно – вона повинна його повернути в натурі. Очевидно, що у такому випадку було б якраз нерозумно покладати додаткові обов'язки на суб'єктів цих зобов'язальних правовідносин. Разом з тим, якщо майно принесло дохід, то очевидно, що набувач повинен повернути і його; якщо набувач майна поніс певні

витрати, які були необхідні і стосувалися майна, то розумним є наділення набувача правом претендувати на компенсацію таких витрат. І, нарешті, якщо неможливо повернути в натурі потерпілому безпідставно набуте майно – відшкодовується його вартість.

Таким чином, загальні принципи цивільного законодавства, у тому викладі як вони розміщені у ст. 3 ЦК України: неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом; судовий захист цивільного права та інтересу; справедливість, добросовісність та розумність – є основою для кондикції. Незважаючи на деякі сумніви науковців щодо цього, ми підкреслюємо, що кожен із наведених принципів відображає багатогранну природу кондикційного зобов'язання та кондикційної вимоги.

1.2. Елементи кондикційних зобов'язань

Елементами зобов'язальних правовідносин є суб'єкт, об'єкт та зміст. Аналізуючи кожен із цих елементів, дослідник з'ясовує сутність конкретного зобов'язання, розкриває його конститутивні ознаки, які дозволяють відмежувати від інших правовідношень, тобто індивідуалізує його.

Відносини з безпідставного набуття та/чи утримання майна втілюються у кондикційному зобов'язанні, якому також притаманні три наведені елементи. Від коректної інтерпретації елементів кондикційної вимоги залежить ефективність обраного способу захисту.

Передусім зосередимо увагу на суб'єктному складі досліджуваного зобов'язального правовідношення.

Класифікуючи зобов'язання за суб'єктним складом, у доктрині акцентують на необхідності проведення більш деталізованого поділу: зобов'язання, у яких наявні треті особи; зобов'язання із множинністю на стороні боржника та/або кредитора; переміна осіб у зобов'язанні [180, с. 52].

До основних суб'єктів правовідношення слід віднести кредитора та боржника, які в окремих зобов'язальних правовідносинах мають спеціальну

назву. Так, для позначення сторін кондикційного зобов'язання законодавець оперує такими термінами як «потерпілий» та «набувач». Додатковими, іншими суб'єктами – є треті особи.

З огляду на це, переважно, термін «суб'єкт» у зобов'язанні за своїм змістом ширший, ніж поняття «сторона» зобов'язання. Відтак, однією з особливостей того чи іншого зобов'язання є те, чи вичерпується суб'єктний склад правовідношення лише сторонами, чи ні.

Т. С. Ківалова зазначає, що сторони зобов'язань, що виникають внаслідок набуття, збереження майна без правової підстави, визначаються у ЦК України максимально просто як особа-боржник, що набув майно чи зберіг його у себе за рахунок іншого суб'єкта та особа-кредитор (потерпілий), тобто той, за чий рахунок відбулось збереження чи набуття майна [43, с. 221]. Можливо, через таку нібито простоту, навіть останні дисертаційні дослідження, які присвячені кондикційним зобов'язанням, не містять детального аналізу суб'єктного складу цих правовідносин: аналізується проблема правосуб'єктності юридичної та фізичної особи як сторін зобов'язального правовідношення [22, с. 61-62] й участь третьої особи [3, с. 41-42].

Серед науковців домінуючою є позиція, що потерпілим у розглядуваному правовідношенні виступає та особа, що наділена майновою вимогою до боржника, і за чий рахунок одержано збагачення та відбулося безпідставне переміщення матеріальних цінностей [2, с. 177]. Натомість набувачем (чи утримувачем) відповідно є особа-боржник, яка отримала майнову вигоду, тобто набула чи/ї утримала майно за відсутності правової підстави або ж на підставі, яка згодом відпала.

Досліджуючи у кондикційних зобов'язаннях особу-кредитора, передусім необхідно звернути увагу на термін, яким оперує законодавець для позначення уповноваженої сторони – «потерпілий». Системний аналіз нормативних приписів дозволяє виснувати, що цей термін застосовується при визначенні особи, якій завдано шкоду, до прикладу: «особа, якій кримінальним правопорушенням заподіяно моральну, фізичну чи майнову шкоду»; «фізичні чи юридичні особи,

життю, здоров'ю та/чи майну яких завдано шкоду в результаті дорожньо-транспортної пригоди з використанням транспортного засобу» чи «споживач, якому заподіяно шкоди через дефект продукції» [181; 182].

Термін «потерпілий», з позиції особи, якій заподіяно шкоду, закріплений у положеннях основного акту цивільного законодавства: «відшкодування шкоди, завданої потерпілому каліцтвом чи іншим ушкодженням здоров'я» (ст. 1195 ЦК України); «розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних і душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого» (ст. 23 ЦК України); «відшкодування шкоди особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення» (ст. 1177 ЦК України) і т. под. [197].

У деліктних зобов'язаннях, звертає увагу Т. С. Ківалова, особи кредитора і потерпілого, боржника і особи, яка заподіяла шкоду, не обов'язково співпадають. Як приклад наводить: у випадку смерті фізичної особи, завдана шкода, за наявності умов, встановлених законом, відшкодовується другому з подружжя, батькам (усиновлювачам), дітям (усиновленим), а також особам, які проживали з нею однією сім'єю (ст. 1168, 1200 ЦК України). Отже, кредитор – особа, яка визначена законом, а потерпілим є загибла фізична особа [43, с. 221].

На нашу думку, зважаючи на нормативний зміст гл. 83 ЦК України, використання терміну «потерпілий» для позначення суб'єкта правовідношення, яке виникає на підставі безпідставного утримання та/або набуття майна, є не виправданим.

З одного боку, неможливість здійснення особою правомочностей на належне майно через неправомірне його утримання іншою особою може фактично виглядати як збиток (шкода). Однак, таке тлумачення може дозволити одній із сторін вважатися потенційним потерпілим до тих пір, поки певні зобов'язання не будуть належним чином виконані. Водночас, це не вплинуло на позначення законодавцем сторін зобов'язання як «боржник» і «кредитор». Переконані, що це не повинно вплинути і на визначення сторін кондикційного зобов'язання. За таких обставин вважаємо, що у гл. 83 ЦК України позначення управомоченої сторони –

«потерпілий» доцільно замінити на термін «особа, за рахунок якої безпідставно набуто та/або утримано майно».

Слід зазначити, що шкода у зобов'язальному правовідношенні, яке розглядається, не стоїть на першому місці: «набувач зобов'язаний повернути потерпілому безпідставно набуте майно в натурі» (ст. 1213 ЦК України). Лише за відсутності такої можливості на нього покладається обов'язок повернути вартість набутого, утриманого майна або дохід, який воно може принести. Цікавим є бачення іноземних судів, з яким можна погодитись, що облік збитків від неправомірного збагачення починається з моменту, коли використання майна надає вигоду відповідачу [208, с. 680].

Нами уже зазначалось, що кондикція спрямована на охорону і захист як права власності, так і іншого речового права. Тому слід підкреслити, що особа, за рахунок якої безпідставно набуто та/або утримано майно, не обов'язково є його власником. Для застосування приписів гл. 83 ЦК України достатньо встановити, що так звані «потерпілим» є титульний володілець майна.

За загальним правилом, особою, за рахунок якої набуто та/або утримано майно за відсутності правової підстави, можуть бути усі суб'єкти цивільних відносин, коло яких унормовано ст. 2 ЦК України.

Аналізуючи особу кредитора у кондикційному зобов'язальному правовідношенні, можемо виснувати, що будь-яка фізична особа може бути уповноваженою стороною. Однак для звернення до боржника з кондикційною вимогою така особа повинна мати необхідний обсяг дієздатності. За інших умов, позов до суду подає законний представник, оскільки наявність цивільної процесуальної дієздатності є однією з основних умов пред'явлення позову.

С. О. Деменко зазначає, що сам факт безпідставного збагачення уже достатній для виникнення кондикційного зобов'язання. Воля осіб не відіграє визначальну роль. Більше того, навіть якщо волевиявлення сторін було наявне, допустимим є його дефект. Як наслідок, з чим погоджується чимало вчених, для виникнення цих зобов'язань факт дієздатності особи не має значення, достатньо мати цивільну правоздатність. Для фізичних осіб часові межі пов'язуються з

такими обставинами як народження і смерть, а для юридичних осіб – з моментом створення до моменту ліквідації згідно з законодавчими положеннями [28, с. 182]

Оскільки розрив у моменті виникнення правоздатності та дієздатності юридичної особи неможливий, то цей учасник цивільних правовідносин може виступати стороною кондикційного зобов'язання з набуттям ним правосуб'єктності.

Досліджуючи участь юридичної особи як сторони зобов'язання із безпідставного збагачення, І. М. Гончаров зазначає, що якщо спеціальна правоздатність юридичної особи поставлена у залежність від наявності спеціального дозволу (ліцензії), проте вона, не отримавши його, здійснює відповідну діяльність, що призвело до безпідставного збагачення, то така юридична особа все одно є стороною зобов'язання, оскільки створена у встановленому законом порядку, а відтак є учасником цивільних правовідносин. Стосовно зайняття діяльністю без отримання ліцензії – вона є рівнозначною діям фізичної особи, яка обмежена у дієздатності [22, с. 61-62].

Кредитором може бути не лише особа, за чий рахунок інша особа (боржник) збагатилася, а й інші особи, до прикладу, у разі укладення договору цесії чи реорганізації юридичної особи, переходу права вимоги в порядку спадкування (універсального правонаступництва).

Так, у справі за позовом Управління соціального захисту населення Славутської райдержадміністрації до ОСОБА_1 про стягнення надміру виплаченої державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям та допомоги на дітей одиноким матерям, суд встановив, що на виконання Додатку 1 до розпорядження КМ України від 16.12.2020 №1321, Славутська райдержадміністрація була реорганізована шляхом приєднання до Шепетівської райдержадміністрації і стала правонаступником прав та обов'язків. За вказаних обставин суд дійшов висновку про необхідність залучення правонаступника Шепетівську райдержадміністрацію до участі у цій справі [190].

Зобов'язання з безпідставного набуття та/або утримання майна не пов'язане нерозривно з жодною зі сторін, і, разом із тим, має майновий характер. Воно буде

стосуватися правонаступників таких суб'єктів. Але С. О. Деменко звертає увагу, що при ліквідації юридичної особи, оскільки правонаступництво в цьому випадку не виникне, саме зобов'язання буде розглядатися в процесі здійснення такої процедури [26, с. 98].

Отож, управомоченою особою (кредитором) за кондикційним зобов'язанням може бути будь-який учасник цивільних відносин, який має законний інтерес (легітимне право вимоги) щодо майна, набутого та (або) утримуваного іншою особою без правової підстави чи на підставі, яка згодом відпала.

Разом із тим, на основі аналізу положень ст. 1215 ЦК України доцільно виокремити спеціальний суб'єктний склад досліджуваного зобов'язального правовідношення. Ця норма є винятковою, оскільки нею закріплені випадки безпідставного набуття, утримання майна, однак при цьому на набувача не покладається обов'язок щодо його повернення, за одночасного існування таких умов: 1) добровільність передачі; 2) відсутність рахункової помилки з боку кредитора; 3) відсутність недобросовісності з боку набувача.

При цьому кредитором виступають такі суб'єкти, які здійснюють виплати (нарахування) зарплати і прирівнюваних до неї платежів, пенсій, стипендій, аліментів, допомоги, з відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю та інших грошових сум, наданих фізичній особі як засіб до існування [197]. Водночас, стороною-набувачем є особа, яка, згідно з законодавчими положеннями отримувала такі виплати: потерпілий у деліктному зобов'язанні, найманий працівник, пенсіонер тощо.

Так, при розгляді однієї із справ КЦС ВС встановив: Деснянською районною філією Київського міського центру зайнятості видано наказ щодо повернення незаконно отриманих коштів. Проте кошти у добровільному порядку відповідач не повернув. Позивач просив суд стягнути з відповідача на його користь безпідставно виплачені кошти, оскільки відповідач не повідомив про поновлення права на заняття адвокатською діяльністю.

У зустрічному позові відповідач наполягав на наступному: недобросовісність не було жодним чином доведено, що могло б бути єдиною

підставою повернення виплачених коштів; він як самозайнята особа (адвокат) перебуває у незавершеній ліквідаційній процедурі і також було направлено листа до Ради адвокатів м. Києва про те, що Головним управлінням ДПС у м. Києві ліквідаційну процедуру не було завершено щодо нього (як адвоката-самозайнятої особи) і просив, у зв'язку із цим, внести відповідний запис у Єдиний реєстр адвокатів України про неможливість здійснення ним адвокатської діяльності.

Однак, аналізуючи справу, КЦС ВС звернув увагу, що відповідачу скеровано повідомлення щодо необхідності повернення отриманих коштів, проте кошти не повернув. При цьому, усі вказані вище дії відповідачем здійснено вже після отримання ним повідомлення [136]. Таким чином, суд дійшов висновку, що відповідач не може вважатися незайнятою особою, а тому у цьому випадку немає підстав застосовувати норми ст. 1215 ЦК України.

У контексті наведеної справи, слід згадати про те, що у радянській юридичній літературі панівною вважалась концепція відсутності вини набувача у безпідставному отриманні майна. Як зазначає про це І. Е. Берестова, концепція розвивалась такими науковцями як А. Арзмазцев, К. Флейшиц, О. Йоффе. Сутність цієї точки зору полягала у тому, що зобов'язання з безпідставного збагачення виникають внаслідок збігу обставин: одна особа за відсутності своєї волі та свідомості набуває майно, завдаючи шкоди іншій особі [6, с. 207].

Досліджуючи давні судові справи, увагу привертає проблема «добровільних» платежів, наприклад, коли особа сплачує борг, але потім намагається повернути гроші на тій підставі, що вона не помітила, що борг погашений через сплив позовної давності чи був лише «боргом честі», в будь-якому випадку не підлягає виконанню. За цих обставин суди відмовляли у поверненні, оскільки «є багато випадків, коли людина не має права вимагати гроші, які все ж (якщо вони йому добровільно виплачуються) вона може залишити собі; як борги честі чи вдячності та обов'язку (справа *Farmer v. Arundle* (1772)) [215, с. 607-608]. Іншими словами, платник, суто технічно, міг у деяких аспектах помилятися. Однак, не виникало сумніву, що, коли він платив гроші, то хотів, щоб вони були в іншого; таким чином платіж тлумачився як грошовий подарунок, який після вручення став

безвідкличним щодо одержувача. Пізніші випадки вказували на благодійний аспект платежу. Добровільний характер у більш консенсусному сенсі полягав у тому, що якщо можна ідентифікувати належний добровільний елемент, платіж залишався дійсним, оскільки «добровільність» певним чином долала наявність помилки. Все ж, було б краще визнати платіж помилковим, якщо розглядати його як борг, але не настільки помилковим, щоб розглядати його як подарунок.

Сучасний зміст ЦК України наводить на думку про застарілість наведених підходів, оскільки однозначність в умові щодо вини чи умислу не відображає повноти зобов'язальних відносин із безпідставно набутого та/або утриманого майна. Як резюмують У. Б. Андрусів та М. З. Вовк, вина не має значення, а важливим є факт набуття майна однією особою за рахунок іншої [13, с. 235].

У ч. 2 ст. 2 ЦК України регламентовано, що учасниками цивільних відносин є: держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади та інші суб'єкти публічного права [197]. Переконані, що ці суб'єкти теж можуть брати участь у правовідносинах, що виникають із безпідставного збагачення.

При цьому слід звернути увагу, що територіальні громади як спільноти, реалізують свої права й обов'язки через утворені ними органи місцевого самоврядування, так і держава, як форма організації суспільства, здійснює їх через компетентні органи. Відповідно до ч.1 ст. 170 ЦК України держава набуває і здійснює цивільні права та обов'язки через органи державної влади у межах їхньої компетенції, встановленої законом. Таким чином, як звертають увагу на це й суди, держава як відповідач, бере участь у справі через відповідні органи державної влади [137].

Специфіка участі органів держави чи місцевого самоврядування у відносинах із безпідставного збагачення проявляється в їх особливих повноваженнях. Наприклад, іноземні науковці звертають увагу, що виконання фіскальної функції може якраз призвести до трактування «уряду» як суб'єкта, який збагатився. Підставою можуть бути надмірно або помилково сплачені податкові платежі. При цьому, що цікаво, деякі науковці висловлюють позицію, що таке збагачення, по своїй суті, не завдає шкоди суспільству, адже, за словами

Дж. Вудворда «уряд, безперечно, відрізняється від інших відповідачів, оскільки він витрачає свої надходження ... на «суспільне благо» [216, с. 901], а М. Маккінес додає, що займатись перерозподілом «надлишку» між позивачем і відповідачем у таких справах – це не виправдане використання суспільних ресурсів [211, с. 21].

Ми все ж вважаємо, що незалежно від участі у зобов'язанні будь-якого суб'єкта цивільних правовідносин, взаємозв'язки повинні будуватись на принципах приватного права, а тому безпідставне збагачення не може бути прийнятним явищем.

Аналізуючи юридичну літературу, І. М. Гончаров зазначає, що науковці виділяють два різновиди безпідставного збагачення. При безпосередньому безпідставному збагаченні відбувається пряме переміщення цінностей від потерпілого до набувача. Як кредитор, так і боржник, при цьому, можуть брати участь у таких правовідносинах через своїх представників. При опосередкованому безпідставному збагаченні переміщення цінностей від потерпілого до збагаченої особи відбувається на підставі правочину, укладеного потерпілим уже з третьою особою, а не безпосередньо з набувачем. Третя особа не набуває прав і обов'язків сторони, це означає, що вона не виступатиме суб'єктом зобов'язання [22, с. 62].

Змоделюємо таку ситуацію: залізнична станція помилково видала вантаж (сировину) акціонерному товариству, яке уклало договір поставки з відправником на аналогічну продукцію. Інше акціонерне товариство, якому насправді ця сировина мала б бути відвантажена, пред'явило позов до залізниці, вимагаючи видати вантаж або відшкодувати його вартість. Відповідач залучив до участі у справі як співвідповідача фактичного одержувача вантажу, який на той час уже використав цю сировину. Суд у цьому випадку саме із співвідповідача повинен стягнути вартість такої сировини на користь позивача, оскільки у нього виникло безпідставне збагачення за рахунок позивача.

Щодо визначення сторін кондикційного зобов'язання, викликає інтерес судова справа [140], сторонами якої виступають фізичні особи, а третьою особою – ТОВ. У першій інстанції, обґрунтовуючи позовні вимоги, ОСОБА_1

покликався на те, що він замість ОСОБА_2 вніс у рахунок формування статутного капіталу частки учасника ТОВ «Риф-Транс ЛТД» 5 000 000,00 грн. ОСОБА_2 зазначені грошові кошти йому не повернула, а тому він вважає, що спірні грошові кошти були безпідставно набуті відповідачкою та підлягають поверненню. Також на його користь підлягають стягненню інфляційній втрати та 3 % річних від суми боргу, моральна шкода і судові витрати.

Таким чином, позивачем у справі був ОСОБА_1, відповідач – ОСОБА_2, а третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмету спору, на чий рахунок фактично було внесено кошти – ТОВ. Вважаючи, що відносини, які склались у цій ситуації мають корпоративний характер, оскільки кошти були по своїй суті внеском у статутний капітал, суд першої інстанції закриття провадження у справі на підставі п. 1 ч. 1 ст. 255 ЦПК України. Натомість, Київський апеляційний суд постановою від 09.02.2021 р. таку ухвалу скасував та направив справу для продовження розгляду до суду першої інстанції. У березні 2021 р. представник ОСОБА_2 подала до ВС касаційну скаргу [140].

Наведений епізод викликає інтерес з точки зору застосування гл. 83 ЦК України, оскільки жодна з інстанцій, де справа перебувала на розгляді, не звернула уваги на належність відповідача по справі. Суди дійшли одностайності у позиції, що справа стосується дій позивача з розпорядження належними йому грошовими коштами, а тому господарське законодавство застосуванню не підлягає, отже й питання набуття корпоративних прав відповідачкою не розглядається. Тому суд першої інстанції, розглядаючи справу по суті, застосував положення ст. 1213 ЦК України, яка гарантує потерпілому право на отримання майна, яке було передано набувачу безпідставно.

Розгляд наведеної справи у касаційній інстанції завершився залишенням у силі рішення апеляційної інстанції. Таким чином, розгляд справи продовжився у першій інстанції, де було виявлено ще одну обставину: позивач пояснив, що «усі справи він мав не з відповідачем, а з її батьком ОСОБА_6. Саме з ним була домовленість про створення товариства, однак він не міг бути засновником, у зв'язку з чим було прийнято рішення, що засновниками буде його, позивача,

дружина, та донька ОСОБА_6 – відповідач. Наприкінці 2016 р. ОСОБА_6 попросив його, позивача, внести за його доньку грошові кошти до статутного капіталу Товариства». Представник відповідача у судовому засіданні пояснила, що жодних домовленостей з позивачем про внесення його особистих грошових коштів до статутного капіталу товариства, не було. «Будучи допитаною в судовому засіданні в якості свідка ОСОБА_11 суду дала показання... Чи була довіреність на ім'я ОСОБА_1 від ОСОБА_5, їй не відомо... За наслідками проведеного аудиту було з'ясовано, що грошові кошти до статутного капіталу товариства за учасника ОСОБА_5 були внесені ОСОБА_1 як фізичною особою у розмірі 5 000 000 грн.» [162]. Рішенням суду позов було задоволено частково.

Підсумовуючи, вважаємо, що у цій справі особа, яка набула грошові кошти – це все ж ТОВ «Риф-Транс ЛТД», а не відповідачка. Грошові кошти, які позивач вважає безпідставно переданими, були внеском у статутний капітал ТОВ, а не внеском на рахунок відповідачки. Отже, внесені кошти утримувались безпосередньо ТОВ.

Крім того, положення гл. 83, відповідно до ст. 1212 ЦК України, застосовуються незалежно від того, чи безпідставне набуття чи утримання майна було результатом поведінки набувача майна, потерпілого, інших осіб чи наслідком події. Тобто волевиявлення ТОВ щодо одержання грошових коштів до уваги не береться. При такій конструкції, відповідачка могла б виступати як третя особа, яка не заявляє самостійних вимог, якщо рішення по справі впливатиме на її права та обов'язки, пов'язані із діяльністю ТОВ.

З наведеної ситуації робимо також висновок, що боржником у зобов'язанні із безпідставного збагачення є особа, яка безпосередньо одержує вигоду із набуття чи утримання майна. При цьому, ця справа ілюструє неефективність застосування сполучення «без достатньої правової підстави».

Судова практика, як зазначають В. М. Коссак та О. В. Ільків, застосовує матеріальні норми виникнення кондикційних зобов'язань за наявності одночасно таких умов: набуття чи збереження майна однією особою (набувачем) за рахунок

іншої (потерпілого) та набуття чи збереження майна відбулося за відсутності правової підстави або підстава відпала (щодо якої майно набувалося) [38, с. 41].

Вважаємо, що коли йде мова про так звану «достатню правову підставу», то очевидно, не можемо вести мову про можливість застосування положень гл. 83 ЦК України. Водночас, коли вдаємось до захисного механізму – кондикційної вимоги, то наявність чи відсутність правової підстави для набуття чи утримання певного майна буде вирішуватись у кожному конкретному випадку. А отже, за недоведеності наявності правової підстави, вважатиметься, що майно підлягатиме поверненню. Таким чином, пропонуємо у гл. 83 ЦК України словосполучення «без достатньої правової підстави» замінити на «без правової підстави».

Тепер зосередимо увагу на такому обов'язковому елементі кондикційного зобов'язального правовідношення як об'єкт, який трактується науковцями неоднозначно.

Н. В. Бережняк зауважує, що теорія цивільного права, не розділяючи на матеріальні та юридичні, розуміє під «об'єктами» відповідні блага: речі, гроші, майно, майнові права, дії, послуги. Ці блага розглядаються як видові категорії до родового – «об'єкта», водночас, «дії», маючи певні особливості, розглядаються також як благо. З іншої сторони, коли йде мова про зобов'язальні правовідносини, ця ж теорія конструює парну систему об'єктів: з одного боку – дії як юридичний об'єкт, а з іншого – предмет (певні блага) як матеріальний об'єкт (речі, майно). Але при такому підході, об'єкти-дії та об'єкти-послуги, втрачаючи свій статус блага і виступаючи у значенні поведінки (дій), «перекочовують» на «юридичну сторону» наведеної парної системи об'єкта, залишаючи оголеною «матеріальну сторону» [3, с. 42-43].

Інші науковці окреслюють дві сторони об'єкта: 1) об'єкт правового впливу; 2) об'єкт, на який спрямовується поведінка учасника певного правовідношення. При цьому, лише людська поведінка може реагувати на вплив права, а вже ця поведінка направлена на відповідні предмети як матеріального, так і духовного світу, за допомогою яких відбувається задоволення найрізноманітніших людських потреб. Власне, саме ці предмети виступають об'єктами (предметами)

відповідних правовідносин. У цих правовідносинах «об'єкт» і «предмет» ототожнюються. Викладене повною мірою стосується зобов'язань із безпідставного збагачення [26, с. 98].

О. М. Слободян вважає, що виходячи із правової природи безпідставного збагачення, до об'єктів цивільних прав, які відповідно до закону визнаються складовими безпідставного збагачення і становлять об'єкт відповідних правовідносин, відносяться речі (у тому числі гроші й цінні папери) та інше майно (у тому числі майнові права) [179, с. 62].

Разом з тим, наприклад, О. І. Чепис залишає поза увагою питання щодо співвідношення таких категорій як об'єкт та предмет. На думку науковця, об'єктом зобов'язання із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави є дії боржника (безпідставно збагаченої особи) щодо повернення кредиторю (потерпілому у цих правовідносинах) безпідставно набутого або збереженого майна [199, с. 145].

На наше переконання, вирішення предмета та об'єкта у правовідносинах є необхідним. Нам імпонує позиція Н. В. Бережняк, яка у цьому контексті зазначає, що предметом у досліджуваних нами зобов'язаннях виступають дії, які боржник (набувач) зобов'язаний виконати щодо повернення безпідставного набутого/збереженого майна. Тоді як об'єктом із безпідставного збагачення виступає певне матеріальне благо. З цього приводу й виникають зобов'язальні відносини, і на що направлені дії боржника [2, с. 178].

Очевидно, традиційний спосіб розмежування об'єкта цивільних правовідносин (поведінка їх учасників) та об'єкта цивільних прав (матеріальні/нематеріальні блага) – є причиною проблем із визначення об'єкта. В. Л. Скрипник підкреслює, що такі блага водночас, стають об'єктами прав та обов'язків, які у сукупності складають зміст правовідносин [178, с. 63]. Робимо висновок, що категорія об'єкта цивільних прав та об'єкти цивільних правовідносин – збігаються.

Аналіз гл. 83 ЦК України мало що говорить про об'єкт, оскільки йдеться узагальнено про «майно», неправомірно набуте, утримане однією особою за

рахунок іншої. Водночас, саме таке поняття майна дає підстави вважати, що це узагальнена категорія, яку слід тлумачити відповідно до глави 3 книги 1 ЦК України та з урахуванням специфіки правових відносин, які ми досліджуємо.

Як зазначає В. Л. Скрипник, у римському докласичному приватному праві єдиним об'єктом для всіх цивільних прав визнавалася річ (*res*). Очевидно через те, що до неї можна фізично доторкнутись. Натуралістичне вчення про об'єкти цивільних прав поступилося з часом місцем іншому вченню, яке стало панівним. Це вчення вже відрізняло юридичне поняття речі від фізичного. Поняття речі в праві, за цим вченням «засноване на абстракції і не покривається жодною з реальних наявних речей». Тут річ як частина природи перетворилася у річ як частину майна [178, с. 56-58].

Відповідно до ст. 117 ЦК України, об'єктами цивільних прав є речі, у тому числі гроші та цінні папери, майнові права; результати робіт, інтелектуальної, творчої діяльності; послуги, інформація, а також інше майно, матеріальні і нематеріальні блага [197].

С. І. Шимон, проводячи власну класифікацію, виділяє: речі як майнові матеріальні об'єкти; майнові квазі-об'єкти як газ, електроенергія тощо; майнові нематеріальні об'єкти. Останні вона поділяє на ті, які входять до складу майна (ідеальні речі) – це майнові права, цінні папери, безготівкові гроші, інше дематеріалізоване майно; та ті, які не входять до складу майна (роботи і послуги) [200, с. 79].

Практичне значення, здавалося б теоретичного поділу об'єктів цивільних прав, обумовлено тим, що законодавець встановлює для них відповідний правовий режим. Як зазначає О.В. Дзера, саме на законодавчому рівні також визначено ступінь оборотоздатності та способи захисту порушених суб'єктивних прав на ці об'єкти [30, с. 73].

Речі, грошові кошти, майнові права, роботи, послуги, інформація – традиційно відносяться до об'єктів кондикції [22, с. 9]. Водночас, розширення переліку об'єктів кондикційного зобов'язального правовідношення через включення сюди робіт, послуг та інформації залишається дискусійним.

Зі ст. 179 ЦК України випливає, що під річчю розуміється предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки [197].

Одним із критеріїв для вирішення речей є ступінь їх індивідуалізації. Вона визначається поділом речей на родові та такі, які наділені індивідуальними ознаками. Саме це дозволяє їх виокремити з-поміж інших об'єктів цивільних відносин. Переконані, що уповноважена сторона кондикційного зобов'язання вимагати повернення як відповідної кількості речей того самого роду та такої ж якості (родових речей), так і індивідуально-визначеної речі, як рухомої, так і нерухомої речі, яка набута та/або утримана без правової підстави. Внаслідок відсутності правової підстави для набуття чи утримання майна, перехід права власності до набувача і відповідно припинення права власності потерпілого не відбувається (залежно від того чи йдеться про родову річ чи індивідуальну).

Неможливість реалізації суб'єктом правомочностей щодо належного йому майна, через його безпідставне перебування в іншій особі, може видаватись як шкода. Норми ст. 22 ЦК України, при розкритті категорії відшкодування шкоди в натурі (збитків), визначає, що коли йде мова про речі, визначені родовими ознаками – таке відшкодування полягатиме у «переданні речі того ж роду та тієї ж якості» [197]. Водночас, вважаємо, що коли йде мова про повернення в натурі безпідставно набутого чи утримуваного майна, тут слід застосовувати таке ж правило – поверненню (переданню) підлягатиме річ такого ж роду і тієї ж якості.

О. М. Слободян стверджує, що нерухомість не може бути визнана об'єктом безпідставного збагачення. Нерухоме майно завжди можна ідентифікувати, а тому, науковець вважає, що для його витребування слід проводити через пред'явлення віндикаційного позову [179, с. 62].

Вважаємо, що наведена позиція є спірною. Звісно, у випадках незаконного заволодіння нерухомим майном, подання віндикаційного позову до суду слід вважати ефективним способом захисту і відновлення порушених прав власника чи іншого титульного володільця. Однак, такі позови можуть пред'являтися, якщо майно збереглося в натурі. Якщо об'єкт власності був відремонтований,

реконструйований або зазнав інших конструктивних змін, позов про віндикацію вже стає неефективним. Як зазначив ВС під час розгляду однієї зі справ, якщо майно іншої особи змінено чи знищено або воно було перероблено, то застосовується зобов'язально-правовий спосіб захисту права власності згідно з положеннями глави 83 ЦК України [138].

Переконані, що об'єктом кондикційного позову можуть бути рухомі та нерухомі речі. На підтвердження цього судження звернемося до матеріалів судової практики.

Так, у справі 918/286/21 суд встановив, що нерухоме майно (частина нежитлової будівлі площею 80,1 кв.м та будівля м'ясного павільйону площею 401,4 кв.м) надано відповідачу в оренду за юридично нікчемним договором оренди, тому утримувались відповідачем без законних підстав. Керуючись ч.3 ст.1212 ЦК України суд задовольнив позовні вимоги про витребування даного майна з чужого незаконного володіння. При цьому наголошується, що права осіб, які вважають себе власниками майна, захищаються через задоволення вимоги до володільця із застосуванням правового механізму, встановленого ст. 1212 ЦК України, у разі наявності правовідносин речово-правового характеру між власником майна та володільцем [161].

Ю. Ю. Попов наводить практичні приклади застосування глави 83 ЦК України щодо повернення нерухомого майна. Приклад перший: за договором міни земельної ділянки на автомобіль, особа А. передала свою земельну ділянку у власність другої сторони – особи Б., але автомобіль випадково згорів, тому особа Б. не змогла виконати своє зобов'язання. Тут особа Б. набула не лише володіння, а й право власності на майно. Але підстава такого набуття відпала на майбутнє, тож в силу ч. 1 статті 1212 ЦК України, особа А. вправі вимагати повернення їй володіння і права власності. Іншими словами, особа А. вправі витребувати майно в натурі відповідно до ч. 1 ст. 1213 ЦК України (звісно якщо майно збереглося у другої сторони). Другим прикладом є самоправне захоплення земельної ділянки, зокрема через незаконну реєстрацію права власності на земельну ділянку

(наприклад, внаслідок підробки документів набувачем чи іншою особою, з неумисної чи умисної вини реєстратора) [56, с. 19-20].

Щодо цього і уже наведених деяких міркувань про об'єкти, звертаємо увагу на цікаві положення DCFR. У нормі 5:102 Книги VII DCFR йдеться, що у випадках, коли збагачення не складається з активів, які можуть бути передані (transferable asset), збагачена особа повертає збагачення, виплачуючи його грошову вартість. При цьому «передаваність» (transferability) розглядається із прагматичної точки зору, коли недостатньо визначити лише юридичну чи фізичну можливість передати відповідний об'єкт. Як приклад, у тлумаченнях до DCFR наводить ситуація: Компанія E використала цеглини D для будівництва будівлі на своїй земельній ділянці. Для E було б навряд чи реально повернути цеглини як такі, не пошкодивши ані будівлі, ані самих цеглинок (що було б марною тратою ресурсів). Отже, у цьому випадку цегла є активом, що не передається [213, с. 1555]. Вважаємо, що у такому ж контексті варто розглядати й норми ст. 1213 ЦК України, де встановлено, що при неможливості повернути в натурі безпідставно набуте майно, відшкодовується його вартість.

У січні 2023 р. прийнято за основу законопроект щодо внесення змін та доповнень до Цивільного кодексу України, спрямованих на розширення кола об'єктів цивільних прав. Пропонується як об'єкт цивільних прав розуміти ще й цифрові речі: цифровою річчю є благо, яке створюється та існує виключно у цифровому середовищі та має майнову цінність, це віртуальні активи, цифровий контент та інші блага [157]. Цілком справедливо буде зазначити, що й ці об'єкти потенційно можуть розглядатись об'єктами безпідставного збагачення.

Як слушно зазначає О. М. Слободян, у правовідносинах із безпідставного збагачення, гроші виступають і як майно, що складає безпідставне збагачення, і як об'єкт прав, що підлягає поверненню на підставі кондикційної вимоги [179, с. 62]. При цьому, може йти мова як про приватні грошові кошти, так і про бюджетну сферу. Ч. Мітчел, аналізуючи низку англійських судових справ, зазначив: «компанії-позивачі у справі сплатили гроші як ПДВ, що не підлягали сплаті, а потім подали позов про неправомірне збагачення. Уряд, безсумнівно,

збагатився за рахунок переплат ПДВ, коли вони були отримані. . . [і] припущення про те, що таким чином уряд збагатився на повну суму надходжень, має бути дуже вагомим» [210, с. 1-2].

Коли йде мова про «гроші», у сучасному світі йдеться й про рух грошей при безготівкових розрахунках. При розгляді однієї справи суд зазначив, що «відповідно до п. 2.35 Інструкції про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті, затвердженої постановою Правління Національного банку України від 21.01.2004 № 22, кошти, що помилково зараховані на рахунок неналежного отримувача, мають повертатися ним у строки, установлені законодавством України, за порушення яких неналежний отримувач несе відповідальність згідно із законодавством України; у разі неповернення неналежним отримувачем за будь-яких причин коштів у зазначений строк, повернення їх здійснюється в судовому порядку... Відтак, перераховані позивачем на рахунок відповідача грошові кошти у розмірі 14 080, 00 грн з урахуванням приписів ст. 1212 ЦК України слід визнати такими, що безпідставно набуті відповідачем» [159].

Водночас виникає питання, що таке «гроші» та чи повною мірою це поняття відображає можливість застосування норм глави 83 ЦК України.

Аналіз уніфікованих нормативних термінів у «Словнику» на офіційному веб-сайті Верховної Ради України показує, що термін «гроші» все ж не вживається окремо від ширшого поняття «кошти». У Законі України «Про банки і банківську діяльність» кошти визначаються як у гроші національній валюті, так і в іноземній валюті чи їх еквіваленті [147].

Закон України «Про платіжні послуги» [153] встановлює, що грошові кошти існують у двох формах – це готівка (грошові знаки) та записи на рахунках (безготівкова форма). Водночас, звертаємо увагу, що до останньої віднесено електронні гроші та цифрові гроші. Але із наведених у Законі положень випливає, що в Україні, наразі, поняття «криптовалюта» із поширеними її різновидами, не підпадає ні під категорію «цифрових грошей», ні під категорію «електронних грошей» [206, с. 170].

Видається правильним зазначити, що поняття «грошей» як особливого виду речей, є надто обмеженим, особливо у контексті набутих безпідставно, відповідно до положень гл. 83 ЦК України. По суті, гроші є синонімом будь-якої форми розрахункової одиниці, яка приймає вигляд банкнот, монет або іншої форми, що перебуває в обігу. Для більш ширшого трактування, мова повинна йти про «грошові кошти». Якраз вони включають безготівкову форму, міжнародні розрахункові одиниці, як це впливає із законодавчих положень (зокрема у спеціальних правах запозичення) тощо. Крім цього, як зазначено у ч. 2 ст. 1214 ЦК України, в разі безпідставного одержання чи утримування грошей нараховуються проценти за користування ними відповідно до ст. 536 ЦК України, де вживається термін «грошові кошти», а не «гроші». Враховуючи наведене, пропонуємо у ч. 2 ст. 1214 ЦК України внести зміни, замінивши термін «гроші» на «грошові кошти» у відповідному відмінку.

Законодавчі положення щодо повернення безпідставно набутого та/чи утриманого майна застосовуються й до повернення цінних паперів. Однак, коли йде мова про цінні папери у паперовій формі, то норми глави 83 ЦК України застосовуються, якщо повернення таких цінних паперів в натурі є неможливим, а тому відшкодуванню підлягатиме їхня вартість.

Наведений нами аналіз деяких об'єктів, щодо яких може відбуватись безпідставне збагачення, демонструє широкі підходи до розуміння «майна» у контексті Глави 83 ЦК України. Водночас, вважаємо, що безпідставно «збагатитись» особа може й за рахунок майнових прав чи, навіть, результатів робіт і послуг.

О. І. Котляр та М. В. Ковальова, аналізуючи іноземне законодавство, звертають увагу, що у німецькому праві використання чи отримання вигоди з чужої речі або права без дозволу на те власника речі або власника права, може бути підставою для позову. Прикладом такого позову є паркування автомобіля в чужому місці без договору; порушення прав інтелектуальної власності. Німецька доктрина підходить широко до кола благ, які можна зажадати за допомогою кондикції: такими може бути будь-яка цінність, яка має грошову вартість, зокрема

речі, майнові права, запис у реєстрі, користування річчю, послугою, отримання секундарних прав, у тому числі нематеріальні блага [50, с. 168].

Водночас, щодо послуг варто зробити застереження. Особлива природа послуг проявляється у тому, що їх неможливо повернути, а тому, може йти мова про відшкодування за правилами ст. 1213 ЦК України.

Зміст зобов'язання із безпідставного набуття або збереження майна за рахунок інших осіб без правових підстав становить: 1) право кредитора вимагати від боржника (набувача майна) повернути безпідставно набуте чи збережене майно; 2) відповідне зобов'язання боржника виконати цю вимогу та повернути безпідставно набуте майно [35, с. 831].

Виконання зобов'язання можливе за обставини, коли наявні умови, за яких сформувався безпідставне збагачення.

Із системного аналізу приписів ст. 1212 ЦК України випливає, що умовами виникнення кондикційного зобов'язання є: приріст (набуття чи утримання) майна у набувача за рахунок потерпілого); відсутність правової підстави чи виникнення обставин, за яких підстава, на якій майно набувалося, згодом відпала. Відсутність правової підстави означає, що набуття, утримання майна набувачем, тобто його збагачення, не має під собою жодного законодавчого підґрунтя чи суперечить юридичному змісту правовідношення. Під правовою підставою, яка відпала, слід розуміти зникнення тих обставин, на яких ґрунтувалася юридична обґрунтованість набуття, утримання майна.

Є. О. Харитонов та Н. Ю. Голубєва до умов виникнення зобов'язань внаслідок безпідставного збагачення відносять: збільшення майна у однієї особи; втрата майна іншою особою; причинний зв'язок між цими обставинами; відсутність достатньої правової підстави для збагачення однієї особи за рахунок іншої [35, с. 831]. Аналогічну позицію відстоює Н. В. Бережняк [4, с. 141]. О. П. Подцерковний та В. Г. Олюха констатують, що підставами для безпідставного збагачення є сукупність умов: набуття чи збереження майна, що означає, що особа набуває нові цінності, збільшує кількість та вартість належного їй майна або зберігає майно, яке неминуче мало б вибути з її володіння; таке

набуття або збереження майна відбувається за рахунок іншої особи, тобто внаслідок втрати або недоотримання цього майна іншою особою (потерпілим); відсутність правової підстави для набуття або збереження майна за рахунок потерпілого. Розвиваючи позицію І. Е. Берестової, науковці зазначають, що об'єктивними умовами виникнення зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави можна визначити й як: набуття або збереження майна однією особою (набувачем) за рахунок іншої (потерпілого); наявність шкоди у вигляді зменшення або незбільшення майна у іншої особи (потерпілого); обумовленість збільшення майна або збереження майна на стороні набувача шляхом зменшення або відсутності збільшення на стороні потерпілого; відсутність правової підстави для вказаної зміни майнового стану цих осіб [66, с. 148].

За наявності необхідних умов, ми можемо говорити про виникнення зобов'язальних відносин із безпідставного набуття/утримання майна, а, отже, окреслювати їх зміст.

Відповідно до вимог ч. 1 ст. 1213 ЦК України, набувач зобов'язаний повернути потерпілому безпідставно набуте майно в натурі. Слід зауважити, що безпідставне збагачення може полягати як у «фактичному» збагаченні (коли набувач, не отримуючи права на річ, фактично володіє і користується нею), так і в «юридичному збагаченні» (коли набувач набуває суб'єктивне право на об'єкт збагачення) [9, с. 108]. Звідси, обов'язок із повернення «в натурі» майна прямо залежить від об'єкта збагачення. До прикладу, особа дізнається від спеціаліста по генеалогії про наявність у неї родинних зв'язків із померлим спадкодавцем, внаслідок чого така особа дістає змогу реалізувати своє право на спадщину. У цьому разі вартість такої інформації може бути стягнута шляхом вчинення кондикційного позову [9, с. 110].

У разі неможливості повернути в натурі потерпілому безпідставно набуте майно відшкодовується його вартість, яка визначається на момент розгляду судом справи про повернення майна (ч. 2 ст. 1213 ЦК України).

У відношенні і об'єкта, і змісту, цікавою є наступна справа, що розглядалась Новобузьким районним судом Миколаївської області. Позивач зазначив, що навесні 2019 р., вони з відповідачкою (ОСОБА_2) вирішили спільно проживати за місцем її мешкання в АДРЕСА_1. У зв'язку з цим в червні 2019 р. він перевіз худобу, а саме корову та чотиримісячне теля до нежитлового приміщення (сарая), яке належало відповідачці та розташовувалось біля її квартири. В кінці вересня 2019 р. вони припинили сумісне проживання, але свою худобу він не забрав, оскільки треба було підготувати місце для неї. В жовтні 2019 р. він потрапив у лікарню, де перебував у тяжкому стані до січня 2020 р., при цьому відповідачка його не відвідувала, на лікування грошей не надавала. Натомість йому стало відомо, що вона самовільно, без його дозволу, продала бичка та привласнила усі кошти, виручені від його продажу. Після повернення додому з лікарні він неодноразово звертався до відповідача з вимогою про повернення грошових коштів, але вона на такі вимоги не реагувала. Оскільки у натурі повернути майно неможливо, тому він просив стягнути з відповідача кошти в сумі 7000 гривень, як відшкодування вартості безпідставно набутого майна. У відзиві на позов відповідачка зазначила, що проживаючи спільно з позивачем до вересня 2019 р., вона доглядала за худобою, при цьому остання залишилась у неї, оскільки позивач її не забирав, та сам її не доглядав, а також компенсацію за такий догляд не надавав. Не маючи можливості та сил продовжувати доглядати за худобою, вона продала теля в кінці жовтня 2019 р. за 7000 грн, залишивши собі вказані кошти, як компенсацію за догляд за худобою з квітня по жовтень 2019 р., а корову забрала сестра позивача [164].

Розглядаючи цю справу, суд звернув на деякі обставини, які спонукали залишити позов без задоволення. По-перше, в судовому засіданні встановлено, що позивач і відповідач проживали разом. Факт спільного проживання підтвердили й свідки. Таким чином до відносин між позивачем і відповідачем суд вирішив застосовувати норми СК України, що впливає на правовий режим майна цих осіб як це визначено у ч. 2 ст. 62 СК України. По-друге, «спірне майно – ОСОБА_7, ІНФОРМАЦІЯ_1 яке належало позивачу, з квітня 2019 р. по листопад

2019 р. перебувало у домогосподарстві відповідачки, за яким, як вона, так і позивач (до вересня 2019 року) доглядали». Однак, «як видно з паспорта великої рогатої худоби серії LH231840 від 02.08.2019 р. власником теляти зазначена відповідач ОСОБА_2, проживаюча в АДРЕСА_1. Зазначений документ ніким не скасований та не визнаний недійсним». По-третє, позивачем не доведено належними, достатніми та допустимими доказами вартість спірного майна до часу спільного проживання з відповідачем та на час, коли таке майно вибуло з його власності, що унеможливорює оцінку такого майна для вирішення питання відшкодування його вартості чи, принаймні, часткової компенсації такої, як це вимагається відповідно до вимог Цивільного процесуального кодексу України [164].

Зрештою, навіть коли можна встановити факт безпідставного збагачення, важливе значення має встановлення вартості спірного майна. У ЦК України щодо цього зазначено, що вартість визначається на момент розгляду судом справи про повернення майна (ч. 2 ст. 1213).

Неоднозначним є приклад, на підставі якого Жовтневий районний суд м. Дніпропетровська вирішив стягнути грошові кошти, в якості відшкодування вартості майна, яке неможливо повернути в натурі. Справа у тому, що згідно з висновком експерта судової будівельно-технічної експертизи від 16.04.2019, технічний стан житлового будинку, який є на момент огляду, не дозволяє його використання за цільовим призначенням та вищезазначений житловий будинок, як об'єкт нерухомого майна, є зруйнованим. Технічний стан і ринкова вартість домоволодіння, які є на момент його огляду, не відповідають тому технічному стану та ринковій вартості вищезазначеного домоволодіння, які існували до вибуття його із власності ОСОБА_1, повернути в натурі ОСОБА_1 житловий будинок в тому стані, який він існував до його вибуття із його власності неможливо. Вартість домоволодіння у технічному стані, в якому він існував до його вибуття з власності ОСОБА_1, в цінах на момент проведення експертизи становить 293 005 грн [163]. Таким чином, проведена оцінка вартості нерухомості не відображає дійсного стану, оскільки обрахунок проводився на основі тих

даних, які існували до моменту знищення майна. Тим не менше, суд врахував дані експертизи і поклав їх в основу свого рішення.

Вважаємо, що за наведеного прикладу, слід погодитись із думкою, відображеною у науково-практичному коментарі за редакцією А. Г. Яреми щодо неможливості відшкодування різниці вартості. Тут хоч розглядається дещо інша сфера, однак, вважаємо, що це відображає всю суть застосування глави 83 ЦК України щодо визначення розмірів відшкодування. Мова йде про наступне: «на початку 2001 року, сторони уклали та виконали договір купівлі-продажу квартири. У 2004 р. цей договір був визнаний судом недійсним, у зв'язку із чим на кожному зі сторін судовим рішенням було покладено обов'язок повернути іншій стороні отримане на виконання цього договору. Продавцеві покупець повернув ціну, сплачену за квартиру, а покупець повернув квартиру продавцеві. Але за період 2001-2004 р., ціни на квартири збільшились майже втричі. Покупець вимагав стягнення на його користь різниці в цінах, але суд відмовив у задоволенні цієї вимоги» [57, с. 760-761]. Як видно із наведеної судової справи, оцінка знищеного майна очевидно була завищеною, оскільки включала вартість нерухомості до знищення та теоретичний її приріст на час проведення експертизи. Натомість, правильно було врахувати реальну вартість об'єкта та суму, на яку зменшилась вартість цього майна як це передбачено у ст. 1214 ЦК України.

Проведений нами аналіз свідчить, що на визначення наявності зобов'язальних правовідносин із безпідставного збагачення впливає ціла низка обставин, які слід ретельно дослідити. Правильно окреслені елементи кондикційного зобов'язання і в теоретичному, і в практичному сенсі дозволяють його виокремити з-поміж інших.

Висновки до Розділу 1

1. Кондикцію слід розглядати у двох аспектах. По-перше, як зобов'язальне правовідношення, а по-друге, як позовну вимогу про повернення безпідставно набутого, утриманого майна.

2. Кондикція як зобов'язання – це правовідношення, за яким одна особа – набувач майна, зобов'язана повернути у натурі майно або відшкодувати його вартість особі, за рахунок якої це майно було безпідставно набуто та/чи утримано. До іманентних ознак кондикційного зобов'язання слід віднести: недоговірне охоронне правовідношення, але безвідносно до правомірності дій сторін чи події, яка стала підставою його виникнення; одностороннє зобов'язання (праву кредитора кореспондує обов'язок боржника); має відносний характер, оскільки обумовлене чітким законодавчим визначенням сторін; за функціональною спрямованістю покликане попередити наслідки безпідставного збагачення; не пов'язане нерозривно із жодною із стороною і, разом з тим, має майновий характер.

3. Кондикційне зобов'язання виконує охоронну функцію, а кондикційна вимога – захисну. Кондикцію як зобов'язання не слід трактувати як «спосіб захисту», оскільки воно спрямоване на охорону прав потерпілого на належне йому на підставі відповідного правового титулу майно, яке набуто та/чи утримується безпідставно іншою особою. Водночас, захисний елемент у правовідносинах із безпідставного збагачення знаходить свій прояв у пред'явленні вимоги про повернення безпідставно набутого, утриманого майна в натурі або відшкодування його вартості, і яка іменується кондикційною вимогою. До цієї вимоги застосовуються ті ж норми, що унормовують кондикційне зобов'язальне правовідношення, вона є універсальним самостійним способом захисту суб'єктивного цивільного права та дієвим засобом впливу на незаконного набувача і покладається в основу так званого «кондикційного позову».

Відтак, кондикційне зобов'язання виступає як вид недовірного зобов'язання та як зміст вимоги, яка пред'являється кредитором-потерпілим до боржника-набувача майна.

4. Обов'язок особи, яка безпідставно збагатилася, повернути потерпілому набуте чи утримане майно не належить до мір відповідальності, оскільки за цих обставин боржник не несе жодних майнових втрат. Кондикційний позов захищає речові права, проте не прямо, а через механізм захисту суб'єктивних цивільних прав за зобов'язальним правовідношенням. Для його пред'явлення юридичного значення немає чи існує майно в натурі, оскільки він опосередковує задоволення вимоги про повернення як визначеного майна, так і відшкодування його вартості.

5. Випадки безпідставного набуття, утримання майна поза волею набувача з практичної точки зору доцільно диференціювати на такі види: безпідставне збагачення відбулося в результаті добросовісної поведінки; безпідставне збагачення відбулося внаслідок недобросовісної поведінки потерпілого (при нав'язуванні робіт чи послуг). З огляду на це, для досягнення необхідного балансу інтересів набувача та потерпілого, доцільно ч. 2 ст. 1212 ЦК України доповнити абзацом такого змісту: «Положення цієї глави не підлягають застосуванню до випадків, коли безпідставне набуття, утримання відбулося поза волею набувача, зокрема при нав'язуванні йому робіт або послуг».

6. На майно, щодо якого виникає кондикційне зобов'язання, у набувача не виникає право власності, як і будь-яке інше речове право, тобто не відбувається перехід права власності до набувача і відповідно припинення права власності в особи, за рахунок якої безпідставно набуто та/або утримано майно. У доктрині доволі часто зустрічається теза, що набувач у цих правовідносинах, хоч безпідставно, але «володіє» майном. Вважаємо, що таке формулювання не відповідає природі кондикційних правовідносин. Натомість, слід застосовувати саме ту категорію, яку визначено у ЦК України – особа «набула» майно.

7. У кондикційних правовідносинах йде мова про майно, яке «зникло» в однієї особи і «з'явилося» у іншій, яка при цьому не має обов'язків забезпечувати

його схоронність. Тому пропонуємо у главі 83 ЦК України термін «збереження» замінити на термін «утримання» у відповідному відмінку.

8. Кондикційні правовідносини базуються на таких засадах цивільного законодавства як неприпустимість позбавлення права власності; судовий захист цивільного права та інтересу; справедливість, добросовісність та розумність. Кожна з них відображає багатогранну природу кондикційного зобов'язання та кондикційної вимоги.

9. Суб'єктами кондикційних зобов'язань можуть бути суб'єкти цивільних відносин, коло яких унормовано приписами ст. 2 ЦК України. Управомоченою особою (потерпілим-кредитором) може виступати будь-який учасник цивільних правовідносин, який має легітимне право вимоги щодо майна, яке було набуто, утримано іншою особою без правової підстави чи на підставі, яка згодом відпала. Набувачем-боржником є особа, яка отримала майнову вигоду, тобто набула чи/і утримала майно за відсутності правової підстави або ж на підставі, яка згодом відпала.

10. Для звернення до боржника з кондикційною вимогою фізична особа-кредитор повинна мати необхідний обсяг дієздатності. За інших обставин, позовну заяву до суду подає її законний представник, оскільки наявність цивільної процесуальної дієздатності є однією з головних умов для пред'явлення позову.

11. Використання терміну «потерпілий» для позначення суб'єкта правовідносин, що виникають на підставі безпідставного набуття та/чи утримання майна, є не виправданим. У будь-якому зобов'язанні допоки воно не буде виконано належним чином одну із сторін можна вважати потенційним потерпілим. За таких обставин вважаємо, що у главі 83 ЦК України термін «потерпілий» слід замінити на «особа, за рахунок якої безпідставно набуто та/або утримано майно». Особа, за рахунок якої безпідставно набуто та/або утримано майно, не обов'язково є його власником. Для застосування положень глави 83 ЦК України достатньо встановити, що «потерпілим» є титульним володільцем.

12. Коли йде мова про так звану «достатню правову підставу», то очевидно, ми не можемо вести мову про можливість застосування положень глави 83 ЦК України. Водночас, коли ми вдаємось до захисного механізму – кондикційної вимоги, то наявність чи відсутність правової підстави для набуття чи утримання певного майна буде вирішуватись у кожному конкретному випадку. А отже, за недоведеності підстави, ми вважатимемо, що майно підлягає поверненню. Таким чином, пропонуємо у главі 83 ЦК України словосполучення «без достатньої правової підстави» замінити на «без правової підстави».

13. Об'єктом кондикційного зобов'язання є майно як узагальнена категорія, яка повинна тлумачитись відповідно до розділу III книги I ЦК України та з урахуванням особливостей досліджуваних правовідносин. Управомочена сторона за кондикційним зобов'язанням вправі вимагати як передання відповідної кількості речей того самого роду та такої ж якості (родових речей), так і повернення індивідуально-визначеної речі, як рухомої, так і нерухомої речі, яка набута та/або утримана без правової підстави. Безпідставно «збагатитись» особа може й за рахунок майнових прав, результатів робіт і послуг. Об'єктами безпідставного збагачення потенційно можуть розглядатись й цифрові речі, про які йдеться у Законопроекті № 6447 від 17.12.2021.

14. Щодо деяких об'єктів маємо певні застереження: особлива природа послуг полягає у тому, що їх неможливо повернути, а тому, може йти мова про відшкодування за правилами ст. 1213 ЦК України; універсальний характер мають грошові кошти, оскільки розглядаються як майно, що складає безпідставне збагачення, при цьому, незалежно від того чи йде мова про приватні чи бюджетні кошти, і як об'єкт, що повертається на підставі кондикційної вимоги. Разом з тим, для формування уніфікованих законодавчих підходів, пропонуємо у ч. 2 ст. 1214 ЦК України внести зміни, замінивши термін «гроші» на «грошові кошти».

15. Законодавчі положення щодо повернення безпідставно набутого та/чи утриманого майна застосовуються й до повернення цінних паперів. Однак, коли йде мова про цінні папери у паперовій формі, то норми глави 83 ЦК України

застосовуються, якщо повернення таких цінних паперів в натурі є неможливим, а тому відшкодуванню підлягатиме їхня вартість.

16. Умовами виникнення кондикційного зобов'язання є: приріст (набуття, утримання) майна у набувача за рахунок «потерпілого»; відсутність правової підстави чи виникнення обставин, за яких підстава, на якій майно набувалося, утримувалося, згодом відпала. Відсутність правової підстави означає, що набуття, утримання майна набувачем, не має під собою жодного законодавчого підґрунтя чи суперечить юридичному змісту правовідношення. Під правовою підставою, яка відпала, слід розуміти зникнення тих обставин, на яких ґрунтувалася юридична обґрунтованість набуття, утримання майна.

Розділ 2. ОСОБЛИВОСТІ СУБСИДАРНОГО ТА САМОСТІЙНОГО ЗАСТОСУВАННЯ КОНДИКЦІЙНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Однією з головних невирішених правових проблем сучасного суспільства є проблема належного захисту порушених суб'єктивних цивільних прав. На законодавчому рівні закріплено чимало механізмів, що дозволяють відновлювати порушене майнове становище учасників цивільного обороту та забезпечувати баланс їхніх інтересів.

Із системного аналізу положень ЦК України можемо виснувати, що законодавець закріпив низку способів захисту речових прав, проте не визначив особливості застосування того чи іншого способу захисту при порушенні конкретного суб'єктивного цивільного права, не диференціював їх за ознакою порушеного права.

При вирішенні справи суд повинен застосувати ефективний спосіб захисту, зважаючи на фактичні обставини справи та природу відносин, які склалися між сторонами спору. Проблема обрання особою ефективного способу захисту для відновлення порушених прав існує доволі давно, однак вона й на сьогодні викликає жваву полеміку в доктрині цивільного права та труднощі у правозастосуванні.

У теорії і практиці цивільного права найбільш складною проблемою, яка пов'язана з інститутом кондикції, залишається питання її співвідношення з іншими вимогами про повернення майна власнику (титульному володільцю). Іноді умови виникнення цих вимог можуть збігатися з умовами виникнення зобов'язань з набуття, утримання майна без правової підстави, у результаті чого можливе перетинання сфери їх дії.

Статтею 1212 ЦК України унормовано, що положення гл. 83 застосовуються до вимог про:

- 1) повернення виконаного за недійсним правочином;
- 2) витребування майна власником із чужого незаконного володіння;
- 3) повернення виконаного однією із сторін у зобов'язанні;

4) відшкодування шкоди особою, яка незаконно набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи [197].

У літературі також підкреслюється субсидіарний характер кондикційного позову – якщо особа могла задовольнити свої вимоги за допомогою будь-якого іншого позову, заснованого на договорі, вчиненого відповідачем, делікті або на законі, кондикційний позов не може застосовуватись. Відзначається «вторинний» характер права вимоги, заснованої на безпідставному збагаченні, воно повинно поступатися тим претензіям, які позивач компетентний пред'явити, засновуючись на інших правових підставах. А тому практичного значення принцип субсидіарності набуває лише для тих випадків, коли претензія позивача з договору або іншої законної підстави (вже) не може бути пред'явлена відповідачу у зв'язку з давністю, закінченням строків або з будь-якої іншої причини [27, с. 114].

Відтак, нагальним є вирішення питання про розмежування інститутів кондикції та реституції, віндикації та деліктних зобов'язань, а також визначення умов, за яких цей інститут може застосовуватися самостійно.

2.1. Розмежування кондикції та віндикації

Зміст кондикційного зобов'язання полягає у тому, що на набувача покладається обов'язок не тільки повернути майно в натурі або відшкодувати його вартість, а й повністю усунути усі негативні наслідки, оскільки він без відповідної на те правової підстави збагатився за рахунок потерпілого. Негативні наслідки усуваються шляхом компенсації потерпілому всіх доходів, які отримані набувачем або тих, що могли бути отримані від цього майна [96].

Інститут кондикції включає комплекс відновлювальних правових засобів та інструментів, які необхідні для забезпечення захисту майнових інтересів потерпілої сторони, яка своєю чергою наділена правом висувати до набувача інші вимоги охоронного характеру, крім безпосередньо кондикційної вимоги.

Кондикція за способом захисту подібна до віндикації, що також захищає інтереси потерпілого.

Традиційно в цивілістичній доктрині та правозастосовній практиці віндикація трактується як недоговірна вимога власника чи титульного володільця про витребування майна з чужого незаконного володіння. ВС у постанові у справі 372/6055/14-ц виокремив такі умови пред'явлення віндикаційного позову: відповідач є незаконним володільцем; позивачем виступає власник майна, що втратив фактичне панування (володіння) над ним; відсутні договірні відносини між неволодіючим власником і володіючим невластником; предметом позову може виступати винятково майно, визначене індивідуальними ознаками, яке повинно бути збережено (існувати) в натурі на момент вирішення справи [108].

Проблема співвіднесення віндикації та кондикції, включаючи межі їх поширення, з'ясування спільних характеристик та ознак, які дозволяють розмежувати ці способи захисту речових прав, а також можливість переходу від одного позову до іншого, тобто так звана конкуренція позовів, неоднозначно трактуються серед дослідників. Питання про конкуренцію цих позовів в теорії цивільного права досі залишається дискусійним, а тому існує нагальна потреба у дослідженні правової сутності цих інститутів та здійснення їх розмежування.

Насамперед зупинимося на спільних характеристиках віндикації та кондикції.

Кондикція та віндикація є ефективними способами захисту прав власності та інших речових прав, а не заходами (мірами) відповідальності, що має іншу правову природу. Обов'язок повернути потерпілому майно, набуте чи утримане набувачем безпідставно, не є мірою відповідальності, оскільки боржник за цих обставин не несе майнових втрат.

Відносини, що виникають із зобов'язання набуття та/чи утримання майна без правової підстави і з витребування майна із незаконного володіння інших осіб, є різновидами охоронних та недоговірних правовідносин.

Відносини, в межах яких здійснюються досліджувані способи захисту суб'єктивних цивільних прав, за своєю природою є охоронними. Умовою пред'явлення віндикаційної вимоги є відсутність договірних відносин між сторонами спору, а саме майно переходить у фактичне володіння добросовісного

чи недобросовісного набувача на певній підставі, яка оспорується неволодіючим власником, але в жодному разі такою підставою не може бути договір, укладений з власником (титульним володільцем).

Як ми з'ясували, кондикція також є позадоговірним способом захисту права власності. До такого висновку тяжіє і судова практика. У своїх постановках суд касаційної інстанції зазначає, що договірний характер правовідносин виключає можливість застосування приписів ч. 1 ст. 1212 ЦК України у разі виникнення спору про набуття чи утримання майна без достатніх правових підстав, у тому числі стосовно обов'язку повернути потерпілому майно [84].

До особи, яка внаслідок добросовісності чи недобросовісності своєї поведінки набула статусу відповідача, може бути пред'явлений як віндикаційний позов, так і кондикційний позов.

Крім того, досліджувані інститути мають правовідновлювальний характер, оскільки призначені для захисту та відновлення порушених або оспоруваних суб'єктивних цивільних прав. Кондикція породжує обов'язок для набувача повернути потерпілому все майно, набуте або утримуване безпідставно. Віндикація також здійснюється в рамках відновлювального правовідношення. При цьому варто зазначити, що майно повертається потерпілому в натурі як у разі пред'явлення віндикаційного позову, так і у разі набуття (утримання) майна без правових підстав. Для віндикації ця вимога є нормативно-імперативною, натомість для кондикції можливим є відхилення від цього правила. Так, якщо майно не може бути повернуто в натурі, набувач зобов'язаний відшкодувати його вартість.

Подібність також можна прослідкувати за так званою ознакою «слідування». Віндикація стосується лише фактичного володільця речі і застосовується лише до того часу, поки він володіє річчю. Відчуження (втрата, знищення) речі володільцем позбавляє власника (титульного володільця) можливості пред'явлення до такої особи позову про витребування майна з чужого незаконного володіння. У разі збереження речі в натурі та незалежно від того, скільки разів воно відчужувалося третім особам, право на пред'явлення

відповідної вимоги виникає до останнього володільця. У цьому полягає абсолютний характер вимог. Вона «слідує» за речами, без прив'язки до конкретного суб'єкта. За кондикцією обов'язок «слідує» за збагаченням за відсутності правової на те підстави так само, як віндикація слідує за речами.

Іншими словами, такий обов'язок виникає виключно у зв'язку з фактом збагачення набувача, який безпідставно утримував чи набув майно потерпілого, незважаючи на їхні попередні відносини.

Таким чином, розглянуті інститути мають спільні характеристики, але оскільки ці суспільні відносини регламентуються різними нормами, тому виникає необхідність з'ясування критеріїв для проведення розмежування віндикації та кондикції. Розкриття відмінностей між цими інститутами сприятиме виокремленню кондикції як самостійного різновиду зобов'язального правовідношення, а також визначенню умов, за яких законодавчі положення про кондикцію можуть бути застосовані субсидіарно до віндикаційних відносин.

Зупинимось на визначальних критеріях розмежування віндикації та кондикції.

Серед науковців превалує точка зору, що головна відмінність кондикції від віндикації полягає в тому, що вимога про повернення безпідставно набутого, утриманого майна є зобов'язально-правовим способом захисту права власності чи іншого речового права, натомість позов про витребування майна з чужого незаконного володіння є речово-правовим.

Речовий характер віндикаційного позову визначається його зв'язком з річчю та фактом її знаходження у фактичному володінні набувача (відповідачеві). Оскільки кондикційні вимоги опосередковують як повернення конкретного об'єкта, так і відшкодування його вартості, наявність чи відсутність речі в натурі не має значення.

Відтак, якщо віндикаційний позов захищає саме речове право, то можна зробити висновок, що кондикційний позов захищає речове право, але не безпосередньо, а через механізм захисту суб'єктивних прав за зобов'язальними правовідносинами.

Наступна відмінність полягає в тому, що кондикція має відносний характер. Це означає, що власник (титульний володілець) може пред'явити відповідну вимогу до особи, яка отримала річ безпосередньо від нього. Натомість віндикаційна вимога носить абсолютний характер, оскільки може бути пред'явлена будь-якому суб'єкту, у незаконному володінні якого власник (титульний володілець) виявив своє майно.

Доцільно диференціювати ці інститути й за суб'єктним складом. Суб'єктом віндикації є, з одного боку, титульний володілець (власник) майна, володіння яким утрачено, а з іншого боку – незаконний володілець (добросовісний чи недобросовісний набувач). Власники майна не втрачають права власності на майно, яким не володіють, і не перестають бути власниками. Для пред'явлення віндикаційного позову необхідно, щоб річ, повернення якої вимагає власник (титульний володілець), повинна бути набута (придбана) відповідачем, тобто особою, до якого звернена вимога. Такими чином, позов може пред'являтися неволодіючим власником до володіючого невластника [123].

Суб'єктами зобов'язання, що виникає внаслідок набуття та/чи утримання майна без правової підстави, є: кредитор (потерпілий) – особа, за рахунок якої набуто чи утримано іншою особою (боржником) її майно; боржник – особа, що набула чи зберегла у себе майно за рахунок потерпілого [43, с. 221]. Як наголошувалося нами у Розділі 1 дисертаційного дослідження, боржником у цьому зобов'язанні виступає особа, яка набула чи утримала майно за рахунок іншої особи (потерпілого) за відсутності підстав, унормованих законом чи визначених договором, або на підставі, яка згодом відпала.

Незалежно від характеру набутого майна, набувач не має на нього жодного правового титулу, а тому не може вважатися власником. Що торкається випадків утримання, то набувач залишається власником майна, але він зобов'язаний передати майно потерпілому в розмірі суми збагачення. На відміну від віндикації, обставина фактичного володіння набувачем майном не є вирішальною у кондикції.

Суб'єктами кондикційного зобов'язання, окрім власників і титульних володільців, можуть бути будь-які особи, яка вправі набути право власності або законне володіння, проте не набула його внаслідок протиправних діянь боржника.

Таким чином, коло осіб, які можуть пред'явити кондикційні вимоги, ширше, ніж суб'єкти, що мають право на віндикацію. Крім того, у разі задоволення кондикційного позову відповідач позбавляється права на належне йому майно, а при віндикації у нього вилучаються індивідуально визначені речі, на які він не має жодного правового титулу.

Найбільше суперечок серед науковців викликає питання розмежування розглядуваних способів захисту за таким критерієм, як об'єкт, тобто йдеться про майно, яке підлягає витребуванню (поверненню). Предметом позову про віндикацію є вимога про витребування індивідуально визначеної речі, що збереглася в натурі. При цьому позов задовольняється шляхом повернення власнику саме того майна, що вибуло з його володіння. Що стосується кондикційних позовів, то вимоги, що виникають у зв'язку з безпідставним збагаченням, стосуються лише речі, яка визначена родовими ознаками, тобто того ж роду і якості, або її вартості. На нашу думку, з такою точкою зору важко погодитися.

ЦК України не містить жодних обмежень щодо об'єкта кондикції. Аналізуючи приписи гл. 83 ЦК України, не видається можливим достеменно стверджувати, що поверненню підлягає саме те майно, що було набуто, утримано безпідставно. Тобто чи передбачається повернення конкретного майна (індивідуально визначене), чи аналогічного йому (родові речі). Термін «майно», який використовується в законодавчому визначенні зобов'язань, пов'язаних із набуттям та утриманням майна без правової підстави, слід тлумачити у широкому сенсі, щоб індивідуально визначені речі могли бути витребувані за допомогою кондикції.

На підтвердження цього твердження наведемо приклад. Особа, яка передала річ, після розірвання договору купівлі-продажу картини, має право вимагати її повернення, якщо оплата не була здійснена до припинення договірних відносин.

Звичайно, вимога про віндикацію не може бути застосована у цій ситуації. Дійсність договору призвела до виникнення права власності в покупця. Таким чином, потерпілий може захистити свої законні інтереси, звернувшись з кондикційним позовом.

Отже, предметом кондикційного позову може бути індивідуально визначене майно або майно з числа однорідних речей.

При цьому, як слушно наголошують Ю. М. Юркевич та Х.В. Майкут, при виборі таких засобів охорони впливатиме належність відповідного майна до тих, що перебувають у вільному обігу чи є обмежено оборотоздатними об'єктами цивільних прав [205, с. 211].

Різниця між віндикацією і кондикцією полягає в тому, що кондикція має більш широкий спектр дії.

Як вбачається з припису ст. 1212 ЦК України, положення про кондикційні зобов'язання застосовуються незалежно від того, чи є безпідставне набуття майна або утримання наслідком дій набувача, потерпілого, іншої особи або результатом події. Отже, підставами виникнення кондикційних зобов'язань є дії та події. Чи є така дія правомірною чи ні, навмисною чи випадковою – значення немає. Може йти мова як про дії сторін, так і третіх осіб. Причому, як слушно наголошували дослідники, це зобов'язання не залежить від того, вибуло майно з володіння за волею власника чи всупереч волі власника [171, с. 24; 199, с. 147].

Витребування майна із чужого незаконного володіння відбувається і при віндикації, і при кондикції. Проте, якщо віндикація вичерпується лише поверненням майна, яке незаконно набув набувача (добросовісного чи недобросовісного), кондикцію використовують для повернення будь-якого збагачення: набутого чи утриманого. Незалежно від того, виражено воно у майні (речах) чи грошових коштах.

Інститути, що розглядаються, слід розрізняти також за способом вибуття майна. Відповідно до суті зобов'язання з безпідставного набуття чи утримання майна, воно підлягає поверненню потерпілому незалежно від того, як воно вибуло з його володіння (ч. 2 ст. 1212 ЦК України). Тобто це правовідношення

реалізується незалежно від добросовісності набувача (боржника) та способу вибуття майна з його володіння.

З іншого боку, у випадку віндикації, юридичне значення мають добросовісність набувача та обставини вибуття майна. Отже, власник має право витребувати своє майно від недобросовісних і добросовісних набувачів, але у випадку добросовісного – якщо майно вибуло з володіння поза волею власника (ст. 388 ЦК України). Віндикація є неприйнятною, якщо набувач добросовісно заволодів майном і з волі власника.

Тому при віндикації і кондикції добросовісність особи, яка набула (і зберігала) майно, розглядається на іншому рівні. Від цього зазвичай залежить можливість витребування майна у третіх осіб. Водночас щодо кондикційних зобов'язань на законодавчому рівні не закріплені спеціальні вимоги щодо добросовісності набувача.

Проводячи співвідношення досліджуваних інститутів, М. М. Кулик, звертає увагу на такі відмінності: «для задоволення віндикаційного позову необхідно, щоб витребовувана річ була придбана особою, від якої вона витребовується. Кондикційна вимога може бути пред'явлена до набувача не тільки при придбанні, але й при збереженні майна за рахунок іншої особи (потерпілого)» [54, с. 293]. Утримувати можна лише власне майно, тобто майно, яке належить на відповідному речовому праві, натомість у разі віндикації у фактичному володінні відповідача знаходиться чуже майно. Варто зазначити, що ця підстава не є допустимою для умов розмежування кондикції та віндикації у разі добросовісного набуття на оплатних засадах: у ст. 388 ЦК України вказується на можливість вибуття майна із володіння власника чи особи, якій він передав майно у володіння, «іншим шляхом».

Досліджувані інститути диференціюють за таким критерієм як оплатність. Для віндикації не має визначального значення, чи мало місце зустрічне надання, натомість оплатність унеможлиблює безпідставне збагачення. З таким судженням можна погодитися, але лише із застереженням, що наявність договірних відносин виключає можливість застосування кондикційних норм.

Також фахівці розрізняють кондикцію і віндикацію за юридичною технікою оформлення. Проте за цим критерієм, як наголошує І. М. Гончаров, не стільки визначаються відмінності між згаданими інститутами, скільки уточнюються сфери застосування віндикації в межах загального питання безпідставного переміщення майнового блага від однієї особи до іншої [21, с. 113].

Проведений аналіз критеріїв розмежування дозволяє виснувати, що кондикція є універсальним і самостійним способом захисту суб'єктивного цивільного права та ефективним засобом впливу на недобросовісних набувачів. Проте положення про кондикційні зобов'язання можуть застосовуватися субсидіарно до віндикації. Це твердження відображено в ч. 3 ст. 1212 ЦК України, яка регулює положення про повернення безпідставно набутого чи утримуваного майна, яке покликане забезпечити найбільш повний захист порушених прав та законних інтересів при застосуванні кондикції за позовами власників майна про витребування майна з незаконного володіння інших осіб.

Такий законодавчий підхід розширює сферу застосування інституту кондикції та покликаний найбільш повно захистити порушені права та законні інтереси учасників цивільного обороту.

Як вбачається з судової практики, якщо окремі вимоги титульного володільця майна не включені до нормативного регулювання основного способу захисту прав, крім віндикації застосовуються умови кондикції [83]. Римська правова теорія утвердила постулат, згідно з яким кондикційний позов може бути поданий лише у випадках, коли немає можливості пред'явити віндикаційний позов у зв'язку із втратою речового права [8, с. 101].

Іншими словами, щодо позовів про майно, незаконно утримане іншими особами, кондикційна вимога застосовується лише за відсутності достатніх підстав для подання віндикаційної вимоги. Наприклад: втрата чи інше вибуття майна з незаконного володіння; знищення або пошкодження спірного майна чи його переробка, що призвело до втрати індивідуалізуючих рис або зниження споживчої вартості.

Що цікаво, доктринальну полеміку щодо конкуренції застосування положень про кондикції та віндикацію вирішило законодавче закріплення додаткового застосування кондикційної вимоги. На наше переконання, кондикційний позов не конкурує з віндикаційним, оскільки предмети позовних вимог є взаємовиключними.

Норми, що регулюють кондикційні зобов'язання, володіють більш широким спектром дії. Вони можуть субсидіарно застосовуватися до відносин про віндикацію лише у тому випадку, якщо не достатньо підстав для пред'явлення віндикаційного позову.

2.2. Розмежування кондикції та реституції

Обрання конкретного способу захисту залежить від змісту суб'єктивного права та від характеру його порушення. Таким чином, повернення майна власнику (титульному володільцю) від неуповноваженої особи (безтульного володільця) можливе не лише шляхом пред'явлення позову, предметом якого є віндикаційна, а й кондикційна чи реституційна вимоги.

На законодавчому рівні питання про розмежування зобов'язання з набуття, утримання майна без правової підстави від суміжних цивільно-правових інститутів, у тому числі від майнових наслідків недійсності правочинів, є невирішеним. ЦК України не дає змоги однозначно визначити умови пред'явлення кондикційної та реституційної вимог.

Незважаючи на те, що такі зобов'язально-правові способи захисту права власності, як реституція та кондикція, були предметом наукових розвідок низки вчених-цивілістів, проте питання щодо визначення меж їх застосування також залишається невирішеним.

Наукові підходи стосовно співвідношення реституції та кондикції можна диференціювати на такі напрями:

– недійсний правочин (договір) за своєю сутністю є безпідставним збагаченням. Прихильники цієї позиції розглядають реституційні відносини як різновид кондикції. На їхнє переконання, норми глави 83 ЦК України застосовуються безпосередньо до відносин з повернення виконаного за недійсним правочином [18, с. 38];

– залежно від юридичної характеристики речей реституцію розглядають як різновид віндикації чи кондикції. Якщо поверненню підлягає індивідуально визначена річ пред'являється віндикаційна вимога, а у разі повернення речі, визначеної родовими ознаками, – кондикційна вимога;

– реституцію трактують як самостійну конструкцію, яка відрізняється від кондикції та віндикації своєрідними ознаками: взаємним та посессорним характером (річ повертається особі по факту володіння нею до вчинення недійсного правочину незалежно від добросовісності чи недобросовісності такого володіння) [10, с. 55].

Незважаючи на те, що термін «реституція» широко застосовується як науковцями, так і в правозастосовній практиці, на законодавчому рівні не визначена не лише його дефініція, а й сам термін не використовується.

Реституція є загальним майновим наслідком недійсності правочину, а тому ознаки, що характеризують її та специфіка застосування впливають з його правової природи. Вона є тим елементом, без якого інститут недійсності правочину не можна вважати завершеним, та покликана не допустити подальше існування недійсного правочину, усунути наслідки його вчинення. Для застосування реституції, як слушно наголошується у літературі, достатньо лише недійсності укладеного правочину та його виконання [14, с. 120].

Сутність реституції унормована у ч. 1 ст. 216 ЦК України. Недійсний правочин не породжує жодних наслідків, окрім тих, які пов'язані з його недійсністю. Таким наслідком є покладення на кожну сторону правочину (договору) обов'язку повернути контрагенту в натурі усе, що вона отримала на його виконання, а у разі неможливості – відшкодувати вартість за цінами, що існують на момент відшкодування [197].

Суди трактують цей інститут як поновлення сторін у первісний стан, тобто взаємне повернення переданого за недійсним правочином, яке підлягає застосуванню лише за умови, що майно, передане за правочином, залишається у його сторони [82].

Метою застосування реституції як зобов'язально-правового способу захисту права власності є поновлення порушених майнових прав сторін договору та повернення їх у стан, який існував на момент вчинення. Солідаризуємося з позицією, висловленою В. М. Коссаком, що реституція покликана відновити майновий стан сторін недійсного правочину [46, с. 164].

Доцільно виокремити такі умови, за сукупної наявності яких реституція підлягає застосуванню: правочин (договір) є недійсним в силу приписів закону чи визнається недійсним на підставі судового рішення, яке набрало законної сили; реституційна вимога може пред'являтися лише у разі наявності між сторонами спору укладеного правочину (договору); контрагенти повертають одне одному все одержане за правочином (договором); як вбачається з приписів ч. 5 ст. 216 ЦК України, суд вправі застосувати реституцію до нікчемних правочинів із власної ініціативи. Як слушно наголошують В. М. Коссак та О. В. Ільків, якщо в позовних вимогах не вказані правові наслідки недійсності правочинів, то такий спосіб захисту не призводить до поновлення порушеного права. Але суд при розгляді спору має право визначити належний спосіб судового захисту та ухвалити відповідне рішення щодо захисту порушеного права [47, с. 65].

Заслуговує на схвалення наукова позиція, що основною метою реституції є повернення майна власнику від особи, яка втратила права на це майно внаслідок недійсності правочину, тобто невідповідності нормативним приписам [62, с. 42].

Тобто вона покликана відновити майновий (фактичний) стан сторін правочину, незалежно від того, здійснюється вона через повернення одержаного сторонами майна чи вартісного відшкодування [48, с. 267]. Повернення сторін у первісний майновий стан є найбільш адекватним правовим наслідком недійсності правочину [53, с. 54].

Кондикція також опосередковує повернення майна власнику від особи, яка не має на нього законних прав. Кондикційне зобов'язання покладає на набувача обов'язок повернути потерпілому неправомірно набуте чи утримане майно.

З огляду на це потрібно окреслити критерії розмежування досліджуваних інститутів.

Перш за все необхідно зазначити, що підставою застосування реституції є нікчемний чи оспорюваний правочин. Це означає, що ця вимога має чітко визначену функціональну спрямованість. Натомість кондикційні правовідносини виникають із відносин, які не ґрунтуються на договорі, тобто обов'язковою умовою для пред'явлення кондикційного позову є відсутність договірних відносин між сторонами спору.

Розмежовуючи реституцію та кондикцію за таким критерієм, як суб'єктний склад, зауважмо, що визнання правочину недійсним та/або застосування реституційних наслідків допускається за умови, що між сторонами спору існують договірні відносини. Тобто вимога про повернення сторін у первісний стан може бути пред'явлена лише контрагенту за договором (правочином), який є недійсним в силу прямої вказівки закону чи визнаний таким на підставі судового рішення. З іншого боку, кондикційну вимогу пред'являє власник втраченого майна до особи, що без правової підстави набула чи утримала майно. Тобто відповідачем (набувачем за кондикційним позовом) може виступати особа, яка не перебуває з потерпілим у договірних правовідносинах.

Таким чином, коло учасників цивільних правовідносин, які мають право пред'явити кондикційний позов, є ширшим порівняно з особами, які мають право на застосування майнового наслідку недійсності правочину.

Крім того, варто звернути увагу на різницю між реституційними та кондикційними правовідносинами, суть якої зводиться до того, що зобов'язання з безпідставного набуття, утримання майна передбачає наявність одностороннього зв'язку між боржником та кредитором, де праву однієї сторони відповідає обов'язок іншої. Тоді як реституція (враховуючи її трактування як на доктринальному рівні, так і на практиці) є двосторонньою. Двосторонній характер

звичайно означає взаємообумовленість обов'язків сторін недійсного правочину щодо повернення один одному усього того, що було одержано за таким правочином. Саме ця двосторонність свідчить про зустрічний характер прав та обов'язків контрагентів зобов'язання, як у синалагмі.

Дискусійним серед науковців залишається питання щодо розмежування досліджуваних інститутів за таким критерієм, як об'єкт позову. Науковці солідарні в тому, що внаслідок застосування реституції може бути повернута як родова річ, так і індивідуально визначена річ. Щодо кондикції усталеним є підхід про те, що вимога із безпідставного набуття, утримання майна скерована на повернення лише родової речі, тобто такого ж роду та якості, чи її вартості [171, с. 24; 199, с. 147].

Як ми зазначали, такий підхід видається небезапеляційним. Термін «майно», який використовує законодавець у гл. 83 ЦК України, на нашу думку, слід розглядати в широкому значенні: поверненню підлягає те саме майно, що було набуто, утримано чи подібне до нього. Отже, за кондикцією як самостійним способом захисту може бути витребувана як річ, наділена індивідуальними ознаками, так і родова річ.

Очевидно також, що існує різниця між фактичними підставами виникнення реституційних і кондикційних зобов'язань. До елементів фактичної підстави виникнення кондикційного зобов'язання традиційно відносять так зване безпідставне збагачення (набуття, утримання майна) за рахунок потерпілого. Натомість підставою для застосування майнової вимоги недійсності є укладення нікчемного чи оспорюваного правочину (договору).

Реституція спрямована на захист інтересів обох сторін недійсного правочину, оскільки на них покладається обов'язок повернути все отримане за цим правочином, тобто відбувається відновлення попереднього майнового стану. Таким чином, особа, пред'являючи вимогу про застосування двосторонньої реституції, прагне повернути майно, яке вона передала за правочином, усвідомлюючи при цьому необхідність повернення майна, яке вона одержала. У свою чергу кондикція спрямована лише на захист інтересів потерпілого, оскільки

при її застосуванні набувач зобов'язаний повернути потерпілому майно, набуте, утримане за відсутності правової підстави [169, с. 80].

Відмінність полягає також у тому, що реституція, як загальний наслідок нікчемного правочину, може бути застосована судом за власною ініціативою. Натомість кондикція застосовується судом винятково на підставі пред'явлення потерпілим відповідного позову. Крім того, для повернення майна, безпідставно набутого чи утриманого на потерпілого покладається обов'язок довести своє право на нього.

Таким чином, реституція як наслідок недійсності правочину є самостійним охоронним засобом і не може бути зведена до кондикції, оскільки їй характерні ознаки, не властиві зобов'язанню з безпідставного збагачення, серед яких можна виділити: двосторонність, спрямованість на захист обох сторін недійсного правочину, а також на охорону цивільного обороту в цілому. Тому реституція та кондикція є самостійними способами захисту суб'єктивних цивільних прав.

Також вважаємо за необхідне акцентувати увагу на наступному аспекті співвідношення досліджуваних правовідносин.

Зобов'язання з набуття, утримання майна без правової підстави може застосовуватися не лише самостійно, але і субсидіарно. В силу прямої вказівки ч. 3 ст. 1212 ЦК України, норми цього інституту також застосовуються, зокрема, до вимог про повернення виконаного за недійсним правочином, тобто до реституційних правовідносин. Сполучник «також» трактується авторами коментаря до ЦК України як визнання субсидіарного застосування кондикції щодо реституції [58, с. 948].

Як вбачається з правової позиції, викладеної у постанові ВС, кондикція додатково застосовується до реституції як спосіб захисту порушеного права за умови, що певна вимога власника (титульного володільця) не охоплюється нормативним урегулюванням основного способу захисту, однак за характерними ознаками, умовами та складом учасників правовідношення підпадає під визначення зобов'язання набуття, утримання майна без правової підстави [93].

З урахуванням викладеного, солідаризуємося з тими цивілістами, які відстоюють точку зору, що реституція має самостійну правову природу, а кондикція може застосовувати як наслідок недійсності правочину винятково як додаткова (субсидіарна) до реституції вимога.

В. М. Коссак та О. В. Ільків наводять такі практичні приклади субсидіарного застосування ч. 3 ст. 1212 ЦК України у випадках, коли реституція не забезпечує повне відновлення порушеного права сторони правочину: нестача чи погіршення майна, яке повертається в натурі за недійсним правочином, зміна його ринкової вартості, стягнення неотриманих доходів [47, с. 66].

Тобто, якщо власник (титульний володілець) позбавлений можливості захистити своє порушене суб'єктивне цивільне право, зокрема повною мірою відновити його за допомогою реституції, додатковому застосуванню підлягає кондикція як субсидіарний спосіб захисту.

Особливості щодо застосування наслідків недійсності правочину притаманні для договірних зобов'язань, які опосередковують перехід майна у тимчасове володіння та користування (договір найму (оренди), оскільки у цьому випадку сторони не спроможні повернутися в первісний стан, зокрема у частині здійсненого володіння та користування.

Свого часу, ВС України, вирішуючи питання про наслідки недійсності договору оренди дійшов висновку, що фактичне користування майном на підставі договору найму унеможливує проведення двосторонньої реституції, тому такий договір після визнання його недійсним судом повинен припинятися не з моменту укладення, а на майбутнє [62, с. 42].

З цим судженням важко погодитися, оскільки ст. 236 ЦК України чітко регламентовано, що правочин визнається недійсним з моменту його вчинення.

Діючий ВС відступив від висновку ВС України стосовно застосування цієї норми у подібних відносинах. Так, у постанові від 06.03.2023 ВС зазначив, що правовідносини за нікчемним договором фінансового лізингу, на підставі якого відбулося фактичне користування позивачем транспортним засобом відповідача, за своїм змістом є кондикційними. Фактичний користувач предмета лізингу, який

без достатньої правової підстави за рахунок власника предмета лізингу зберіг у себе кошти, які мав заплатити за весь час користування предметом лізингу, зобов'язаний повернути ці кошти власнику на підставі ч. 1 ст. 1212 ЦК України [111]. Оскільки у цій справі лізингоодержувач не виконав покладеного на нього обов'язку щодо сплати лізингових платежів за користування майном, суд не міг застосувати реституцію як наслідок нікчемного правочину, а відтак дійшов обґрунтованого висновку про наявність підстав для застосування до спірних правовідносин приписів ст. 1212 ЦК України.

Цей постулат застосовний і до інших видів найму (оренди). Відтак, у зв'язку із неможливістю застосування двосторонньої реституції до недійсних договорів, за якими мало місце фактичне тимчасове володіння та користування майном, такі відносини за своїм змістом є кондикційними, а грошові кошти за весь період панування набувачем над цим майном, підлягають поверненню особі, за рахунок якої відбулося безпідставне збагачення.

Отже, встановлена законодавцем субсидіарність застосування кондикції і є тим універсальним критерієм, який дозволяє відмежувати її від інших способів захисту цивільних прав. Право на пред'явлення кондикційного позову на підставі ч. 3 ст. 1212 ЦК України виникає у тих випадках, коли титульний володілець позбавлений можливості захистити своє право, звернувшись з вимогою про застосування загального наслідку недійсності правочину, тобто лише за умови, що безпідставне збільшення майна набувачем за рахунок потерпілого не може бути усунене за допомогою інших охоронних засобів.

З огляду на це позицію окремих науковців про доцільність запровадження кондикції як наслідку визнання правочину недійсним [170, с. 48] вважаємо небезапеляційною.

Реституційна та кондикційна вимоги є самостійними способами захисту суб'єктивних цивільних прав. Субсидіарне застосування кондикції є можливим лише за умови, що титульний володілець не зможе захистити своє суб'єктивне право шляхом пред'явлення позову про визнання договору (правочину) недійсним та/або застосування наслідків його недійсності (нікчемності).

2.3. Розмежування кондикційних і деліктних зобов'язань

Аналіз наукових джерел та судової практики підтверджує, що питання розмежування зобов'язань із набуття, утримання майна без правової підстави від деліктних зобов'язань є доволі дискусійним та часто викликає труднощі.

У доктрині цивільного права виділяють різні критерії розмежування кондикційних та деліктних зобов'язань, згадують також про їх субсидіарність та самотійність.

Так, можна виокремити основні напрямки дискусійних роздумів з цього приводу:

1) розмежувальною ознакою вважають наявність або відсутність правопорушення в діях збагаченого;

2) обов'язкова наявність вини боржника при деліктних правовідносинах, а за її відсутності виникають зобов'язання із безпідставного збагачення, або навіть більше – повинна бути наявна форма вини лише умисна;

3) значення має наявність майнової вигоди на стороні боржника, без якої є неможливим безпідставне збагачення;

4) універсального критерію розмежування деліктних та кондикційних зобов'язань немає, а для вирішення даної проблеми необхідно враховувати всю сукупність відмінних ознак, які характеризують дані зобов'язання [3, с. 134].

Погоджуємося із І. Е. Берестовою, що універсальний характер кондикційних зобов'язань не знімає питання про конкуренцію кондикційної, віндикаційної, деліктної і договірної вимоги. Універсальність кондикційної вимоги не тільки не зачіпає самотійності кожної з цих вимог, а й вирішує питання щодо того, які з цих вимог поглинаються родовим кондикційним зобов'язанням, а відносно яких має місце поновлювальне застосування норм про безпідставне збагачення [5, с. 52].

Деліктні зобов'язання та кондикційні зобов'язання мають спільні риси [173, с. 269]. Обидва види зобов'язань є відносними, тобто вони виникають між сторонами в результаті певних подій або дій. Вони також є позадоговірними,

оскільки не ґрунтуються на письмовому договорі. Обидва види зобов'язань мають охоронний характер і спрямовані на відновлення майнової сфери потерпілого. Це означає, що вони ставлять за мету компенсацію збитків або відновлення порушеного майна.

І. Гончаров резюмує, що у цілому всю полеміку навколо кондикційних і деліктних зобов'язань можна представити поглядами від визнання кондикції як родового поняття стосовно вимог із завдання шкоди, що виключає будь-яку конкуренцію між відповідними позовами, до абсолютного заперечення можливості співставлення абсолютно самостійних категорій [20, с. 27].

На нашу думку, наявність суб'єктивної сторони поведінки особи щодо збагачення, тобто вини набувача майна, не може слугувати ключовим критерієм розмежування кондикційних та деліктних зобов'язань, а лише братися до уваги разом з іншими розмежувальними ознаками. Так, прихильники критерію вини (умислу, насамперед) у розмежуванні зобов'язань із безпідставного збагачення та завдання шкоди не враховують той момент, що в окремих випадках деліктні зобов'язання виникають і без вини заподіювача шкоди. Так, наприклад, особа, яка здійснює діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки, відповідає за завдану шкоду, якщо вона не доведе, що шкоди було завдано внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого (ч. 5 ст. 1187 ЦК України).

Н. Бережняк доречно зазначає, що випадки, які передбачені цивільним законодавством і стосуються деліктних та кондикційних зобов'язань, є скоріше винятками, ніж загальновстановленими правилами. Ці випадки частіше пов'язані з діяльністю, що має підвищену небезпеку або особами із спеціальним статусом (наприклад, посадові особи, органи державної влади, правоохоронні органи тощо), а також можуть включати ситуації, пов'язані з малолітніми особами. У деліктних зобов'язаннях, вина сторони, яка завдає шкоду, має важливе юридичне значення для характеристики таких зобов'язань. Визначення вини допомагає встановити обов'язок компенсації збитків та інші правові наслідки. З іншого боку, для кондикційних зобов'язань вина не має значення, оскільки ключовим є сам

факт неправомірного набуття або утримання майна однією особою за рахунок іншої [3, с. 137].

Т. Ківалова наголошує, що критерій вини може бути використаний для розмежування праводносин, які виникають у зв'язку із завданням шкоди і безпідставним набуттям, утриманням майна. Проте вона вказує, що цей критерій не стосується розмежування всіх зобов'язань щодо відшкодування шкоди і зобов'язань з безпідставного збагачення, а лише розрізняє їх в межах деліктної відповідальності, яка є спеціальним випадком зобов'язань щодо відшкодування шкоди. У випадках, коли завдання шкоди має місце з вини особи і призводить до деліктної відповідальності, враховується вина порушника. Однак зобов'язання щодо відшкодування шкоди можуть виникнути як внаслідок події, так і внаслідок завдання шкоди правомірними діями без вини особи. Це свідчить про те, що врахування суб'єктивного ставлення боржника не може служити універсальним критерієм для точного розмежування цих зобов'язань у всіх випадках їх виникнення [42, с. 86; 43, с. 220].

Один з критеріїв, що відрізняє деліктні та кондикційні зобов'язання, полягає в характері дій, що призвели до неправомірних наслідків. У делікті основою є протиправні дії або порушення права, які призводять до завдання шкоди. Правомірні дії спричиняють відшкодування школи тільки у випадках, коли закон прямо передбачає такий обов'язок. Зі свого боку, кондикційні зобов'язання виникають не лише внаслідок протиправних дій. Згідно з п. 2 с. 1212 ЦК України, положення глави 83 ЦК України застосовуються незалежно від того, чи було безпідставне набуття або збереження майна результатом дій особи, яка набула майно, потерпілого, інших осіб чи події [173, с. 270].

Погоджуємось з думкою, що поведінка, яка лежить в основі безпідставного збагачення, може бути як добросовісною, так і недобросовісною, винною або безвинною, і може відбуватися на боці набувача, потерпілого або навіть третьої особи. Виникнення зобов'язання із завдання шкоди майну передбачає протиправні дії, але не будь-які, а тільки ті, що призводять до зниження споживчої вартості майна (його знищення або пошкодження). Виникнення зобов'язання з

безпідставного збагачення передбачає будь-який факт, що не має правової підстави, при якому відбувається переміщення вартості (майнових благ) від однієї особи до іншої, незалежно від подальшого знищення або пошкодження такого майна [20, с. 31].

Одним із розмежувальних критеріїв поширено розглядають також наявність чи відсутність на стороні правопорушника майнової вигоди. Зокрема, якщо боржник (набувач майна) отримує вигоду, то слід застосовувати кондикційний позов, а якщо вигоди не має, то варто використовувати деліктний позов. У делікті завжди передбачається заподіяння шкоди потерпілому, причому збагачення делінквента не є необхідною ознакою деліктного зобов'язання. Навіть якщо збагачення немає, наявність шкоди на боці потерпілого все ж характеризує відповідне правовідношення як деліктне. З іншого боку, безпідставне збагачення також завдає шкоди потерпілому, оскільки воно відбувається за його рахунок. Проте, в разі кондикційного зобов'язання на боці пасивного учасника обов'язково повинен бути факт збагачення [192, с. 635].

Майновою шкодою є будь-яке зменшення обсягу чи вартості майна потерпілого, але форма заподіяння самої шкоди може бути різною. Наприклад, якщо шкода завдана шляхом пошкодження або знищення речі, що належить потерпілому, то правопорушник не збагачується, тому немає підстав для застосування правил про кондикційні зобов'язання. Проте, у випадку, коли майно потерпілого зменшилося через його крадіжку або привласнення будь-яким іншим способом, правопорушник не лише заподіяв шкоду потерпілому, але й одночасно збагатився за його рахунок.

Як наголошує А. Домбругова, оскільки мова йде саме про субсидіарне застосування норм про безпідставне збагачення до вимог, пов'язаних із заподіянням шкоди, то кондикційний позов не може бути пред'явлено замість деліктного, але поряд з ним – цілком можливо. Так, якщо правопорушник безпідставно зберіг своє власне майно, користуючись викраденою річчю, то потерпілий має право після пред'явлення деліктної вимоги щодо відшкодування заподіяної йому майнової шкоди вимагати від правопорушника повернення

безпідставно утриманого майна. Реалізація кондикційної вимоги не є заходом відповідальності, оскільки, на відміну від деліктної вимоги, не спричиняє майнових втрат для правопорушника. Проте, слід зауважити, що правила про безпідставно набуте чи утримане майно можуть застосовуватися до випадків неправомірного привласнення майна потерпілого лише у тому разі, коли майно може бути визначене родовими ознаками. Якщо правопорушник привласнив індивідуально-визначену річ і ця річ збереглася в натурі, то власник цієї речі, який є потерпілим, може вимагати повернення її з незаконного володіння правопорушника шляхом пред'явлення віндикаційного позову [32].

О. Рубан зазначає, що зобов'язання безперечно має бути кваліфіковане як деліктне, якщо має місце зменшення майнової сфери потерпілого, але не відбулося збільшення майнової сфери деліквента. У деліктних зобов'язаннях розмір відшкодування визначається шляхом підрахунку заподіяної потерпілому шкоди. Основна мета деліктного зобов'язання полягає у повному відновленні майнового стану потерпілого. Завдяки цьому, розмір компенсації в деліктних зобов'язаннях співпадає з розміром завданої шкоди. У кондикційних зобов'язаннях розмір відшкодування не пов'язаний безпосередньо із шкодою, завданою потерпілому. Основним фактором визначення розміру компенсації є зв'язок із збагаченням боржника. Таким чином, в кондикційних зобов'язаннях розмір відшкодування визначається відповідно до збагачення, отриманого боржником, незалежно від розміру заподіяної шкоди потерпілому [173, с. 271].

Відтак, деліктні та кондикційні зобов'язання розмежовуються за їх функціональним призначенням.

Деліктне зобов'язання породжує для боржника новий обов'язок, пов'язаний зі зменшенням його майнового стану, і є проявом цивільно-правової відповідальності. Заподіювач шкоди не лише повертає потерпілому те, що незаконно набув, але й компенсує йому шкоду за рахунок свого власного майна. Зменшення майнової сфери у набувача має місце в деліктних зобов'язаннях. У зобов'язаннях з безпідставного збагачення, зменшення майнової сфери у набувача не спостерігається. Набувач має повернути потерпілому безпідставно

набуто майно та відшкодувати всі доходи, які він одержав або міг одержати від цього майна. Метою кондикційних зобов'язань є вилучення у набувача безпідставно набутого майна або його вартості. Кондикційні зобов'язання спрямовані на відновлення справедливості шляхом повернення незаконно набутого майна до потерпілого. Отже, деліктні зобов'язання спрямовані на відшкодування потерпілому шкоди, а кондикційні зобов'язання спрямовані на вилучення у набувача безпідставно набутого майна або його вартості.

Т. Ківалова звертає також увагу на суттєві відмінності у визначенні суб'єктного складу аналізованих зобов'язань. Так, суб'єкти зобов'язань, що виникають внаслідок набуття, утримання майна без правової підстави, визначаються максимально просто: боржник – особа, яка набула майно або утримала його у себе за рахунок іншої особи (потерпілого); кредитор (потерпілий) – особа, за чий рахунок інша особа (боржник) набула майно або утримала його у себе (ч. 1 ст. 1212 ЦК України). У зобов'язаннях щодо відшкодування шкоди може відбуватися розбіжність між особою, якій завдана шкода (потерпілий), і особою, якій встановлено право на отримання відшкодування (кредитор). Наприклад, в разі смерті фізичної особи, якщо законом передбачені відповідні умови, завдана шкода може бути відшкодована чоловікові (дружині), батькам (усиновлювачам), дітям (усиновленим) або особам, які проживали з нею однією сім'єю (відповідно до ст. 1168 та 1200 ЦК України). Це означає, що особа, яка має право на отримання відшкодування, може відрізнитися від самого потерпілого.

Так само можуть не збігатися особи заподіювача шкоди і боржника. Наприклад, згідно зі ст. 1172 ЦК України, в окремих випадках юридична або фізична особа відшкодовує шкоду, завдану їхнім працівником під час виконання ним своїх трудових (службових) обов'язків, а також замовник відшкодовує шкоду, завдану іншій особі підрядником, якщо підрядник діяв за завданням замовника. У цих ситуаціях порушником норм законодавства та цивільних прав потерпілого є особа, яка фактично заподіяла шкоду. Однак, за вказаними законодавчими положеннями, боржником щодо відшкодування шкоди виступає не сама ця особа, а особа, визначена відповідним законом [43, с. 221-222].

Натомість, на думку І. Гончарова, зобов'язання із заподіяння шкоди і безпідставного збагачення є однорідними, оскільки переслідують одну мету: змістом деліктного зобов'язання є право потерпілого вимагати відшкодування заподіяної шкоди, а боржник повинен відповідати за це та зобов'язаний відшкодувати завдану шкоду. У кондикційному ж зобов'язанні змістом також виступає право потерпілого на повернення безпідставно набутого або збереженого майна, а набувач майна має обов'язок повернути це безпідставне збагачення. Кондикційне зобов'язання спрямоване на захист інтересів потерпілого та відновлення його майнових прав. У кондикційному зобов'язанні юридичним об'єктом виступає дія, яка, як і в деліктному зобов'язанні, спрямована в бік потерпілого [20, с. 30].

Водночас, у контексті кондикційного зобов'язання, він ставить запитання, чи обмежується його мета лише поверненням безпідставно набутого чи утриманого майна, чи ж в ньому також присутні елементи санкції, спрямовані на покарання набувача шляхом накладання на нього майнового тягара, що перевищує розмір безпідставного збагачення? Висновок полягає в тому, що кондикційна вимога має двоїсту мету – повернути втрачене і покарати набувача. Покладаючи на набувача обов'язок відшкодувати збитки і сплатити неустойку, враховуючи якість набутого майна, кондикційне зобов'язання не обмежується лише поверненням безпідставно набутого або збереженого майна. Він слушно зауважує, що можливою є й ситуація, коли матеріальним об'єктом кондикційного зобов'язання буде майно, яке в прямому розумінні не було втрачено потерпілим, тому не набувалось набувачем. В деяких випадках, наприклад, при простроченні сплати відшкодування за деліктним зобов'язанням, можуть виникнути ситуації безпідставного збагачення деліквента, з моменту такого прострочення в розмірі відшкодування, що підлягає сплаті потерпілому. У таких випадках вимога «повернути отримане», характерна для кондикційних зобов'язань, може бути ігнорована, оскільки відсутня реальна майнова вигода для набувача (деліквента) [20, с. 31].

Ми дотримуємося позиції, що обов'язок повернути безпідставно набуте чи утримане майно не є мірою відповідальності, а кондикційні зобов'язання не є деліктними.

Хоча в судовій практиці можна зустріти непоодинокі приклади, коли і Верховний Суд, і нижі, або ж просто не проводять в окремих випадках їх чіткого розмежування.

Так, вирішуючи питання про застосування ст. 625 ЦК України щодо кондикційних зобов'язань, ВС прирівнює грошове кондикційне зобов'язання до деліктного: «у разі прострочення виконання зобов'язання, зокрема щодо повернення безпідставно набутих або збережених грошових коштів, нараховуються 3% річних та інфляційні втрати від простроченої суми відповідно до ч. 2 ст. 625 ЦК України, оскільки боржником порушено *позадовірно (деліктне) грошове зобов'язання, що виникло на підставі статті 1212 ЦК України*» [89].

В іншій справі КГС ВС резюмував: «Таким чином, апеляційним судом вірно зазначено, що у разі прострочення виконання зобов'язання, зокрема щодо повернення безпідставно набутих або збережених грошових коштів, нараховуються 3% річних та інфляційні втрати від простроченої суми відповідно до ч. 2 ст. 625 ЦК України, оскільки боржником порушено *позадовірно (деліктне) грошове зобов'язання, що виникло на підставі статті 1212 ЦК України*.

За таких обставин, висновки судів попередніх інстанцій щодо правомірності нарахування та стягнення з відповідача на користь позивача 3% річних та інфляційних втрат (за період з дати визнання судовим рішенням виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню, по дату звернення із позовом) є обґрунтованими та такими, що узгоджуються з правовою позицією, викладеною в пункті 41 постанови ВП ВС від 10.04.2018 у справі № 910/10156/17, *щодо правомірності застосування частини другої статті 625 ЦК України також до деліктних зобов'язань*.

Аргументи скаржника про неподібність правовідносин цієї справи та справи № 910/10156/17 не спростовують правомірності врахування правового висновку ВП ВС викладеного у постанові від 10.04.2018 у названій справі, щодо застосування статті 625 ЦК України до *деліктних зобов'язань, а саме у випадку прострочення виконання зобов'язання щодо повернення безпідставно одержаних чи збережених грошових коштів.*»

Такі ж формулювання («у разі прострочення виконання зобов'язання, зокрема щодо повернення безпідставно набутих або збережених грошових коштів, нараховуються 3% річних та інфляційні втрати від простроченої суми відповідно до ч. 2 ст. 625 ЦК України, оскільки боржником порушено позадоговірне (деліктне) грошове зобов'язання, що виникло на підставі ст. 1212 ЦК України»), часто використовують і суди апеляційної та першої інстанцій [143; 144; 160; 166].

Водночас, Верховний Суд неодноразово наголошував на відмінності між деліктними зобов'язаннями і кондикційними зобов'язаннями. Для деліктних зобов'язань, які виникають внаслідок завдання шкоди майну, характерним є зменшення майна потерпілого. У випадку кондикційних зобов'язань, відмінності полягають в прирості майна у набувача без правових підстав. Вина заподіювача шкоди є обов'язковим елементом виникнення відповідальності в деліктних зобов'язаннях. Однак для кондикційних зобов'язань вина не має значення, оскільки визначальним є сам факт неправомірного набуття або утримання майна однією особою за рахунок іншої. Тому обов'язок набувача в кондикційних зобов'язаннях полягає в поверненні безпідставно набутого або утриманого майна, або відшкодуванні його вартості. Відшкодування шкоди в кондикційних зобов'язаннях не є заходом відповідальності, оскільки набувач зобов'язується повернути лише майно, яке безпідставно набув або утримав, або вартість цього майна [68; 73; 100; 117].

І саме така позиція нам видається правильною: кондикційні зобов'язання є недогвірними зобов'язаннями, але не є деліктними.

Як бачимо, у правовому висновку Верховний Суд виділяє критерієм їх розмежування не лише наявність чи відсутність на стороні правопорушника майнової вигоди (приріст чи зменшення майна), а також і відсутність вини в кондикційних зобов'язаннях.

На питанні суб'єктивного ставлення набувача майна до своїх дій детальніше ще зупинимося при розгляді питання добросовісності в кондикційних зобов'язаннях.

Також, якщо аналізувати за об'єктом, то зобов'язання із відшкодування шкоди, передбачені гл. 82 ЦК України, стосуються випадків завдання як майнової, так і моральної шкоди. А гл. 83 ЦК України стосується лише набуття, збереження *майна* без правової підстави. А тому, якщо потерпілий вважатиме, що безпідставним збагаченням йому завдано моральну шкоду, то вона може відшкодовуватися відповідно до підстав відповідальності за завдану моральну шкоду, визначених ст. 1167 ЦК України.

Практичне значення розмежування зобов'язань у зв'язку з набуттям, утриманням майна без правової підстави та деліктних зобов'язань полягає у визначенні можливості їх застосування – самостійно чи субсидіарно. Адже неоднозначність в цьому питанні ґрунтується на п. 4 ч. 3 ст. 1212 ЦК України, відповідно до якого положення цієї глави застосовуються також до вимог про відшкодування шкоди особою, яка незаконно набула майно або утримала його у себе за рахунок іншої особи. Таке законодавче формулювання дозволяє зробити висновок, що відшкодування шкоди і повернення безпідставно набутого майна можуть бути взаємодоповнюючими вимогами.

Н. Філатова наголошує, що кондикція є достатньо своєрідним способом захисту права власності, який може застосовуватися як самостійно, так і субсидіарно до інших способів захисту [33, с. 418].

Кондикційна вимога дозволяє власникам майна вимагати повернення безпідставно набутого або утриманого майна чи вартості цього майна. Це означає, що власник майна має право вимагати повернення свого майна, яке було набуто або утримувалося без належних правових підстав. Кондикційна вимога дозволяє

власнику відновити своє право власності шляхом повернення майна або відшкодування його вартості. Цей спосіб захисту права власності може бути використаний окремо або в доповнення до інших засобів захисту, залежно від конкретних обставин справи. Отже, кондикційна вимога є важливим і ефективним засобом захисту права власності, який може бути використаний для відновлення порушеного права власника майна.

Аналіз правових позицій ВС дозволяє підсумувати, що кондикція застосовується лише у тих випадках, коли безпідставне збагачення однієї особи за рахунок іншої не може бути усунуто з допомогою інших, спеціальних способів захисту [115; 139; 141].

Самостійний кондикційний позов пред'являється тоді, коли немає підстав для подання іншого виду позову, такого як віндикаційний, договірний або деліктний. Однак, субсидіарно до інших позовів, у виняткових випадках, може бути поданий кондикційний позов.

М. Федорко також резюмує, що у випадку, коли майнова шкода або збитки супроводжуються збагаченням порушника на шкоду потерпілого, застосування кондикційного позову як загального засобу захисту виключається. У такій ситуації кондикційний позов може бути застосований лише у випадках, коли об'єктивні причини роблять недоступним спеціальний позов для потерпілого [191, с. 275-276].

Таким чином, кондикційний позов є альтернативним і додатковим засобом захисту, який може бути застосований в ситуаціях, коли інші позови не є можливими або ефективними для захисту прав потерпілого.

Субсидіарне застосування кондикційного позову базується на розмежуванні понять «шкода, завдана майну потерпілого» і «безпідставно набуте майно». Коли закон говорить про шкоду, він має на увазі майнову сферу потерпілого. За своєю природою шкода є завданою майну, що належить потерпілому. З іншого боку, коли говориться про безпідставне збагачення, мається на увазі майнова сфера набувача [175, с. 87].

Таким чином, у випадках, коли виникло безпідставне збагачення набувача за рахунок потерпілого, субсидіарне застосування кондикційного позову може мати місце. Таке субсидіарне застосування кондикційного позову може мати місце, коли інші спеціальні позови недоступні або не можуть забезпечити повний захист майнових прав потерпілого у випадках безпідставного збагачення набувача.

Я. Романюк та Л. Майстренко, аналізуючи окремі аспекти співвідношення та розмежування кондикції та відшкодування шкоди, звертали увагу, що відшкодування шкоди, завданої майну, як спосіб захисту порушеного права завжди є наслідком деліктного правопорушення і виконує компенсаційну функцію, а тому з правовідносинами реституції, віндикації чи кондикції, як правило, не пов'язане. Вимога про відшкодування шкоди може заявлятися потерпілим самостійно чи субсидіарно, але лише в тому випадку, якщо особа – сторона кондикційного зобов'язання учинить деліктний проступок. Основними критеріями розмежування зазначених вимог, як і з реституцією та віндикацією, на їх думку, є принцип презумпції вини заподіювача та протиправність його дій для деліктного зобов'язання (не обов'язкові для реституції, віндикації, кондикції) [171, с. 30].

Спірна позиція щодо норм права, які застосовуються до вимог про стягнення орендної плати за користування земельною ділянкою без укладення договору оренди, стала предметом розгляду ВП ВС. У цьому випадку, судова практика була спрямована на розмежування кондикційного та деліктного позовів.

Позови про стягнення орендної плати за період користування земельною ділянкою без укладення договору оренди можуть мати дві основні правові підстави. З одного боку, це може бути кондикційний позов, який ґрунтується на вимозі повернення безпідставно набутого майна (наприклад, майнових вигод, отриманих в результаті користування землею без дійсного договору оренди). З іншого боку, це може бути деліктний позов, який ґрунтується на завданні шкоди майну (наприклад, втраті доходів, які мали бути отримані від орендної плати).

Вирішуючи питання про стягнення збитків у вигляді неодержаних доходів (орендної плати за землею), заподіяних міській раді внаслідок користування

юридичною особою земельною ділянкою без укладення договору оренди, Верховний Суд України звернув увагу на відповідні положення Земельного кодексу України, Порядку визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам та ЦК України.

Згідно з положеннями статей 156, 157 Земельного кодексу України, захист прав громадян та юридичних осіб на земельні ділянки здійснюється, зокрема, шляхом відшкодування заподіяних збитків. Порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам регламентується постановою КМ України від 19.04.1993 р. № 284. Однак, Верховний Суд вказав, що стягнення збитків відповідно до зазначених норм можливе лише в разі встановлення судом наявності в діях відповідача складу цивільного правопорушення. Тобто, позивач повинен довести, що дії відповідача становлять цивільне правопорушення, яке спричинило заподіяння збитків у вигляді неодержаних доходів.

Таке розуміння правових норм та їх застосування у ситуації зі стягненням орендної плати за земельну ділянку без укладення договору оренди стало підставою для передачі справи на розгляд Великої Палати Верховного Суду для вирішення даного спірного питання [25, с. 4].

У постанові ВП ВС у 2018 р. зроблено висновок, що не вважається правопорушенням відсутність у власника будинку, будівлі, споруди зареєстрованого права оренди на земельну ділянку, яка має іншого власника й на якій розміщене це нерухоме майно. До моменту оформлення власником об'єкта нерухомого майна права оренди земельної ділянки, на якій розташований цей об'єкт, відносини з фактичного користування земельною ділянкою без укладеного договору оренди та недоотримання її власником доходів у вигляді орендної плати є за своїм змістом кондикційними. Фактичний користувач земельної ділянки, який без достатньої правової підстави за рахунок власника цієї ділянки зберіг у себе кошти, які мав сплатити за користування нею, зобов'язаний повернути ці кошти власнику земельної ділянки на підставі ч. 1 ст. 1212 ЦК України [76].

Підсумовуючи, наголосимо, що ВС займає однозначну позицію, що відшкодування шкоди (збитків) є заходом відповідальності, зокрема, за завдану майну шкоду чи за порушення прав власника (відтак, необхідно встановлювати наявність складу цивільного правопорушення). Умови ж пред'явлення кондикційного позову – інші. Обов'язок набувача повернути потерпілому безпідставно набуте, утримане майно чи відшкодувати його вартість не є заходом відповідальності, оскільки набувач зобов'язується повернути тільки майно, яке безпідставно набув (утримував), або вартість цього майна.

2.4. Самостійне застосування кондикційних зобов'язань

Кондикція застосовується субсидіарно лише у тих випадках, коли безпідставне збагачення однієї особи за рахунок іншої не може бути усунуто з допомогою інших спеціальних способів захисту. Натомість самостійне застосування кондикції зумовлено відсутністю підстав для пред'явлення іншого позову.

Можливість застосування норм про зобов'язання з набуття, утримання майна без правової підстави до інших вимог про захист цивільних прав викликає також потребу визначення співвідношення кондикційних зобов'язань із договірними, розмежовуючи їх, зокрема, за ознакою підстави виникнення.

Г. Пучкова робить висновок, що у трактуванні законодавцем поняття та сутності зобов'язань у зв'язку з безпідставним набуттям, збереженням майна є помітним вплив римського права, що відображається у наявності в цих зобов'язаннях рис «нібито договорів». Зобов'язання, які виникають внаслідок безпідставного збагачення, відповідно до положень цивільного законодавства низки країн, чиє законодавство так чи інакше вплинуло на цивільне законодавство України, та положень римського приватного права, розглядаються як типовий випадок квазіконтракту, що може існувати навіть без прямої вказівки закону, під впливом ідей справедливості, які проникли у позитивне право. Із римського права був запозичений також важливий принцип, згідно якого ніхто не має права збагачуватися без юридичної підстави за рахунок іншої особи [158, с. 21].

Як підкреслює А. С. Довгерт, основну спрямованість кондикційного зобов'язання в умовах ринку розробники проєкту ЦК України вбачали у перетворенні його в універсальний інструмент захисту майнових прав осіб. Це підтверджується, зокрема, вказівками ст. 1212 ЦК України на те, що положення глави 83 застосовуються також до вимог про повернення виконаного за недійсним правочином; витребування майна власником із чужого незаконного володіння; повернення виконаного однією із сторін у зобов'язанні; відшкодування шкоди особою, яка незаконно набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи [31, с. 89]. О. Ільків зазначає, що наведене ще раз підтверджує взаємозв'язок зобов'язальних та речових способів захисту майнових прав [37, с. 394-395].

Відповідно до п. 3 ч. 3 ст. 1212 ЦК України передбачено, що положення глави 83 (тобто норми щодо кондикційних зобов'язань) можуть застосовуватися також до вимог про повернення виконаного однією із сторін у зобов'язанні.

Як зазначає Н. Філатова, розширене тлумачення цієї норми дозволяє зробити висновок, що немає жодних перешкод для пред'явлення кондикційного позову з метою повернення виконаного за договором [33, с. 418].

Важливо детальніше проаналізувати, коли це можливо, адже однією із умов виникнення кондикційних зобов'язань є набуття або утримання майна без відповідної правової підстави. Загальна умова ч. 1 ст. 1212 ЦК України звужує застосування інституту безпідставного збагачення у зобов'язальних (договірних) відносинах, бо отримане однією зі сторін у зобов'язанні підлягає поверненню іншій стороні на підставі цієї статті тільки за наявності ознаки безпідставності такого виконання. Набуття ж однією зі сторін зобов'язання майна за рахунок іншої сторони в порядку виконання договірною зобов'язання не вважається безпідставним.

На думку О. Самбір, можливо це у двох випадках: 1) виконання здійснено не на підставі зобов'язання, а у зв'язку із зобов'язанням, тобто в таких випадках виконання, які виходять за межі змісту правочину; 2) виконання здійснено у зв'язку з договірними правовідносинами, що існували раніше, як результат їх

трансформації. Така трансформація, зокрема, має місце якщо зобов'язання припинилося з підстав, передбачених ст. ст. 11, 600, 601, 604-607, 609 ЦК України, до моменту його виконання [175, с. 87].

З цього приводу ВС займає чітку позицію, що під відсутністю правової підстави розуміється такий перехід майна від однієї особи до іншої, який або не ґрунтується на прямій вказівці закону, або суперечить меті правовідношення і його юридичному змісту. Тобто відсутність правової підстави означає, що набувач збагатився за рахунок потерпілого поза підставою, передбаченою законом, іншими правовими актами чи правочином [94; 120].

При цьому, розмежовуючи кондикційний та договірний позов, ВС також наголошує, що договірний характер правовідносин унеможлиблює застосування до них положень ч. 1 ст. 1212 ЦК України [68].

Н. Бережняк наголошує, що загалом зазначений правовий висновок не суперечить нормам права про безпідставне збагачення та відповідає праву країн Європейського Союзу. У переважній своїй більшості суди, встановивши наявність договірних відносин, не здійснюють детальне дослідження обставин справи та відразу вказують на неможливість застосування норм права про безпідставне збагачення, зводячи свою позицію до «абсолюту», та, як наслідок, відмовляють у задоволенні позовних вимог за наявності укладеного між сторонами договору [3, с. 146-147].

Таким чином, системний аналіз ЦК України приводить до висновку, що, розмежовуючи кондикційний та договірний позови, необхідно з'ясувати, чи на момент набуття майна існував договір як підстава виникнення зобов'язання. Тут важливо зацентувати, що саме на момент набуття майна (безпідставного чи, навпаки, на основі договору), а не на момент пред'явлення позову до суду чи ухвалення рішення судом.

Так, розглядаючи справу щодо стягнення сплачених забудовником коштів на підставі договору пайової участі (внесків) на створення соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури міста, який в подальшому розірвано, КГС ВС звернув увагу на такі моменти.

Згідно із ч. 3 ст. 651 ЦК України у разі односторонньої відмови від договору у повному обсязі або частково, якщо право на таку відмову встановлено договором або законом, договір є відповідно розірваним або зміненим. Відповідно до ч. 4 ст. 653 ЦК України сторони не мають права вимагати повернення того, що було виконане ними за зобов'язанням до моменту зміни або розірвання договору, якщо інше не встановлено договором або законом.

Тлумачення ч. 3 ст. 651, ч. 4 ст. 653, п. 3 ч. 3 ст. 1212 ЦК України свідчить, що якщо одна із сторін договору передала у власність іншій стороні певне майно (сплатила кошти) і судом встановлено порушення еквівалентності зустрічного надання внаслідок невиконання або неналежного виконання своїх обов'язків однієї із сторін, сторона, що передала майно (сплатила кошти), має право вимагати повернення переданого іншій стороні в тій мірі, в якій це порушує погоджену сторонами еквівалентність зустрічного надання. Тобто, якщо сторона яка вчинила виконання, проте не отримала зустрічного надання в обсязі, який відповідає переданому майну (сплаченим коштом) і згодом відмовилася від договору, то вона може вимагати від сторони, яка порушила договір і не здійснила зустрічне надання, повернення майна (коштів) на підставі п. 3 ч. 3 ст. 1212 ЦК України (аналогічні висновки, викладені у постановках КЦС ВС від 25.03.2020 у справі № 537/4259/15-ц, від 31.03.2021 у справі № 363/3555/17, від 22.12.2021 у справі № 465/5790/17).

У цій справі, судами попередніх інстанцій встановлено, що на підставі договору оренди у ТОВ «Кімет-Плюс» перебувала земельна ділянка, а позивач мав дозвіл на виконання будівельних робіт з будівництва житлового комплексу з вбудованими приміщеннями соціально-побутового призначення, прибудованими приміщеннями кіноконцертного залу та підземним паркінгом. У зв'язку з будівництвом житлового комплексу між позивачем та відповідачем укладено договір пайової участі, на виконання умов якого позивач сплатив грошові кошти у загальному розмірі 5 511 360 грн.

У подальшому, рішеннями Київської міської ради вирішено відмовити позивачу у поновленні договору оренди земельної ділянки та надати статус парку

земельній ділянці, у зв'язку з чим позивач втратив можливість подальшого здійснення будівництва житлового комплексу.

Рішенням місцевого господарського суду, залишеним без змін постановою апеляційного господарського суду у цій справі договір пайової участі розірвано та в цій частині судові рішення учасниками справи не оскаржуються.

За таких обставин, враховуючи те, що договір пайової участі на виконання якого було сплачені спірні кошти розірваний у судовому порядку, КГС ВС вважав правомірним та обґрунтованим висновок суду першої інстанції щодо наявності підстав для стягнення з відповідача 5 511 360 грн. пайових внесків. Окрім цього, КГС ВС вважав вірними доводи касаційної скарги про необґрунтованість висновків суду апеляційної інстанції про те, що розірвання договору відбулося внаслідок недобросовісної та неправомірної поведінки позивача, оскільки ні судом першої інстанції, ні судом апеляційної інстанції такі обставини не досліджувалися та не встановлювалися. Натомість судом першої інстанції, з яким, як вбачається зі змісту оскаржуваної постанови, апеляційний господарський суд погодився, встановлено, що наведені позивачем зміни обставин, якими сторони керувалися при укладенні договору пайової участі від 24.12.2007 р. № 1166, є істотними та такими, що не залежали від позивача, оскільки перебували у виключній компетенції Київської міської ради [99].

В іншій ситуації, КГС ВС встановив, що відсутні умови для виникнення кондикційного зобов'язання, оскільки грошові кошти в сумі 130 000 000,00 грн. були позивачем перераховані відповідачу на підставі договору про надання послуг № 1 від 24.10.2016 р., відтак зробив обґрунтований висновок про відсутність правових підстав для стягнення коштів на підставі ст. 1212 ЦК України. Також суд встановив, що позивач був обізнаний про перерахунок ним коштів саме на рахунок відповідача, ним не спростований факт зазначення у платіжному дорученні від 22.12.2016 р. № 1 власного рахунку, з якого підлягали переказу кошти, рахунок банку отримувача, на який кошти мали бути перераховані, заповнення графи призначення платежу – «Відшкодування шкоди від ОСОБА_2 за угодою від 22.12.2016 р.», а також того, що зазначена в

платіжному дорученні інформація засвідчена власним підписом позивача. За таких обставин, КЦС ВС погодився із висновком апеляційного суду про те, що позивачем не доведено, що він є неналежним платником, а АБ «Укргазбанк» було проведено помилковий або неналежний переказ [114].

Під правовою підставою збагачення розуміється певна економічна мета надання майна, легітимізована відповідним юридичним фактом, або така, що ґрунтується безпосередньо на законі. Одночасна наявність цих двох елементів: відповідність збагачення економічній меті надання майна, юридичного факту (норми закону), що легітимізує цю мету, – є необхідною для того, щоб збагачення однієї особи за рахунок іншої вважалось підставним та правомірним.

Залежно від того, в якій формі виражається недолік правової підстави, що породжує обов'язок повернути майно, можна виокремити, зокрема, такий вид безпідставного збагачення як збагачення, правова підстава якого була відсутньою з самого початку. До таких можна віднести, наприклад, передачу майна за правочинами, що не відбулися (у тому числі за договорами, що не були укладені).

У такому випадку відбувається збагачення, хоча й з волі потерпілого, проте, воно не засноване на правомірному юридичному факті. Таке збагачення виникає внаслідок передачі майна як виконання за договором, який не було укладено.

Таким чином, якщо поведінка набувача, потерпілого, інших осіб або подія утворюють правову підставу для набуття (збереження) майна, ст. 1212 ЦК України може застосовуватись тільки після того, як така правова підстава в установленому порядку скасована, визнана недійсною, змінена, припинена або взагалі була відсутня [38, с. 42].

Для прикладу, ще в одній справі, яка була предметом касаційного перегляду, встановлено, що 28.03.2019 р. з власного рахунку позивач перерахував на рахунок відповідача кошти у розмірі 9 000,00 дол. США, а 18.06.2019 р. – 5 000,00 дол. США. В графі міжбанківська інформація за двома вказаними платежами зазначено «придбання особистих товарів».

Суд апеляційної інстанції, погодившись із висновком суду першої інстанції про відмову у задоволенні вимог про повернення безпідставно отриманих коштів

у розмірі 9 000,00 дол. США та 5 000,00 дол. США відповідно до ст. 1212 ЦК України та, встановивши наявність між сторонами зобов'язальних відносин, не надав оцінки спірним правовідносинам, належним чином не визначив фактичний характер спірних правовідносин, які склались між сторонами, не дослідив дійсні обставини справи. Посилаючись на існування між сторонами договірних зобов'язань, апеляційний суд не встановив їх дійсний зміст і характер, не перевіряв підстави їх виникнення (чи існувала у відповідача розумна та справедлива підстава набуття грошових коштів у такому розмірі на час їх отримання) та не визначив, які саме зобов'язання між сторонами виникли (який правочин, тощо). Установивши відсутність між сторонами договору та його укладення з визначенням умов такого правочину, суд не перевіряв, чи не має місце у даному випадку безпідставне набуття відповідачем коштів позивача, про які йде мова у позові, а також підстави для їх повернення відповідно до ст. 1212 ЦК України.

У зв'язку з цим, КЦС ВС, будучи позбавленим процесуальної можливості встановлювати або вважати доведеними обставини, що не були встановлені судами попередніх інстанцій, направив справу на новий апеляційний розгляд [127].

Таким чином, підсумуємо, що у випадку відсутності між сторонами згоди за всіма істотними умовами певного виду договору та, відповідно, відсутності відповідних договірних зобов'язань, отримані відповідачем кошти є безпідставно набутими та підлягають поверненню на підставі ст. 1212 ЦК України. Аналогічно, у разі, якщо на виконання юридично ще неукладеного договору стороною передчасно передано майно, між сторонами виникають правовідносини внаслідок набуття, утримання майна без правової підстави (для захисту права необхідно пред'являти саме кондикційний позов).

І. Гончаров аргументує, що кондикційний позов застосовується у договірних зобов'язаннях винятково у таких випадках: для відшкодування витрат набувачем на відновлення майна, отриманого за недійсним правочинном, у випадку його нестачі чи погіршення; у разі, якщо майно не збереглося в натурі, для визначення

дійсної вартості майна і моменту, на який визначається вартість майна; у випадку зміни вартості майна в частині відшкодування збитків, заподіяних такою зміною; для повернення безпідставного користування; для відшкодування витрат на утримання майна [24, с. 5].

Слід зупинитися також на ситуації, коли сторона договору виконала обов'язок, не передбачений договором, проте тісно пов'язаний з ним, чи здійснила виконання в більшому розмірі, ніж це передбачено договором. Тоді з боку набувача такого виконання виникає безпідставне збагачення. Повернути надмірно виконане з допомогою договірних механізмів захисту потерпіла особа, як правило, не може, бо надане виконання очевидно виходить за межі укладеного договору. Для відновлення свого права в цьому випадку відповідно до ст. 1212 ЦК України вона має право пред'явити кондикційну вимогу до набувача (про повернення набутого майна або утриманого за рахунок іншої особи (потерпілого) без правової підстави).

Водночас, у випадку надмірного виконання згідно з домовленістю не завжди можна пред'явити і кондикційний позов. Правові норми про безпідставне збагачення не підлягають застосуванню, якщо інші наслідки передбачені спеціальними нормами про певні договірні зобов'язання.

Наприклад, наслідки передання товару відповідно до договору купівлі-продажу з порушенням умов щодо кількості товару визначаються ст. 670 ЦК України. Так, якщо продавець передав покупцеві більшу кількість товару, ніж це встановлено договором купівлі-продажу, покупець зобов'язаний повідомити про це продавця. Якщо в розумний строк після одержання такого повідомлення продавець не розпорядиться товаром, покупець має право прийняти весь товар, якщо інше не встановлено договором. Якщо покупець прийняв більшу кількість товару, ніж це встановлено договором купівлі-продажу, він зобов'язаний оплатити додатково прийнятий товар за ціною, встановленою для товару, прийнятого відповідно до договору, якщо інша ціна не встановлена за домовленістю сторін [197].

Також законодавством врегульовано повернення переплати покупцем, що виключає можливість звернення до суду із кондикційним позовом, відповідно до ч. 2 ст. 693 ЦК України: якщо продавець, який одержав суму попередньої оплати товару, не передав товар у встановлений строк, покупець має право вимагати передання оплаченого товару або повернення суми попередньої оплати [197].

Слушним видається висновок І. Гончарова, що у випадку порушення договірних зобов'язань підлягають застосуванню правила, які регулюють договірні правовідносини, норми ж про безпідставне збагачення торкаються цих правовідносин не при виконанні на підставі зобов'язання, а при виконанні у зв'язку із зобов'язанням, тобто в таких випадках виконання, які очевидно виходять за межі змісту правочину [24, с. 11].

Принциповою ознакою, якою відрізняється зобов'язання порушника відшкодувати збитки, спричинені невиконанням або неналежним виконанням договору, від зобов'язання набувача повернути безпідставно одержане майно, О. Подцерковний та В. Олюха розглядали зміни у майновому стані сторін, а також зв'язок між такими змінами і їх причиною. У випадку порушення договірного зобов'язання зазнає шкоди майновий стан потерпілого, а одержання або неодержання вигоди порушником стає факультативним наслідком порушення. У випадку безпідставного збагачення збігаються втрати потерпілого із збільшенням майнової маси набувача внаслідок однієї і тої самої обставини. При цьому вирішальним при стягненні безпідставно набутого майна слід визнати обсяг набуття майна набувачем, а при стягненні збитків – обсяг втрат майна потерпілим. Відшкодування збитків відбувається за рахунок порушника, що і становить негативний наслідок застосування до нього відповідальності, а повернення безпідставно набутого майна лише відновлює стан потерпілого, що існував до безпідставного збагачення, коли не були порушені його майнові інтереси.

Провівши детальний аналіз застосування інституту безпідставного збагачення при розрахунках у підрядних відносинах, вони роблять висновок, що за умови існування між сторонами договірних підрядних правовідносин, неналежне виконання обов'язків однією із сторін є підставою для

відповідальності за порушення зобов'язання. Неналежне виконання умов договору щодо обсягу та якості виконаних робіт не є підставою для повернення грошових коштів відповідно до ч. 3 ст. 1212 ЦК України. Виникнення зобов'язань щодо повернення безпідставно отриманих коштів відповідно до глави 83 ЦК України обумовлюється випадком, коли сума сплати перевищує погоджені у договорі підряду (кошторисі) обсяг та вартість робіт [66, с. 149, 150].

Попри те, що, як бачимо, безпідставне збагачення може виникнути і в договірних зобов'язаннях, це не змінює його недоговірною характеру, оскільки визначені п. 3 ч. 3 ст. 1212 ЦК України відносини повернення виконаного однією із сторін у зобов'язанні виникають за межами зобов'язань, що виникають із договору. Їх підставою є не сам договір, а інші юридичні факти – односторонній правочин, фактичні дії, вчинки тощо, які не входять до змісту обов'язків сторін за договором. Мова йде не про виконання в силу договірною зобов'язання, а про ситуації, які виходять за межі змісту зобов'язання сторін, хоча з ним і пов'язані.

Також не в усіх випадках закінчення строку договору свідчить про те, що зобов'язання з повернення речей, які є предметом договору, припинилося внаслідок спливу строку договору. Наприклад, у договорах найму (оренди), зберігання, лізингу. Навпаки, це зобов'язання безпосередньо впливає з цих договорів і не може вважатися таким, що припинилося через сплив строку, що впливає із спеціальних законодавчих норм, які регулюють відповідні види договорів.

Так, відповідно до ст. 785 ЦК України, у разі припинення договору найму наймач зобов'язаний негайно повернути наймодавцеві річ у стані, в якому вона була одержана, з урахуванням нормального зносу, або у стані, який було обумовлено в договорі. Якщо наймач не виконує обов'язку щодо повернення речі, наймодавець має право вимагати від наймача сплати неустойки у розмірі подвійної плати за найм речі за час прострочення. Також відповідно до ст. 953 ЦК України, зберігач зобов'язаний на першу вимогу поклажодавця повернути річ, навіть якщо строк її зберігання не закінчився [197]. Відтак, такі обов'язки є

договірними, впливають з відповідних договорів, не припиняються через сплив строку договору.

Н. Бережняк звертає увагу на те, що за загальним правилом зобов'язання припиняється на підставах, встановлених договором або законом (ст. 598 ЦК України, ст. 202 ГК України). Ці підстави наведено у ст. 599-601, 604-609 ЦК України. Системний аналіз зазначених норм приводить до висновку, що закон не передбачає такої підстави для припинення зобов'язання, що лишилось невиконаним, як закінчення строку дії договору. Отже, саме по собі закінчення строку дії двостороннього правочину, виконання якого здійснено тільки однією стороною, не припиняє зобов'язальних правовідносин сторін цього правочину та не звільняє другу сторону такого правочину від відповідальності за невиконання нею свого обов'язку [3, с. 152].

Натомість, зобов'язання припиняється належним його виконанням.

Так, укладаючи Договір, сторони погодили здійснення відповідачем позивачу поставки товару загальною вартістю 40000,00 грн. Однак зазначивши в якості призначення платежу оплату за ґрунтопісок згідно з рахунком №5 від 31.10.2012, у якому міститься посилання на Договір та визначена сума 32500 грн., позивач перерахував на користь відповідача грошові кошти в загальній сумі 80000,00 грн. При цьому фактично відповідачем здійснено поставку товару на загальну суму 51850,00 грн., який прийнято позивачем і оплачено відповідно до положень ст. 670 ЦК України.

Зважаючи на викладене, відповідач у повному обсязі виконав свої зобов'язання за Договором, здійснивши поставку обумовленої ним кількості товару, і зобов'язання за Договором є припиненими виконанням. Сума ж грошових коштів у розмірі 28150,00 грн. (з урахуванням оплати позивачем додатково прийнятого ним товару на суму 11850,00 грн.) є переплатою понад суми, які підлягали оплаті за умовами Договору, тобто перерахована позивачем на рахунок відповідача поза межами договірних платежів.

Отже, відповідач набув зазначені кошти за рахунок позивача не в порядку виконання договірною зобов'язання, а поза підставами, передбаченими

Договором, внаслідок їх перерахування на рахунок відповідача понад вартість товару, який мав бути поставлений, тому суд апеляційної інстанції дійшов правильного висновку, що сума безпідставно отриманих відповідачем грошових коштів у розмірі 28150,00 грн. підлягає поверненню позивачеві [86].

ВС звертає увагу, що наявність укладеного між сторонами договору не є достатньою підставою для висновку про віднесення до договірних будь-яких правовідносин, що виникають між цими особами, оскільки сплата однією стороною грошових коштів другій стороні поза межами платежів, передбачених договором, зокрема переплата понад визначену в договорі суму, не може бути визнана такою, що здійснена на підставі такого договору [94; 106].

С. Деменко, аргументовано робить висновок, що у разі виникнення спорів про стягнення безпідставно набутого або збереженого майна, пов'язаних із припиненням договірних зобов'язань, визначальною обставиною для виникнення кондикційних зобов'язань є з'ясування підстав права вимоги та моменту його виникнення. З точки зору предмета доказування визначальне значення матиме встановлення судом характеру та природи спірних правовідносин, які стали підставою для вимоги позивача, а саме – на чинному чи припиненому договорі ґрунтується остання, на якому саме договорі ґрунтується така вимога, адже між сторонами може існувати кілька різних за природою чи предметом договорів, тощо [26, с. 131].

Узагальнюючи співвідношення зобов'язань з безпідставного збагачення та договірних зобов'язань, можна зробити наступні висновки:

- можливим є застосування норм права про безпідставне збагачення до вимоги про повернення виконаного однією із сторін у зобов'язанні – тільки за наявності ознаки безпідставності такого виконання;

- договірний характер правовідносин унеможливорює застосування до них положень частини першої ст. 1212 ЦК України;

- правові норми про безпідставне збагачення не підлягають застосуванню, якщо інші наслідки передбачені спеціальними нормами про певні договірні зобов'язання;

- у випадку відсутності між сторонами згоди за всіма істотними умовами певного виду договору та, відповідно, відсутності відповідних договірних зобов'язань, отримані відповідачем кошти є безпідставно набутими та підлягають поверненню;

- якщо на виконання юридично ще неукладеного договору стороною передчасно передано майно, між сторонами виникають правовідносини внаслідок набуття, утримання майна без правової підстави;

- неналежне виконання умов договору щодо обсягу та якості виконаних робіт не є підставою для повернення грошових коштів відповідно до ч. 3 ст. 1212 ЦК України.

- вплив строку дії двостороннього правочину, виконання якого здійснено тільки однією стороною, не припиняє зобов'язальних правовідносин сторін цього правочину та не звільняє другу сторону такого правочину від відповідальності за невиконання нею свого обов'язку;

- переплата понад суми, які підлягали оплаті за умовами договору, тобто поза межами договірних платежів, вважається кондикційною.

Також варто наголосити, що, на нашу думку, видається не зовсім логічним розміщення структурно права повернення виконаного однією із сторін у зобов'язанні серед пунктів ч. 3 ст. 1212 ЦК України, оскільки воно не застосовується субсидіарно, а вимога сторони зобов'язання до іншої його сторони про повернення виконаного у зв'язку із цим зобов'язанням, за природою, виступає кондикційною. Тому немає потреби окремо закріплювати таке право, воно може реалізовуватися на підставі ч. 1 ст. 1212 ЦК України.

Зосередимо увагу й на деяких інших випадках самотійного застосування кондикції.

Варто відзначити, що зважаючи на універсальний характер кондикції, неможливо вичерпно окреслити увесь спектр випадків самотійного застосування гл. 83 ЦК України. На основі детального аналізу матеріалів судової практики у цьому питанні та в 3 розділі зосередимо увагу на деяких з них.

Так, приписи ст. 1212 ЦК України можуть застосовуватися у спорах із страхування цивільно-правової відповідальності. Прикладом може слугувати справа № 910/17324/19, предметом розгляду якої було повернення безпідставно збереженого страховиком страхового відшкодування. МТСБУ виплатило страхове відшкодування потерпілому, помилково вважаючи, що власник/водій транспортного засобу, який заподіяв шкоду, не застрахував цивільно-правову відповідальність, а згодом з'ясувалось протилежне [74].

Кондикція застосовується у спорах з реалізації заставного майна. Так, у справі № 914/2618/16 ВП ВС констатувала, що враховуючи те, що банк був іпотеко- та заставодержателем і не отримав належного задоволення своїх вимог за забезпечувальними договорами, позивач може обґрунтовувати, що вчинені правочини, зокрема підписаний боржником із переможцем аукціону (покупцем) договір купівлі-продажу, не могли бути достатньою правовою підставою для набуття заставного майна таким переможцем. З огляду на вимоги ст. 264 ЦК України у цих спірних правовідносинах позивач може витребувати в інтересах боржника заставне майно в переможця аукціону на підставі статті 1212 ЦК України [69].

Підставою для самостійного пред'явлення кондикційної вимоги також є визнання виконавчого напису, на підставі якого було здійснено стягнення грошових коштів, таким, що не підлягає виконанню. На підтвердження цього постулату звернемося до матеріалів судової практики.

Розглянувши справу № 201/6498/20 КЦС ВС дійшов висновку, що одним із випадків відпадиння підстави набуття (збереження) може бути скасування вищою інстанцією рішення суду, що набуло чинності, або визнання судом таким, що не підлягає виконанню, виконавчого напису нотаріуса, на підставі якого було здійснено стягнення майна (коштів). Судовий акт про визнання виконавчого напису нотаріуса таким, що не підлягає виконанню, який набрав законної сили і за яким відбулося повне або часткове виконання є правовою підставою для виникнення зобов'язання з повернення майна, що набуто без достатньої правової

підстави, оскільки з моменту ухвалення такого судового акту правова підстава вважається такою, що відпала [112].

На практиці поширеними є випадки, коли за результатами перегляду виконаного судового рішення, суд апеляційної або касаційної інстанції ухвалюють рішення про закриття провадження у справі, скасування виконаного рішення, задовольняють майнові вимоги у меншому розмірі. За цих обставин особа, яка виконала рішення прагне повернути сплачену суму грошових коштів, передану річ і т.п. При цьому постає питання, на підставі яких норм повинно здійснюватися таке повернення. У процесуальних кодифікованих законах закріплений інститут повороту виконання судового рішення. Однак, як свідчать матеріали судової практики, учасники цивільних відносин, зважаючи на встановлені нормативні обмеження застосування цього інституту, звертаються з кондикційним позовом.

Поворот виконання судового рішення є процесуальною гарантією захисту майнових прав учасників справи, яка полягає у поверненні сторін виконавчого провадження у первісний стан у зв'язку із скасуванням правових підстав для виконання рішення та повернення боржнику всього отриманого за скасованим (зміненим) рішенням. Отже, для забезпечення гарантії відновлення прав учасників процесу, як поворот виконання рішення, суди повинні задовольнити заяви та повернути відповідачеві стягнуті кошти за умови, що відсутні обмеження, закріплені законом.

За своєю сутністю кондикційна вимога і поворот виконання рішення схожі, але збігаються і регулюються різними правовими нормами. Підставою для пред'явлення вимоги про повернення безпідставно придбаного, утриманого майна є норми матеріального права, натомість інститут повороту виконання судового рішення регламентований процесуальними нормами.

Трактування ст. 1215 ЦК України свідчить, що вона є нормою матеріального права, а відтак не може бути застосована у випадку розгляду питання про поворот виконання рішення [81].

З огляду на це доходимо висновку, що приписи гл. 83 ЦК України не підлягають застосуванню при вирішенні питання про поворот виконання судового рішення.

Висновки до Розділу 2

1. На основі аналізу розмежувальних критеріїв кондикції, віндикації та реституції можемо виснувати, що кондикція є універсальним самостійним недоговірним способом захисту суб'єктивного цивільного права та дієвим засобом впливу на незаконного набувача. Кондикція застосовується субсидіарно лише у тих випадках, коли безпідставне набуття, утримання майна однієї особи за рахунок іншої не може бути усунуто іншими спеціальними способами захисту. Натомість самостійне застосування кондикції зумовлено відсутністю підстав для подання інших позовів.

2. Норми, що регулюють кондикційні зобов'язання, можуть субсидіарно застосовуватися до відносин про витребування майна з чужого незаконного володіння лише у тому випадку, якщо не достатньо підстав для пред'явлення віндикаційного позову. Такими випадками, до прикладу, є: втрата або інше вибуття майна з незаконного володіння особи; переробка, знищення або пошкодження спірного майна, що спричинило втрату ним індивідуалізуючих ознак або зменшення їх споживчої вартості. Кондикція володіє більш широким спектром дії, ніж віндикація.

3. Реституція як загальний майновий наслідок недійсності правочину є самостійним способом захисту права власності та інших речових прав і не може зводитися до кондикції, оскільки їй приманні ознаки, не характерні зобов'язанню з безпідставного набуття, утримання майна, серед яких можна виокремити: двосторонність, спрямованість на захист обох сторін недійсного правочину, а також на охорону цивільного обороту в цілому. Кондикція може застосовуватися як наслідок недійсності правочину винятково як додаткова (субсидіарна) до реституції вимога, зокрема у випадках, коли власник (титульний володілець)

позбавлений можливості повною мірою відновити порушене суб'єктивне право його за допомогою реституції. З огляду на це відстоюється позиція про недоцільність запровадження кондикції як майнового наслідку недійсності правочину.

4. У зв'язку із неможливістю застосування двосторонньої реституції до недійсних договорів, за якими мало місце фактичне тимчасове володіння та користування майном, такі відносини є кондикційними, а грошові кошти за весь період панування набувачем над цим майном, підлягають поверненню особі, за рахунок якої відбулося безпідставне збагачення.

5. Наявність суб'єктивної сторони поведінки особи щодо збагачення, тобто вини набувача майна, не може слугувати ключовим критерієм розмежування кондикційних та деліктних зобов'язань, а лише братися до уваги разом з іншими розмежувальними ознаками.

6. У деліктних зобов'язаннях шкода, завдана потерпілому, є кваліфікуючою ознакою, тоді як збагачення делінквента не є обов'язковим елементом. У кондикційних зобов'язаннях безпідставне збагачення відбувається за рахунок потерпілого, і на боці делінквента обов'язково повинен бути факт збагачення.

7. Зміст деліктних зобов'язань – відшкодування шкоди, завданої потерпілому. Боржник, який заподіяв шкоду, має повернути потерпілому його майно та відшкодувати шкоду з власного майна. Основною метою деліктного зобов'язання є відновлення стану, що існував до заподіяння шкоди. Зміст зобов'язань з безпідставного збагачення – вилучення безпідставно набутого утриманого майна або його вартості у набувача.

8. Розмежування зобов'язань у зв'язку з безпідставним набуттям чи утриманням майна та деліктних зобов'язань має практичне значення для визначення можливості їх застосування – самостійно чи субсидіарно. Субсидіарне застосування норм про безпідставне збагачення до вимог, пов'язаних із заподіянням шкоди, означає, що кондикційний позов не може бути пред'явлено замість деліктного, але поряд з ним – цілком можливо. Самостійний кондикційний позов пред'являється тоді, коли немає підстав для подання іншого

виду позову, такого як віндикаційний, договірний або деліктний. Вимога про відшкодування шкоди може заявлятися потерпілим самостійно чи субсидіарно, але лише в тому випадку, якщо особа – сторона кондикційного зобов'язання учинить деліктний проступок.

9. Обов'язок набувача повернути потерпілому безпідставно набуте чи утримане майно або відшкодувати його вартість не є заходом відповідальності, оскільки набувач зобов'язується повернути тільки майно, яке безпідставно набув або вартість цього майна. Кондикційні зобов'язання не є деліктними. На основі аналізу судової практики піддано критиці некоректне використання термінології, коли кондикційні та деліктні зобов'язання або ж вживаються як однорідні категорії, або коли не проводиться чітке розмежування між ними всупереч тому, що кондикційні зобов'язання є позадоговірними зобов'язаннями, але не є деліктними.

10. Набуття однією зі сторін зобов'язання майна за рахунок іншої сторони в порядку виконання договірного зобов'язання не вважається безпідставним. Договірний характер правовідносин унеможливорює застосування до них положень про кондикційні зобов'язання. Розмежовуючи кондикційний та договірний позови, необхідно з'ясувати, чи саме на момент набуття майна (безпідставного чи, навпаки, на основі договору), а не на момент пред'явлення позову до суду чи ухвалення рішення судом існував договір як підстава виникнення зобов'язання.

11. Якщо на виконання юридично ще неукладеного договору стороною передчасно передано майно, між сторонами виникають правовідносини внаслідок набуття, утримання майна без правової підстави.

12. У випадку відсутності між сторонами згоди за всіма істотними умовами певного виду договору та, відповідно, відсутності відповідних договірних зобов'язань, отримані відповідачем кошти є безпідставно набутими та підлягають поверненню. Коли сторона договору виконала обов'язок, не передбачений договором, проте тісно пов'язаний з ним, чи здійснила виконання в більшому розмірі, ніж це передбачено договором, виникає підстава для пред'явлення

кондикційної вимоги до набувача. Переплата понад суми, які підлягали оплаті за умовами договору, тобто поза межами договірних платежів, вважається кондикційною. Застосування норм про безпідставне збагачення до вимоги про повернення виконаного однією із сторін у зобов'язанні можливе тільки за наявності ознаки безпідставності такого виконання.

13. Правові норми про безпідставне збагачення не підлягають застосуванню, якщо інші наслідки передбачені спеціальними нормами про певні договірні зобов'язання. Неналежне виконання умов договору щодо обсягу та якості виконаних робіт не є підставою для повернення грошових коштів відповідно до ч. 3 ст. 1212 ЦК України. Сплив строку дії двостороннього правочину, виконання якого здійснено тільки однією стороною, не припиняє зобов'язальних правовідносин сторін цього правочину та не звільняє другу сторону такого правочину від відповідальності за невиконання нею свого обов'язку.

14. Право повернення виконаного однією із сторін у зобов'язанні недоцільно розміщувати серед пунктів ч. 3 ст. 1212 ЦК України, оскільки воно не застосовується субсидіарно, а вимога сторони зобов'язання до іншої його сторони про повернення виконаного у зв'язку із цим зобов'язанням, за природою, виступає кондикційною.

15. Зважаючи на універсальний характер кондикції, неможливо вичерпно окреслити увесь спектр випадків самостійного застосування гл. 83 ЦК України. До випадків самостійного застосування норм про кондикцію слід віднести відносини, які виникають з: реалізації заставного майна, страхування цивільно-правової відповідальності, визнання виконавчого напису, на підставі якого було здійснено стягнення грошових коштів, таким, що не підлягає виконанню та ін. З огляду на те, що підставою для пред'явлення вимоги про повернення безпідставно придбаного, утриманого майна є норми матеріального права, натомість інститут повороту виконання судового рішення регламентований процесуальними нормами, доходимо висновку, що приписи гл. 83 ЦК України не підлягають застосуванню при вирішенні питання про поворот виконання судового рішення.

Розділ 3. ВИКОНАННЯ КОНДИКЦІЙНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

3.1. Особливості повернення безпідставно набутого чи утриманого майна

З приписів ч. 1 ст. 1212 ЦК України вбачається, що на особу, яка набула чи утримала майно у себе за рахунок іншої особи за відсутності на це правової підстави, покладається обов'язок повернути потерпілому таке безпідставно набуте, утримане майно [197]. У ст. 1213 ЦК України це положення конкретизовано вказівкою на обов'язок набувача повернути безпідставно набуте чи утримане майно у натурі. Виключно, коли повернення в натурі неможливе, потерпілому відшкодовується вартість такого майна, яка встановлюється на час вирішення справи судом про його повернення. –

На думку Н. В. Бережняк, положення ст. 1213 ЦК України щодо «повернення майна в натурі» не є вдалим, оскільки таке може некоректно сприйматися правниками, що в подальшому буде призводити до неправильного правозастосування. Тому вона пропонує закріпити у ЦК України порядок з поверненням майна в натурі, «у разі необхідності здійснити додаткове відшкодування» з метою відновлення порушених прав потерпілого, що краще відобразатиме суть відносин [3, с. 48–49].

О. М. Слободян обґрунтовує позицію, що у разі збереження в натурі індивідуально визначеної речі на момент пред'явлення позову, виключається можливість витребування її як безпідставного збагачення. Таким чином, на його думку, зобов'язання з безпідставного збагачення може виникати лише тоді, коли річ, визначена індивідуальними ознаками, була спожита, знищена чи іншим шляхом вибула з володіння набувача [179, с. 62].

Ми солідаризуємося із судженнями тих науковців, які стверджують, що об'єктом кондикційного зобов'язального правовідношення можуть бути як речі, наділені родовими ознаками, так і речі, визначені індивідуальними ознаками. Зокрема, як зауважують Я. М. Романюк та Л. О. Майстренко, універсальність

матеріального об'єкта кондикційних зобов'язань полягає в тому, що ним може виступати будь-яке майно: як визначене індивідуальними ознаками, так і визначене родовими ознаками, а також гроші [171, с. 22].

Звертає увагу формулювання ЦК України щодо повернення в натурі безпідставно набутого майна, а не речі. Тому виконання набувачем свого обов'язку стосовно речей, визначених родовими ознаками, можливе шляхом повернення потерпілому такої ж кількості речей, того ж роду і якості.

Відповідно, потерпілий не може самостійно визначати: отримати безпідставно набуте чи утримане за його рахунок майно в натурі чи вимагати грошову компенсацію за таке майно.

Не виключено також, що сторони за взаємною згодою зможуть модифікувати зміст кондикційного зобов'язання і домовитися про отримання компенсації навіть тоді, коли безпідставно набуте майно збереглося в натурі. Однак у такому разі правовідносини сторін вже не будуть розглядатися як кондикційні в чистому вигляді [192, с. 636].

Відповідно до ст. 1214 ЦК України об'єктом кондикції є не лише майно, а і грошові кошти, що безпідставно утримані чи набуті.

Так, ВС розглядає безпідставно набуте майно, що підлягає поверненню, у ширшому значенні, зокрема, і в частині безпідставного користування чужим майном. Зокрема, у випадку якщо договір найму в силу приписів закону є нікчемним, з наймача можуть бути стягнуті грошові кошти за фактичне панування (володіння) над безпідставно набутим, утриманим майном та вилучення з нього корисних властивостей.

08.12.2021 р. КЦС ВС розглянув справу за позовом про стягнення заборгованості за договором найму нерухомого майна. Із матеріалів справи вбачається, що за договором було передано у тимчасове володіння і користування нежиле приміщення, проте цей правочин є нікчемним, оскільки нотаріально не був посвідчений. Тому ВС не погодився із рішеннями судів нижчих інстанцій про стягнення боргу на основі нікчемного правочину.

Трактуючи положення ч. 1 ст. 1212 ЦК України, ВС виснував, що до набутого, утриманого без правової підстави майна слід віднести користування чужим майном, тобто майном потерпілого. Відтак потерпілий, що є власником (титульним володільцем) майна, яким безпідставно володів і користувався наймач, наділений правом вимоги до набувача про повернення безпідставно набутого, шляхом стягнення з нього грошових коштів за користування відповідним приміщенням [116].

В іншій справі, міськрада звернулася до господарського суду із позовною заявою до господарського товариства про повернення безпідставно утриманих грошових коштів у розмірі, еквівалентному орендній платі за користування земельною ділянкою, не оформлюючи договірних відносин і не сплачуючи грошових коштів за таке користування, у порядку ст. 1212 ЦК України.

Із урахуванням принципу слідування земельної ділянки за будівлею, яка на ній розташована, тобто єдиної правової долі цих об'єктів, КГС ВС дійшов висновку, що до часу оформлення власником нерухомості речового права на земельну ділянку, на якій розташований цей об'єкт, він стає фактичним володільцем і користувачем земельної ділянки, на якій розміщений об'єкт нерухомого майна, а користування земельною ділянкою без укладення відповідного договору, що спричинило недоотримання власником земельної ділянки орендних платежів, виступає за своєю природою кондикційним зобов'язанням.

Отже, особа, яка за рахунок власника земельної ділянки утримувала грошові кошти, які мала б сплатити за володіння та користування нею, повинна повернути власникові (титульному володільцю) земельної ділянки ці кошти відповідно до приписів ч. 1 ст. 1212 ЦК України [95].

Трактуючи ст. 1212 ЦК України ВС здійснює також, посилаючись на телеологічний спосіб тлумачення, відтак, до ситуацій безпідставного набуття та утримання майна відносить також утримання особою у себе виплати, яку вона згідно з законом повинна була повернути (сплатити) іншій особі, в силу покладеного на неї нормативним приписом зобов'язання [104; 185, с. 25].

Н. Ю. Філатова вважає такі правові позиції ВС спірними. Зокрема, аналізуючи аналогічні позиції у постановках ВП ВС [76; 78], вона аргументує, що стягнення із власника (титульного володільця) нерухомості орендної плати за землю саме на підставі статей 1212–1214 ЦК України не завжди може призвести до справедливого результату. Усталеною є позиція, що задоволення кондикційного позову не залежить від того, чи утримання майна мало місце з вини чи без вини відповідача. Однак на практиці виникають ситуації, коли особа хоча фактично і користується земельною ділянкою без відповідного оформлення права, але вживає залежних від неї заходів для оформлення договору оренди. Проте саме орган місцевого самоврядування зтягує з укладенням договору оренди. На її думку, в такому випадку недоречно стягувати з особи орендну плату за час фактичного користування землею, оскільки її вини у зволіканні немає [33, с. 430].

Уважаємо, більш раціональним є протилежний підхід, оскільки, хоча і можлива ситуація відсутності вини особи в тому, що договори оренди вчасно не укладено, але в будь-якому разі користування земельною ділянкою мало місце, що призвело до заощадження особою коштів, які вона мала б сплатити.

Часто користувачі, які ухиляються від сплати коштів за користування землею, обґрунтовують свою позицію тим, що орган місцевого самоврядування, який представляє власника землі – територіальну громаду, зтягнув із оформленням документів (договору оренди тощо), і посилаються на таку «бездіяльність» як підставу для звільнення їх від обов'язку сплачувати безпідставно заощаджені кошти [12].

У таких справах ВС займає позицію громад.

Так, ВС вирішувалося питання про відповідність засадам розумності та справедливості вимоги міської ради про стягнення безпідставно заощаджених коштів у зв'язку з користуванням землею територіальної громади без відповідної правової підстави через тривале неоформлення договору оренди з вини органу місцевого самоврядування. У цій справі було встановлено, що сам користувач вчиняв всі дії для належного оформлення прав користування земельною

ділянкою. Відтак, ВС констатував, що попри вину саме органу місцевого самоврядування в неукладені договору оренди, така бездіяльність з боку міської ради не може бути підставою для несплати за фактичне користування відповідною земельною ділянкою.

Згідно з приписами ч. 2 ст. 130 Земельного кодексу України, не вважається правопорушенням відсутність зареєстрованого власником нерухомого майна права оренди на земельну ділянку, що має іншого власника і на якій цей об'єкт нерухомості розташований. За цих обставин відсутність документів, які підтверджують речове право на земельну ділянку, тобто право користування, не може трактуватися як самовільне, водночас не дає права користувачеві безоплатно користуватися нею [98].

В іншій справі ВС висловлена аналогічна позиція, що неналежне виконання органами місцевого самоврядування своїх обов'язків, не може бути підставою для звільнення користувача від обов'язку щодо внесення плати за тимчасове володіння та користування земельною ділянкою [92].

Варто також звернути увагу, що на практиці виникають ситуації, пов'язані із набуттям інших благ, які не є речами чи майновими правами, але набуття чи утримання яких повинно розцінюватися як безпідставне збагачення. Так, поширеними у судовій практиці є справи, що пов'язані з безобліковим споживанням електроенергії, у ситуаціях підключення до мереж електропостачання самовільно, без укладення відповідного договору про постачання електроенергії. Відтак, позови про стягнення вартості спожитої електроенергії обґрунтовуються положеннями глави 83 ЦК України [9, с. 110]. Свого часу Вищий господарський суд України у постанові від 30.01.2014 р., розглядаючи справу № 23/5014/2330/2012 зробив висновок, що у разі використання (споживання) електроенергії без наявного договору про надання відповідних послуг з енергопостачання відповідно до ст. 1212 ЦК України повинно трактуватися як безпідставне збагачення (безпідставно набуте чи утримане майно) [85]. Таким чином, суд розглядав електроенергію як майно, хоча це не зовсім відповідає розумінню ЦК України.

На думку В. Л. Скрипника, електроенергія – це не річ, не специфічна річ, не спеціальна дія, а саме такий об'єкт цивільних прав, визначений у ст. 191 ЦК України як «інше майно» [61, с. 166; 167, с. 166].

Якщо безпідставно набуто майно неможливо повернути в натурі через його фактичну відсутність у набувача – втрату, знищення, передачу іншій особі тощо, то підлягає відшкодуванню вартість такого майна.

Наприклад, як вбачається з матеріалів справи, у зв'язку з неможливістю фізично повернути спожиту теплову енергію (в натурі), ТОВ звернулося до суду з позовом стягнути збережені (утримані) грошові кошти. Оскільки між сторонами на час поставки спірної теплової енергії договір не був укладений, суди нижчих інстанцій зробили правильний висновок щодо необхідності застосування до спірних правовідносин ст. 1212 ЦК України. Водночас, визначена законодавством обов'язковість попереднього укладення такого договору перед поставкою теплової енергії, на думку суду, в розглядуваній ситуації не впливає на кваліфікацію спірних правовідносин, оскільки для кондикційних зобов'язань визначальним виступає безпідставне збагачення за рахунок приросту майна набувача, і достатньо доведення самого факту безпідставного набуття, утримання майна за рахунок іншої сторони [102].

Погоджуємося, що логічно визначати еквівалент (вартість) набутого чи утриманого безпідставно майна саме на час вирішення судом справи про повернення такого майна (*точніше – на дату оцінки такого майна, яка проводиться під час судового розгляду*), а не в момент, коли таке майно набувалося безпідставно. Такий підхід дозволить захистити порушені права потерпілого від інфляційного знецінення [2, с. 178].

Згідно з п. «а» ст. 12 Постанови Пленуму ВС України «Про судову практику у справах за позовами про захист права приватної власності», вартість спірного майна визначається за згодою сторін, а якщо така відсутня, то визначається за дійсною вартістю безпідставно набутого чи збереженого майна на час розгляду справи. При цьому, дійсною вартістю вважається відповідний грошовий

еквівалент, за який відповідне майно можна продати у відповідній місцевості [145].

Відповідно до Закону України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність» на підтвердження проведеної оцінки майна складається звіт чи відповідний оціночний акт. Положення (національні стандарти) оцінки майна повинні містити визначення понять, у тому числі поняття ринкової вартості, принципів оцінки, методичних підходів та особливостей проведення оцінки відповідного майна залежно від мети оцінки, вимоги до змісту звіту про оцінку майна та порядок його рецензування. Такі стандарти оцінки майна окреслюють ситуації застосування суб'єктами оціночної діяльності методик визначення ринкової вартості майна. Якщо законодавчими актами, договором, що укладається для здійснення оцінки майна або відповідним судовим рішенням не конкретизовано вид вартості, що підлягає встановленню за результатом оцінки, то повинна визначатися ринкова вартість [152].

Ринкова вартість майна – це вартість будь якого об'єкта рухомого чи нерухомого майна, яка відповідає саме ринку і ситуації, що сталася. Така вартість враховує сукупність ринкових умов: попит, пропозицію, падіння і зростання цін, дефіцит та інше. Всі ці умови враховують саме на дату оцінки.

Національним стандартом № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав», затвердженим постановою КМ України від 10.09.2003 р. № 1440, ринкова вартість визначається грошовою сумою, що може бути отримана від продажу майна, яке підлягає оцінці, на ринку аналогічного майна на дату оцінки відповідно до правочину, укладеного між продавцем та покупцем, з урахуванням того, що кожна сторона вчиняла відповідний правочин без помилки, обману та з власної волі [59].

Якщо майно не повертається в натурі, а відшкодовується його вартість, то здійснюється оцінка такого майна або ж проводиться експертиза за ухвалою суду. Наприклад, в одному з рішень суду зазначено: «Згідно наданого суду Висновку фахівця/керівника «Карась Галерея» Карась Є.В. від 08.06.2020, оціночна вартість картини «Помпейський пейзаж» 1995 р., автор ОСОБА_3 – 25 000

доларів США; сертифікат №20200608/2, картина 2005 р., автор ОСОБА_3 – 25 000 доларів США, сертифікат №20200608/4, картина «ОСОБА_5» 2010 р. – 20 000 доларів США; сертифікат №20200608/3, картина 1993 р. – 45 000 доларів США» [165].

Але проблемним на практиці видається ситуація визначення вартості індивідуально визначеної речі. Така річ, безсумнівно, завжди становитиме для потерпілого особливу нематеріальну (і матеріальну) цінність, що необхідно враховувати при визначенні суми відшкодування. Тому в такій ситуації доцільно заявляти відповідну вимогу про відшкодування заподіяної шкоди за умови, що набуття чи утримання майна мало місце за наявності вини набувача. Водночас, якщо відсутнє деліктне зобов'язання (тобто немає складу правопорушення), кредитор одержати додаткову компенсацію не в змозі. Для визначення вартості унікальної (індивідуально визначеної) речі необхідно залучати спеціалістів для проведення відповідної експертизи, оскільки таку складно співвідносити з аналогічним майном.

Слід зазначити, що однією із найпоширеніших підстав скасування рішень судами вищих інстанцій в таких випадках є недоведеність розрахунку безпідставно утриманих коштів, що підлягають стягненню.

Так, розглядаючи справу про користування земельною ділянкою без оформлення права оренди земельною ділянкою, на якій розташована нерухомість, ВС визнав, що суди правильно застосували до спірних відносин законодавчі положення про кондикційні зобов'язання, водночас, піддавши сумніву площу спірної земельної ділянки, а, відтак, і суму безпідставно утриманих коштів, оскільки надані витяги з технічної документації про нормативну грошову оцінку земельної ділянки мали внутрішні розбіжності.

Можливість чи неможливість повернення безпідставно набутого майна складає предмет доказування у справах за кондикційними позовами.

КГС ВС розглянув справу за позовом ПАТ до ТОВ про відшкодування вартості майна, набутого безпідставно. Предметом позову стала вимога про стягнення еквіваленту частки в розмірі 24% відповідно до ст. 1212 та ч. 2 ст. 1213

ЦК України. Суди вірно дійшли висновку, що наявність договору між сторонами виключає можливість задоволення кондикційного позову. Водночас, суди не врахували той факт, що, за твердженням позивача, існувала також Додаткова угода щодо перерозподілу між новими учасниками договору про спільну діяльність їх часток та у ТОВ-2 залишилось 20%. Таким чином, суди нижчих інстанцій не встановили, чи можливе фактичне повернення позивачу (повернення в натурі) набутого безпідставно майна, і, тим більше, не визначили оцінку такого майна [97].

Основною в кондикційному зобов'язанні виступає вимога про повернення потерпілому безпідставно набутого майна. Водночас додатковим обов'язком особи, яка безпідставно збагатилася, виступає повернення т.зв. «кондикційних доходів» [192, с. 637]. Так, на набувача майна покладається обов'язок повернути усі доходи, які він набув або потенційно міг отримати від такого майна з того моменту, коли він довідався або повинен був довідатися про безпідставність свого володіння чи користування майном. З цим же моментом пов'язується можливість відповідальності набувача за допущене погіршення набутого чи утриманого майна (ч. 1 ст. 1214 ЦК України).

Відповідно до ст. 189 ЦК України, продукцією, плодами та доходами визнається усе, що виробляється або одержується з певної речі. Вони належать власнику (чи титульному володільцю) речі, якщо інше не визначено домовленістю сторін або законом [197].

Термін «продукція» по-різному використовується у законодавстві України. Так, у Податковому кодексі України, цей термін зустрічається 29 разів. Також є, для прикладу, окремі закони, що врегульовують відповідну сферу обігу різних видів продукції (Закон України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту продукції», Закон України «Про угоди про розподіл продукції» тощо). Широке трактування поняття «продукція» можна знайти у Законі України «Про захист прав споживачів», відповідно до п. 19 ч. 1 ст. 1 якого продукція – це така робота, послуга або товар, які виконуються, надаються або виробляються для задоволення суспільних потреб [150]. Продукція – це матеріалізований результат

виробничої діяльності суб'єкта, не тільки новий об'єкт, але й річ, яка була істотно оновлена в результаті ремонту або іншого її поліпшення.

Плоди – це результат природних, органічних властивостей певних об'єктів рослинного та тваринного світу.

У цивільному законодавстві також відсутнє єдине визначення поняття «доходи». У ст. 189 ЦК України доходом визнаються надходження від речі в результаті її перебування у цивільному обігу. Переважно, доходом вважаються грошові кошти, але дохід може виражатися і в натуральній формі, наприклад, орендна плата [192, с. 784].

Видається доцільним говорити про відшкодування доходів у широкому розумінні ст. 189 ЦК України щодо безпідставно набутого, утриманого майна, оскільки дохід у тлумаченні ст. 1214 ЦК України охоплює також і природні прирощення, тобто плоди.

Варто звернути увагу, що обов'язок відшкодувати всі доходи, які особа одержала або могла одержати від безпідставно набутого майна, виникає лише з моменту т.зв. недобросовісної поведінки набувача, тобто з моменту, відколи він усвідомлював про безпідставність володіння майном.

ВС також звернув увагу, що поряд з основною вимогою про повернення майна потерпілому, в кондикційних зобов'язаннях існує право потерпілого на відшкодування доходів від такого майна. Зокрема, суд зробив висновок, що право на відшкодування доходів від безпідставно набутого майна може бути реалізоване за сукупності таких складових:

1) право вимагати відшкодування доходів може бути реалізоване власником або іншою особою, яка має право на отримання доходу від використання цього майна;

2) доходи повертаються саме особою, яка є безпідставним утримувачем майна;

3) повертаються доходи, які ця особа набула чи потенційно могла б набути від такого майна;

4) доходи повертаються з часу, коли набувачеві стало відомо або він міг довідатися про безпідставність володіння таким майном [93].

Також варто мати на увазі, що коли незаконне заволодіння майном відбулося внаслідок свідомого порушення вимог закону набувачем, це не може вважатися незнанням безпідставності заволодіння майном. Така позиція підтримується в судовій практиці: у разі заволодіння майном в результаті порушення приписів закону (незаконне заволодіння), презюмується, що відповідач був обізнаний або ж повинен був знати про безпідставність користування чи володіння таким майном саме з моменту заволодіння ним [77; 89].

Для прикладу, у справі за позовом ТОВ до ПП про стягнення безпідставно набутих коштів, встановлено, що відповідач надав третій особі в тимчасове користування нежитлове приміщення, за яке отримав кошти у розмірі спірної суми. Суди попередніх інстанцій, на підставі зібраних у справі доказів та обставин, встановлених судовими рішеннями, що набрали законної сили в інших справах, встановили, що законним власником (іпотекодавцем) цих приміщень є ТОВ (позивач у справі, що розглядається), зокрема, виявлено факт незаконності набуття та реєстрації за ПП права власності на нежитлове приміщення та скасовано відповідні записи про це в реєстрі з 10.10.2017 р.

КГС ВС констатував, що суди попередніх інстанцій дійшли обґрунтованого висновку, що отримані після 10.10.2017 р. (дати державної реєстрації за ПП права власності, яка в подальшому скасована судом) доходи від такого майна є отриманими відповідачем безпідставно [89].

Варто звернути увагу, що відшкодуванню не підлягає упущена вигода, за змістом відшкодування доходів від безпідставно набутого чи утриманого майна в контексті ст. 1214 ЦК України. У попередньому розділі нами проведено розмежування деліктних та кондикційних зобов'язань, тому лише додатково наголосимо, що ВС сформована чітка позиція щодо розмежування деліктних та кондикційних зобов'язань, зокрема, щодо різного предмета доказування за вимогами про стягнення упущеної вигоди та вимогами про відшкодування потерпілому у зв'язку із неможливістю використовувати належне йому майно

шляхом компенсації тих доходів, які порушник набув або міг отримати від безпідставного збагачення з моменту, коли він йому стало відомо або він міг дізнатися про безпідставність свого володіння майном (ст. 1214 ЦК України).

Погоджуємося, що мета кондикційних зобов'язань – повернення майна потерпілому, яке безпідставно набуто, утримане, що не є мірою відповідальності, а є способом повернення сторін у попередній майновий стан. Н. В. Бережняк зазначає, що можливі ситуації, коли особа, яка порушила право та одержала відповідні доходи, повинна відшкодувати шкоду, як упущену вигоду. Але у даному випадку будуть виникати деліктні зобов'язання та регулюватися положеннями ч. 3 ст. 33 ЦК України, які є спеціальними по відношенню до кондикційних – ч. 1 ст. 1214 ЦК України.

Основними критеріями відмежування деліктних зобов'язань є те, що вони є заходами відповідальності, спрямованими на відшкодування шкоди при наявності вини відповідача, а кондикційний позов таким не є. Автор стверджує, що існують випадки, при яких наявна як завдана шкода, так і безпідставне збагачення за рахунок потерпілого. Наводяться погляди науковців, які притримуються позиції, що в таких ситуаціях сам потерпілий робить вибір, з яким позовом деліктним або кондикційним звертатися до суду. На переконання вченої, коли є всі необхідні підстави для пред'явлення позову про відшкодування шкоди, кондикційний позов не може пред'являтися [3, с. 141-142].

Так, у справі № 910/9665/17 ТОВ звернулося до суду з вимогою про стягнення збитків у формі упущеної вигоди, які були, на думку позивача, завдані йому в результаті безпідставного володіння і користування відповідачами нерухомим майном. Позивач, обґрунтовуючи свою вимогу, первинно посилався на ст. 391 та ст. 1214 ЦК України. Згодом позивач змінив підставу позову, аргументуючи свою вимогу ст. 22, 400, 1166 ЦК України, оскільки неправомірними діями відповідачів завдано шкоду у вигляді неотриманих доходів. Шкоду він вбачав у незаконному утриманні нежитлових приміщень та створенні перешкод у реєстрації речового права на спірне майно.

Суди нижчих інстанцій у задоволенні позову відмовили. Вони акцентували, що позивачем не доведено реальності отримання від використання спірної нерухомості доходу та розміру упущеної вигоди.

Направляючи справу на новий розгляд, КГС ВС роз'яснив, що суть кондикційного зобов'язання зводиться до того, що одна особа збагатилася за рахунок іншої особи безпідставно, у зв'язку з чим виникає обов'язок як повернути фактично (в натурі) безпідставно набути чи утримане майно або компенсувати його вартість (ст. 1213 ЦК України), так і відшкодувати шкоду, завдану неможливістю використовувати належне особі майно – відшкодувати ті доходи, що особа набула чи могла отримати від такого майна (ст. 1214 ЦК України). Згідно з положеннями глав 82 і 83 ЦК України, деліктні зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди майну, характеризуються зменшенням майна власника майна, а для кондикційних зобов'язань визначальним є сам факт безпідставного набуття чи утримання (приріст) майна в набувача за рахунок іншої особи. Обов'язковою умовою (елементом цивільного деліктного правопорушення) виступає вина заподіювача шкоди.

КГС ВС звернув увагу, що суди нижчих інстанцій, встановивши неправомірність користування нежитловими приміщеннями, неправильно відмовили у задоволенні позову щодо стягнення заборгованості, адже помилково трактували спірні правовідносини як такі, що виникли в результаті заподіяння збитків [96]. Такий же підхід відображено у правовій позиції ВП ВС у справі № 629/4628/16-ц [78].

Свого часу висловлювалася думка, що за користування чужими грошима необхідно нараховувати відсотки тоді, коли повернути в натурі безпідставно набуте чи утримане майно неможливо і відшкодовується вартість такого майна відповідно до ст. 1214 ЦК України [189, с. 42]. Водночас, тлумачення ч. 2 ст. 1214 ЦК України дозволяє зробити однозначний висновок, що проценти нараховуються лише тоді, коли об'єктом кондикційних зобов'язань виступають гроші, а не будь-які інші об'єкти.

Існує позиція, що при безпідставному одержанні чи утриманні грошей не відшкодовуються доходи, а нараховуються відсотки за користування чужими грошима. Водночас, висловлюється інша точка зору, згідно з якою нарахування процентів за правилами ч. 2 ст. 1214 ЦК України не виключає можливість заявлення додаткової вимоги про стягнення т.зв. кондикційних доходів, тому розмір відсотків вираховується як різниця з доходами, що підлягають відшкодуванню [192, с. 637]. Переконані, що така ситуація призводитиме до подвійної відповідальності та не відповідає змістовному призначенню ст. 1214 ЦК України.

Згідно з ч. 2 ст. 1214 ЦК України відсотки за користування грошовими коштами нараховуються у разі безпідставного набуття чи утримання таких. Ця норма є бланкетною та фактично відсилає до ст. 536 ЦК України, в силу якої боржник буде сплачувати проценти за користування чужими грошима, крім випадків наявності іншої домовленості між сторонами. Розмір таких відсотків визначається договором, законом або іншим актом цивільного законодавства.

У п. 6 Постанови Пленуму Вищого господарського суду України від 17.12.2013 р. № 14 «Про деякі питання практики застосування законодавства про відповідальність за порушення грошових зобов'язань» резюмується, що відсотки, визначені ч. 2 ст. 625 ЦК України, слід розмежовувати із процентами за користування чужими коштами, можливість стягнення яких закріплено ст. 536 ЦК України. Мірою цивільної відповідальності за невиконання чи неналежне виконання грошових зобов'язань виступають проценти річних, тобто вони також захищають майновий інтерес кредитора, будучи грошовим зобов'язанням. Водночас, відсотки, визначені у ст. 536 ЦК України, – це фактично плата за користування чужими грошовими коштами, зокрема і такими, що набуті чи утримані безпідставно, відповідно до ст. 1214 ЦК України. Підставами для застосування до правовідносин сторін ст. 536 ЦК України є саме користування чужими грошима та визначення за домовленістю сторін або законодавчими приписами розміру таких процентів (для прикладу, ст. 1048, 1054, 1061 ЦК України). Обидва аналізовані випадки сплати процентів пов'язує те, що вони

нараховуються у зв'язку із використанням чужих грошових коштів. Водночас приписи ч. 2 ст. 625 ЦК України підлягають застосування у разі порушення грошового зобов'язання – щодо нарахування процентів річних. У разі, якщо домовленістю сторін у договорі або законом визначено розмір відсотків за користування чужими грошима (ст. 536 ЦК України), то це не є перешкодою для кредитора заявити також вимогу про стягнення із боржника як цих процентів, так і 3% річних, якщо матиме місце порушення грошового зобов'язання боржником [146].

А у п. 5.2 цієї ж постанови констатовано, що у разі повернення безпідставно набутих чи утриманих коштів, боржник не повинен сплачувати проценти річних та враховувати індекс інфляції (ст. 1212 ЦК України), оскільки таке виконання має місце з іншої підстави, ніж обов'язок виконання грошового зобов'язання [146].

Однак сучасна судова практика виробила інші підходи до вирішення цього питання. І тут, очевидно, треба керуватися чіткою директивою ВС, що обираючи норми права, які підлягають застосуванню в конкретних правовідносинах, суд має враховувати правові висновки, що викладені саме в постановках ВС, в той час, як постанови Пленуму Вищого господарського суду України не є джерелом правозастосовної практики [105].

Так, з урахуванням положень ст. 536 та ч. 2 ст. 1214 ЦК України, ВП ВС резюмувала, що термін «користування чужими коштами» може використовуватися у двох аспектах: як оплатна можливість для боржника правомірно не повертати кредитору борг певний період часу, а також як прострочення грошового зобов'язання, у разі несплати боржником грошей, які він повинен сплатити [71]. Аналогічні правові висновки відображені і в новішій практиці касаційної інстанції [101; 124; 134].

Дія ст. 625 ЦК України, як універсальної норми, що є загальною нормою застосування цивільно-правової відповідальності за порушення будь-якого грошового зобов'язання, розповсюджується також на усі види грошових зобов'язань, за винятком випадків спеціального правового чи договірною

врегулювання [72]. Таким чином, у разі неналежного виконання зобов'язання шляхом його прострочення, в тому числі і неповернення безпідставно набутих або утриманих грошових коштів, підлягають стягненню 3% річних та інфляційні втрати від простроченої суми, в силу приписів ч. 2 ст. 625 ЦК України [71], оскільки в цьому випадку боржником порушено позадоговірне грошове зобов'язання, яке виникає відповідно до ст. 1212 ЦК України.

Так, КГС ВС, розглядаючи справу за позовом АТ «Оператор газорозподільної системи «Луганськгаз» до ТОВ «Оператор газотранспортної системи України» про стягнення 2 739 028,58 грн. відповідно до положень ст. 625 ЦК України підтримав позицію судів нижчих інстанцій щодо наявності підстав для застосування ст. 625 ЦК України до кондикційних зобов'язань [101].

Варто також звернути увагу, що у кондикційному зобов'язанні можливі не лише прямі, а й зустрічні кондикційні вимоги – у разі, коли особа, яка безпідставно збагатилася, здійснила необхідні витрати на майно – від того моменту, коли виникає зобов'язання повернути доходи від безпідставно набутого, утриманого майна.

ЦК України у ст. 1214 передбачає порядок відшкодування доходів, отриманих набувачем від безпідставно набутого майна та витрат на його утримання. Є. О. Харитонов та О. В. Ніколаєнко наголосили, що ця норма окреслює, як відбуваються розрахунки між суб'єктами кондикційних зобов'язань щодо доходів та витрат сторін [196, с. 1112–1114]. Така норма видається доцільною, оскільки невизнання за набувачем права стягнення витрат на утримання безпідставно набутого майна призводило б до неправомірного утримання майна вже потерпілим.

Слід наголосити, що відшкодуванню підлягають саме необхідні витрати. Тому так звані «витрати розкоші» відшкодуванню не підлягають.

Як слушно зазначає Н. В. Бережняк, до необхідних витрат, які здійснюються набувачем на утримання та збереження майна з метою підтримки його в первинному стані, необхідно віднести усі достатньо обґрунтовані витрати, у тому числі й такі, які покращують майно, збільшують його прибутковість [2, с. 179].

Вказівка законодавця на можливість відшкодування тільки необхідних витрат пов'язана з тим, що набувач усвідомлював безпідставність отримання ним майна, але водночас і далі здійснював витрати. Проте цілком імовірна ситуація схвалення здійснених не лише найнеобхідніших, але й інших витрат власником, тоді вони відшкодовуватимуться набувачу за домовленістю сторін. За цих обставин не застосовуватимуться положення про кондикційні зобов'язання, а реалізовуватиметься засада диспозитивності цивільних відносин.

Слід зазначити, що понесені набувачем витрати повинні бути відшкодовані повністю, з урахуванням набутих ним вигод. Таким чином, у ст. 1214 ЦК України йде мова про взаємозарахування доходів, які набувач отримав і зобов'язаний повернути потерпілому, та витрат, понесених набувачем, що підлягають поверненню потерпілим. Таким чином, у разі, коли витрати перевищують отримані доходи, різниця буде повернена набувачу, а в протилежному випадку – потерпілому.

Також, очевидно, якщо набувач не може повернути безпідставно набуте (утримане) майно у зв'язку із обставинами, що від нього не залежать, то згадане вище правило не зможе застосовуватися.

Глава 83 ЦК України не дає відповідь на питання про долю поліпшень майна, яке набувач зобов'язаний повернути потерпілому. Видається, що з відокремлюваними витратами питань на практиці не виникатиме, оскільки набувач просто їх може відокремити і залишити собі, то от щодо невід'ємних поліпшень ситуація видається складніша.

Погоджуємося, це питання доцільно вирішувати, застосовуючи за аналогією положення ч. 4 ст. 390 ЦК України [192, с. 637]. Таким чином, особа, яка набула, утримала майно безпідставно, у разі наявної можливості відокремити поліпшення майна без завдання йому школи, може претендувати на такі поліпшення. Якщо ж відокремити їх нереально, то набувач має право на відшкодування понесених ним витрат, які призвели до збільшення вартості майна.

До вимог про повернення безпідставно набутого чи утриманого майна, в т.ч. і додаткових вимог про повернення т.зв. «кондикційних доходів», застосовується

загальний трирічний строк позовної давності, оскільки ЦК України не містить жодних винятків із загального правила ст. 267 саме щодо кондикції. Цей строк починає обчислюватися з моменту, коли потерпілий довідався або повинен був довідатися про порушення свого суб'єктивного цивільного права.

Таку ж позицію займає і ВС. Так, у постанові ККС ВС від 01.12.2021 р. суд констатує, що у цій справі між сторонами склались відносини щодо фактичного користування реконструйованою підстанцією без укладення договору оренди, які за своїм змістом є кондикційними, тому відповідно ст. 1212 ЦК України власник підстанції має право отримати ті безпідставно збережені грошові кошти, що мали б бути сплачені відповідачем за фактичне користування майном як орендна плата.

Водночас, з аналізу справи випливає, що про порушення свого права, про безпідставне користування відповідачем його майном позивачеві могло бути відомо та було відомо ще з 01.01.2008, однак з позовом до суду він звернувся лише 01.01.2018, тобто з пропуском загального строку позовної давності, передбаченого ст. 257 ЦК України.

Позивач в касаційній скарзі аргументував, що до спірних правовідносин не може застосовуватися строк позовної давності у зв'язку з тим, що заволодіння чужим майном носить триваючий характер. Водночас ВС наголошує, позивач у цій справі не заявляв вимог речово-правового характеру (негаторний позов), а пред'явив зобов'язально-правовий позов про відшкодування доходів від безпідставно набутого майна, на який поширюються загальні правила щодо позовної давності [109].

В іншій справі, ККС ВС резюмував, що аналіз положень ст. 625, 1212 ЦК України у сукупності з положеннями глави 19 «Позовна давність» розділу V «Строки та терміни. Позовна давність» Книги Першої «Загальні положення» ЦК України про позовну давність дозволяє зробити висновок, що позовна давність загальною тривалістю три роки застосовується до вимог щодо порушення грошових зобов'язань, в т.ч. і щодо кондикційних грошових вимог. І лише у разі заявлення про вплив позовної давності стороною у спорі, суд може відмовити у задоволенні позову [90; 91].

3.2. Відсутність обов'язку повернути безпідставно набуте майно

ЦК України визначає випадки, коли навіть безпідставно набуте, утримане майно не підлягатиме поверненню потерпілому. Зокрема, не підлягає поверненню, як майно, що набуто безпідставно: заробітна плата і інші прирівняні до неї платежі, пенсії, допомоги, стипендії, суми відшкодування за шкоду, завдану каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я чи смертю, аліменти, інші виплати, надані особі як засіб до існування, у разі, коли такі виплати були здійснені добровільно, без допущеної рахункової помилки чи недобросовісності з боку набувача відповідних коштів. Також законом таким, що не підлягає поверненню як набуто, утримане безпідставно, може бути визнане інше майно [197].

Законодавча техніка ст. 1215 ЦК України вказує на те, що перелік такого майна не є вичерпним – можуть бути інші випадки, встановлені законом.

Недопустимість стягнення в якості безпідставного збагачення перерахованих вище грошових виплат діє виключно за умови добросовісності набувача. Якщо ж буде доведено недобросовісність набувача майна чи наявність рахункової помилки, то грошові кошти підлягають поверненню. За загальними правилами розподілу обов'язків по доказуванню, зважаючи на принцип змагальності, недобросовісність набувача грошових коштів повинна доводити особа, яка заявляє вимогу про повернення відповідних виплат як безпідставно набутих.

Визначаючи межі застосування вимоги повернення безпідставно набутого майна, І. Гончаров звертає увагу, що визначальною характеристикою майнового надання є категорія «грошові суми, надані фізичній особі як засіб до існування». Але використання терміну «грошова сума» визнано спірним, оскільки, по-перше, визначаючи об'єкт цивільних прав, ЦК України не послуговується категорією грошової суми, а по-друге, визначаючи співвідношення понять «грошова сума» та «грошові кошти», він справедливо робить висновок, що їх слід порівнювати як категорію «кількість речей» та «речі» відповідно. Тому звертає увагу на

некоректне використання термінології і підміну понять, оскільки коли мова йде про передачу чогось, то варто говорити про грошові кошти на певну суму, а не про передачу власне грошової суми [23, с. 100].

Відповідні виплати, які є предметом аналізу в даному підпитанні, мають підставою договір, закон чи інший нормативно-правовий акт, або ж навіть судові рішення. До прикладу, зарплата й інші прирівняні платежі здійснюються відповідно до умов трудового договору; стипендії, аліменти, відшкодування шкоди, завданої життю чи здоров'ю, можуть визначатися як за домовленістю сторін, так і законом чи іншим нормативним актом. Відтак, виникає обов'язок та правова підстава передати певну грошову суму іншій особі.

І. Гончаров ознаки майнового надання визначає так: 1) це завжди грошові кошти; 2) кошти, які надаються особі як засіб до існування; 3) надання таких коштів здійснюється на підставі домовленості сторін, закону чи іншого нормативного акту. Категорія ж «засіб до існування» визначає призначення таких грошових виплат. Такі виплати являють собою доходи громадянина. Тому науковець задає риторичне запитання: чому законодавець розцінює те, що особа отримала як дохід, майно, яке не може бути повернуте, як безпідставне збагачення? [23, с. 100]

Проаналізуємо кожен випадок, коли майно, набуте та/чи утримане безпідставно, в силу приписів ст. 1215 ЦК України, не підлягає поверненню.

Заробітна плата і платежі, що прирівнюються до неї. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про оплату праці» [151], заробітною платою визнається винагорода, яка виражена у грошовому еквіваленті, яку відповідно до умов трудового договору роботодавець виплачує працівникові за виконану ним попередньо обумовлену роботу. Розмір винагороди за працю залежить від різних факторів, таких як складність та умови виконуваної роботи, професійно-ділові якості працівника, результати його праці та господарська діяльність підприємства. Оплата праці здійснюється у двох формах: грошовій та натуральній, причому грошова форма є основною, а натуральна форма використовується переважно як додатковий елемент.

Система заробітної плати складається з різних видів, згідно з Законом України «Про оплату праці». Вона включає наступні компоненти: 1) основна заробітна плата: це винагорода за виконану роботу відповідно до норм праці, встановлених законодавством; 2) додаткова заробітна плата включає різні компоненти, такі як доплати, надбавки, гарантійні і компенсаційні виплати, які передбачені законодавством. Вона також охоплює премії, які надаються за досягнення виробничих цілей і виконання спеціальних функцій; 3) інші заохочувальні та компенсаційні виплати: це різноманітні грошові і матеріальні виплати, які не передбачені законодавством або які провадяться понад встановлені норми. До них можуть відноситися оплата простоїв, надбавки і доплати, які не передбачені законодавством, винагорода за підсумками роботи за рік, одноразові заохочення, матеріальна допомога, соціальні пільги, а також інші компенсаційні виплати.

Отже, структура заробітної плати включає основну заробітну плату, додаткову заробітну плату та інші заохочувальні та компенсаційні виплати.

До категорії «інших платежів, що прирівнюються до заробітної плати», можна віднести такі виплати, як гонорари, які сплачуються штатним працівникам газет, журналів, видавництв та інших схожих установ, а також оплата за відрядження та інші платежі, які передбачені в Інструкції зі статистики заробітної плати, затвердженій Державним комітетом статистики України наказом від 13.01.2004 р. № 5 [39].

Варто звернути увагу, що підлягають поверненню безпідставно виплачений середній заробіток за час затримки розрахунку при звільненні та суми відшкодування моральної шкоди, оскільки вони за правовою природою не відносяться до категорії як основної, так і додаткової зарплати.

Так, КЦС ВС в досліджуваному питанні цілком справедливо, на нашу думку, зробив аналогічні висновки. Так, він констатував, що структура заробітної плати чітко визначена ст. 2 Закону України «Про оплату праці» та складається із основної, додаткової заробітної плати, інших заохочувальних та компенсаційних виплат. Відповідно до пункту 3.9 Інструкції зі статистики заробітної плати, суми,

які нараховуються працівникам за час затримки розрахунку при звільненні, не включаються до фонду оплати праці і не розглядаються як частина заробітної плати. Згідно з Законом України «Про оплату праці» та пунктом 3.13 Інструкції зі статистики заробітної плати, суми, які призначаються на відшкодування моральної шкоди, також не вважаються заробітною платою або платежами, що прирівнюються до неї [130].

Водночас Н. В. Бережняк стверджує, що, у разі недоведеності рахункової помилки при отриманні коштів або недобросовісності набувача, середній заробіток, що виплачений на підставі судового рішення, не підлягає поверненню, як безпідставне збагачення, у випадку подальшого скасування такого рішення [3, с. 183]. Така позиція ґрунтується на висновках ВС, згідно з яким середній заробіток, що підлягає стягненню у випадках, визначених трудовим законодавством, розглядається як платіж, що прирівнюється до заробітної плати [113].

Наша позиція полягає в тому, що викладена аргументація є неоднозначною, оскільки не здійснюється розмежування між двома видами спорів: стягнення середнього заробітку за час вимушеного прогулу, який мав місце у зв'язку із незаконним звільненням працівника, та стягнення середнього заробітку за час затримки розрахунку при звільненні. Ці спори мають різну правову природу і потребують окремого розгляду.

У Постанові ВП ВС від 08.02.2022 р. у справі № 755/12623/19 аргументовано висновок, що середній заробіток за ч. 2 ст. 235 КЗпП України за своїм змістом є заробітною платою, право отримання якої виникло у працівника у зв'язку з незаконним позбавленням його можливості працювати, оскільки особа поновлюється на роботі з дня звільнення, тобто вважається такою, що весь цей час залишалася у трудових відносинах. Середній заробіток, визначений відповідно до статті 117 КЗпП України, виступає особливою формою відповідальності роботодавця за порушення трудових прав найманих працівників. Він обчислюється як середній дохід працівника і має на меті захист прав звільнених працівників, забезпечуючи їм отримання повного розрахунку при

звільненні. Варто відзначити, що середній заробіток за час затримки розрахунку при звільненні не є складовою заробітної плати [70; 87].

Пенсії. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування», пенсія є регулярним місячним платежем, який виплачується в рамках загальнообов’язкової державної системи пенсійного страхування. Цей платіж призначений для застрахованих осіб, які досягли пенсійного віку або визнані особами з інвалідністю, а також для членів їх сімей згідно з установленими законом випадками [149].

Пенсією в розумінні приписів ст. 1215 ЦК України слід вважати також і пенсійні виплати, що отримуються особою в порядку недержавного пенсійного забезпечення [192, с. 638].

У такому розумінні ми також говоримо про пенсійні активи, які належать до накопичувальної системи пенсійного страхування. Ці активи включають грошові кошти, фінансові інструменти, майнові права та зобов’язання, які формуються згідно з законом і зберігаються в Накопичувальному фонді або, відповідно до вимог закону, у недержавних пенсійних фондах – суб’єктах другого рівня системи пенсійного забезпечення. [149].

Саме таке ширше тлумачення поняття пенсії в контексті ст. 1215 ЦК України доцільно використовувати. Водночас, це потребувало б з формальної точки зору внесення змін у ЦК України, шляхом доповнення ст. 1215 після слів «пенсія» словами «пенсійні активи накопичувальної системи пенсійного страхування».

Допомоги. Тут мова може йти про абсолютно усі види державних допомог, зокрема, допомога по тимчасовій непрацездатності; у зв’язку із вагітністю та пологами; допомога при народженні дитини; по догляду за дитиною до досягнення нею трьох років; допомога на поховання; допомоги сім’ям з дітьми, особам з інвалідністю, допомога учасникам бойових дій та ін. Також, очевидно, до допомог повинні прирівнюватися виплати сім’ям загиблих військовослужбовців та інших захисників, передбачені Постановою КМУ від 28 лютого 2022 р. № 168 «Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам

рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану» [65].

Стипендії. Стипендія – це регулярна фінансова допомога, яка надається учням, студентам, курсантам, аспірантам, ад'юнктам, клінічним ординаторам, докторантам навчальних закладів. Також існує постійна допомога, яка виплачується видатним діячам у сфері науки, освіти, культури, фізичної культури і спорту, а також найбільш обдарованим молодим митцям. Стипендія є формою визнання досягнень, здібностей та внеску відповідної особи в свою сферу діяльності.

Особливості *відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю* окремо визначено §2 глави 82 ЦК України.

Аліменти та інші грошові суми, надані фізичній особі як засіб до існування. Аліменти представляють собою утримання, яке надається одним членом сім'ї іншому, якщо останній не може самостійно забезпечити себе для задоволення своїх потреб. Сімейний кодекс України передбачає, що право на отримання аліментів мають певні категорії осіб: той із подружжя, хто є непрацездатним та потребує матеріальної допомоги, але лише тоді, коли другий із подружжя може надавати матеріальну допомогу (ст. 75), у т.ч. після розірвання шлюбу (ст. 76); дружина під час вагітності та у разі проживання з нею дитини (ст. 84); чоловік у разі проживання з ним дитини (ст. 86); дитина (глава 15); батьки, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги (ст. 202). Ці норми закону спрямовані на забезпечення матеріального благополуччя осіб, які потребують допомоги для свого існування.

У цьому контексті важливо зазначити, що якщо особа отримувала аліменти від особи, з якою вона перебувала в недійсному шлюбі, то сума, яку вона отримала у вигляді аліментів, вважається такою, що була отримана безпідставно. Відповідно до ЦК України, така сума підлягає поверненню, але не більш як за останні три роки від моменту виникнення права на вимогу про повернення (згідно зі ст. 45 ЦК України), оскільки застосовується загальна позовна давність до таких вимог [176].

Згідно з викладеним, зайві виплати не підлягають поверненню, якщо вони були здійснені добровільно, без рахункової помилки та без недобросовісності з боку отримувача. Це означає, що якщо виплата стала наслідком іншої помилки платника, крім рахункової, такі виплати не потрібно повертати. Наприклад, якщо помилка сталася у документах або іншому процесі, зайві виплати не підлягають поверненню.

У цьому контексті ВП ВС зазначила, що тлумачення ст. 1215 ЦК України свідчить, що законодавець передбачив такі винятки із цього положення: 1) у разі допущення особою, яка проводила виплату, рахункової помилки при виплаті відповідних грошових сум; 2) у разі підтвердження недобросовісності з боку набувача відповідної виплати. Водночас, презюмуються добросовісність набувача і достовірність проведених розрахунків, на підставі яких здійснювалася виплата (тобто відсутність рахункової помилки), і, як уже зазначалося раніше, доводити наявність рахункової помилки та недобросовісність набувача повинна та особа, що здійснила виплату зайвих грошових сум [75].

Доводиться констатувати, що на законодавчому рівні зміст терміну «рахункова помилка» не розкрито.

Згідно із п. 24 постанови Пленуму Верховного Суду України від 24.12.1999 № 13 «Про практику застосування судами законодавства про оплату праці» лічильні або рахункові помилки включають неправильності в обчисленнях, подвійне нарахування заробітної плати за один і той самий період і подібні ситуації. Варто зауважити, що помилки, пов'язані з неправильним застосуванням закону або інших нормативно-правових актів, не можуть вважатися лічильними помилками. Такі помилки виникають у процесі тлумачення та застосування правових норм, і вони розглядаються окремо в контексті відповідних правових процедур та роз'яснень. [154].

Тобто йдеться про помилку, яка допущена при безпосередній видачі суми з каси або при направленні платіжного доручення до банку у разі правильного розрахунку виплати, але внаслідок некоректних дій касира або іншої відповідальної особи.

Невирішеним також залишається питання про можливість віднесення до рахункової помилки технічної, тобто такої, що виключає суб'єктивний фактор.

В умовах повсюдної діджиталізації, зважаючи на автоматизацію нарахувань заробітної плати із застосуванням різноманітного програмного забезпечення, допущення помилки може мати місце внаслідок збою у програмному забезпеченні, що спричинив необґрунтоване нарахування та виплату заробітної плати, пенсії, неправильного введення даних у комп'ютер і т.д.

Ми переконані, що такі помилки слід розглядати як «рахункові». Такої ж позиції дотримуються і суди.

Таким чином, підставами віднесення помилки до рахункової, у контексті ст. 1215 ЦК України, доцільно вважати як суб'єктивні (некоректні технічні дії, вчинені особою, яка здійснює нарахування або виплату заробітної плати, пенсії, стипендії, інших грошових сум, які надаються фізичній особі як засіб до існування), так і об'єктивні обставини, що виключають вину такої особи (помилки, допущені в результаті застосування автоматизованих систем або інших технічних засобів) [168, с. 228].

У ще одній справі, суди першої та апеляційної інстанцій відмовили у задоволенні позову роботодавця до працівника про стягнення зайво виплаченої заробітної плати за роботу за сумісництвом. Це було обґрунтовано тим, що не було достатніх доказів недобросовісного набуття цих коштів працівником, а також відсутності рахункової помилки, яка призвела до такої ситуації. Виходячи з цього, суд визнав, що стягнення зайво виплаченої заробітної плати не може бути здійснено на підставі ст. 1215 ЦК України.

ВС звернув увагу, що лічильні або рахункові помилки включають неправильності в обчисленнях, подвійне нарахування заробітної плати за один і той самий період і тому подібні ситуації. Варто відзначити, що помилки, пов'язані з неправильним застосуванням закону або інших нормативно-правових актів, не вважаються лічильними помилками. Вони виникають внаслідок неправильного тлумачення та застосування правових норм і розглядаються окремо у контексті відповідних правових процедур та роз'яснень.

Отже, рахункова помилка є результатом неправильного застосування правил арифметики та не виходить за їх межі. Водночас, випадки неправильного отримання результату при додаванні, невірному написання суми або помилок при введенні вихідних даних у комп'ютерну програму, які не потребують правової оцінки, також відносяться до рахункових помилок [126].

Можна зробити висновок, що розрахункова помилка не включає в себе неправильне застосування правових норм або помилкове використання невірних вихідних даних під час розрахунку. Наприклад, неправильний вибір тарифу або коефіцієнта при розрахунку розміру заробітної плати не вважається розрахунковою помилкою. Розрахункова помилка відноситься до неправильностей в самому процесі обчислень, а не до правових недоліків.

Таким чином, категорія «розрахункова помилка» не є правовою помилкою, спричиненою невідповідністю цифрових показників, що використовуються в розрахунках заробітної плати, платежів, пенсій, стипендій і т.д., нормативним документам. Розрахункова помилка відноситься до сфери обчислень і стосується неправильностей у самому процесі розрахунку або обчисленнях.

Як справедливо зазначає І. Гончаров, правова помилка може виникнути на будь-якому етапі документообігу, не обмежуючись лише безпосереднім розрахунком грошових сум. Якщо недобросовісність отримувача грошових коштів виявляється, законодавство стає на захист платника, який здійснює відповідні розрахунки та виплати і допустив відповідну правову помилку. У такому випадку наявність правової помилки при добросовісності отримувача коштів може мати негативні наслідки для платника через особливості його правового становища. Так, такою особою зазвичай виступає фахівець, що володіє спеціальними знаннями в певній сфері, а тому допущені з вини такого суб'єкта саме правові помилки законодавець прирівнює до його неправомірної (недбалої) поведінки. Це означає, що платник може нести відповідальність за виплату зайвих коштів, навіть якщо помилка виникла внаслідок недосконалості або неправильного застосування правових норм і він діяв добросовісно. Такі випадки

вимагають уважного дотримання правових процедур і забезпечення відповідних механізмів контролю та перевірки для запобігання подібним ситуаціям.

Таким чином, зумовлене «правовою помилкою» з боку платника неповернення зайво виплачених сум, у разі добросовісності отримувача коштів виступає, з одного боку, певною санкцією за непрофесійні (неправомірні) дії відповідального суб'єкта, а з іншого – гарантією прав добросовісного набувача грошей. Допускаючи повернення зайво сплачених коштів у разі наявності розрахункової помилки, законодавець враховує т.зв. людський фактор платника, пов'язаний, для прикладу, із втомою тощо [23, с. 99].

ВС резюмував, що наявні у даній справі докази дозволили судам нижчих інстанцій дійти правильного висновку щодо відсутності підтвердження, що за своєю природою допущена помилка може трактуватися як рахункова (на що посилався позивач), а є наслідком неналежного виконання службових обов'язків відповідними суб'єктами, що здійснюють нарахування пенсії та контролюю порядок її обчислення.

Сам позивач в процесуальних документах, які подавалися ним до суду у цій справі в різних інстанціях, вказував на тимчасові законодавчі заборони нараховувати у певний період пенсій особам, які водночас працюють. Таким чином, він сам підтверджує, що допущена помилка не була рахунковою.

Європейський суд з прав людини, розглядаючи справу «Рисовський проти України» від 20.10.2011 р., наголошував, що помилки, які допущено державним органом, повинні мати негативні наслідки саме для держави, недопустимо їх виправлення за рахунок осіб, щодо яких такі помилки допущено [129].

Категорію добросовісності у кондикційних зобов'язаннях більш детально проаналізуємо у наступному питанні, вона має конкретне прикладне значення та впливає на можливість застосування ст. 1212-1215 ЦК України.

У контексті розгляду питання про відсутність обов'язку повернути безпідставно набуте майно, необхідно зупинитися на аналізі того, які ж можуть бути «інші випадки» неповернення безпідставно набутого майна, що згадуються у ст. 1215 ЦК України.

Так, відповідно до положень ч. 1 ст. 267 ЦК України визначено, що у разі виконання обов'язку зобов'язаною особою після спливу позовної давності, така особа не вправі вимагати назад того, що виконане, навіть тоді, коли вона під час виконання про сплив позовної давності не знала [197].

ЦК України у ст. 256 визначає позовну давність як строк, протягом якого особа наділена правом звернутися до суду за захистом свого порушеного права чи інтересу. Якщо упродовж такого строку особа не звертається до суду з вимогою стягнути із боржника заборгованість чи про захист іншого порушеного права, вона втрачає можливість здійснити або захистити відповідне право саме у судовому порядку. При цьому саме право не припиняється, оскільки зі спливом такого строку не виключається добровільне виконання зобов'язання боржником. Якщо зайняти протилежну позицію, то варто було б визнати, що припинився б також і обов'язок боржника, а тому виконання ним зобов'язання поза строком позовної давності розглядалося б як безпідставне збагачення кредитора відповідно до ст. 1212 ЦК України, а це не так.

Згідно з поясненнями ВС, сплив позовної давності сам по собі не припиняє суб'єктивне право кредитора на одержання виконання зобов'язання від боржника, незалежно від того, чи це відбувається шляхом судового примусу, чи без нього, згідно зі ст. 267 ЦК України. Відновлення прав кредитора після спливу позовної давності можливе навіть після спливу позовної давності, оскільки суд застосовує наслідки спливу позовною давності не інакше, як за заявою сторони, і суд може задовольнити позов навіть після того, як строк позовної давності вже минув (згідно з ч. 3 ст. 267 ЦК). Також суд може врахувати поважні причини, що призвели до пропуску строку позовної давності, при ухваленні рішення.

Крі того, можлива ситуація, коли після закінчення позовної давності боржник за власною ініціативою виконує свій обов'язок, що вважається правомірним (таким, що має місце за наявності відповідної правової підстави). У такому випадку немає законної підстави вимагати повернути таке виконання. Закінчення позовної давності не визнається самостійною підставою припинення зобов'язання. Тому, якщо інше не передбачено спеціально законом чи

домовленістю сторін, вплив позовної давності не може мати наслідком односторонню вимогу боржника щодо припинення зобов'язання (ч. 2 ст. 598 ЦК).

Верховний Суд підкреслює, що згідно загального правила, вплив позовної давності, навіть при наявності судового рішення про відмову у задоволенні позову з причини пропуску позовної давності, не призводить до припинення зобов'язання [112; 132].

Принагідно, варто звернути увагу, що у Верховній Раді України зареєстровано проєкт Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо припинення іпотеки після спливу строку позовної давності №5883 від 02.09.2021 р. [156], який включено 07.02.2023 р. до порядку денного дев'ятої сесії дев'ятого скликання. Проєктом передбачено внесення змін до ст. 267 ЦК України та ст. 17 Закону України «Про іпотеку». Пропонується встановити, що підставою для припинення іпотеки є вплив строку позовної давності за вимогою про стягнення заборгованості та вимогою про звернення стягнення на предмет іпотеки. Змінами до ЦК України передбачено, що кредитор, не має права вчиняти односторонні дії, спрямовані на реалізацію свого права звернення стягнення на заставлене майно у позасудовому порядку, зарахування зустрічних вимог, притримання, тощо, після спливу строку позовної давності, встановленого для судового захисту такого права.

Цей законопроект має багато спірних моментів, адже у цивільному праві інститут позовної давності за своїм змістом є строком для звернення до суду з позовом щодо захисту порушених прав. Вплив такого строку не є та не може бути підставою для припинення зобов'язальних відносин (у даному випадку щодо іпотеки). Новації законопроекту (у випадку його прийняття) не сприятимуть покращенню стану захисту прав кредиторів (іпотекодержателів). Пропонований підхід щодо припинення іпотечних зобов'язань після спливу позовної давності залишатиме також суперечливою ситуацію виконання після спливу позовної давності. Невже виконання боржником зобов'язання поза строком позовної давності тоді має розглядатися як безпідставне збагачення кредитора відповідно до ст. 1212 ЦК України? Очевидно, запитання риторичне.

Як справедливо зауважує І. Гончаров, якщо б розглядати вплив позовної давності як підставу для припинення суб'єктивного права, то будь-яку передачу майна, яка відбулася відповідно до розміру погашеного позовною давністю боргу, слід розглядати як можливе безпідставне збагачення на користь уповноваженої особи після припинення зі впливом строку позовної давності зобов'язання. [23, с. 101].

Критично щодо цього законопроекту висловлюється і професійна спільнота [34; 45; 183].

В. Крат визначає, що натуральними визнаються такі зобов'язання, вимога за якими не може бути забезпечена судовими чи примусовими заходами, оскільки боржник оголосив про застосування позовної давності і суд таку заяву про її застосування прийняв. Проте, добровільне виконання таких зобов'язань не вважається незаконно набутих чи утриманим майном [185, с. 392]. Категорія «натуральне зобов'язання» часто використовується в судовій практиці [128; 142]. Зокрема, ВС зробив висновок, що спірні правовідносини сторін за іпотекою після відмови у задоволенні позову банку щодо вимоги стягнути борг за кредитним договором у зв'язку зі впливом позовної давності не припиняються, а трансформуються в натуральне зобов'язання [131].

Статтею 531 ЦК України передбачено, що боржник має право на дострокове виконання свого зобов'язання, якщо інше не передбачено договором, законодавством або не впливає з суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту. Тому також, як безпідставне збагачення, не підлягає поверненню те, що виконано за зобов'язанням достроково. Якщо кредитор прийняв те, що боржник добровільно виконав достроково, то таке виконання, здійснене до встановленого строку, трактується як належне виконання. Саме тому не можна розглядати як безпідставне збагачення прийняте кредитором дострокове виконання.

Цікава ситуація, яка заслуговує на увагу, виникає, коли законом чи договором заборонено дострокове виконання зобов'язання, але боржник все ж таки його здійснює, і кредитор приймає таке дострокове виконання. Загальним правилом є те, що боржник має право виконати зобов'язання до настання певного

строку. Однак це право може бути обмежене законом, договором або звичаями ділового обороту. Проте, якщо кредитор приймає дострокове виконання, то воно повинно розцінюватися як належне виконання зобов'язання. Тому, якщо кредитор приймає суму грошового боргу достроково, він не має права пізніше вимагати сплати відсотків, які він міг би отримати, якби зобов'язання було виконано у встановлений строк. Зі свого боку, боржник не може розраховувати на повернення достроково виконаного зобов'язання, оскільки майно, яке кредитор отримав до настання строку виконання, належить йому [23, с. 100].

Також не підлягають поверненню грошові суми чи інше майно, передане на виконання неіснуючого зобов'язання, якщо набувач доведе, що особа, яка вимагає повернення майна, знала про відсутність такого зобов'язання.

У пункті VII.-2:101 Принципів, визначень і модельних правил європейського приватного права зазначено, що небезпідставним вважається випадок збагачення, коли:

1. особа, яка отримала майно, має право на отримання збагачення від потерпілого згідно з договором, іншим юридичним актом, судовим рішенням або нормою права;

2. потерпілий добровільно та без помилки погодився на настання невігідних для нього наслідків.

Це означає, що якщо набувач майна має законне право на отримання збагачення за рахунок потерпілого відповідно до договору, рішення суду або норми права, або якщо потерпілий добровільно й без помилки погодився на невігідні для себе наслідки, то вимога про повернення майна буде небезпідставною [185, с. 26].

Висновок Верховного Суду полягає в тому, що кошти, які були набуті безпідставно, не підлягають поверненню, якщо потерпілій особі було відомо, що не існує зобов'язання для сплати таких коштів, але вона все одно здійснила таку сплату. В такому випадку, ця особа поводиться суперечливо, якщо пізніше вимагає повернення сплачених коштів [110]. Детальніше про заборону

суперечливої поведінки особи в контексті принципу добросовісності розглянемо у наступному питанні.

3.3. Принцип добросовісності при виконанні кондикційних зобов'язань

Справедливо зауважують, що за п'ять років функціонування Верховного Суду можна стверджувати про те, що принципи права перейшли з розряду лише теоретичного поняття (з-поміж тих, які асоціюються з однією з перших в університеті лекцій з будь-якої галузі права й зовсім не запам'ятовуються) до доволі таки потужного системозмінювального інструменту, який подекуди має вирішальне значення у зміні підходів до розгляду тієї чи іншої категорії справ [52].

Добросовісність (згідно з п. 6 ст. 3 ЦК України) визначається як моральний стандарт поведінки, який включає в себе чесність, прозорість та повагу до інтересів іншої сторони у контракті або відповідних правовідносинах [121].

У контексті аналізу питання щодо виконання кондикційних зобов'язань, категорія добросовісності має цілком практичне значення – від визначення добросовісності чи недобросовісності набувача майна залежить застосування наслідків безпідставного набуття чи утримання майна особою.

Норми ЦК України визначають, що положення про кондикційні зобов'язання застосовуються безвідносно до того, результатом поведінки кого із суб'єктів чи наслідком події відбулося безпідставне набуття або утримання майна.

Зобов'язання з безпідставного збагачення не завжди є наслідком винної поведінки. Фактичним складом таких зобов'язань є отримання однією особою майнової вигоди, яка безпосередньо походить від іншої особи, при цьому відсутня правова підстава для цього. Підставами для виникнення такого безпідставного збагачення можуть бути різні дії (правомірні, неправомірні, невинні або винні) з боку отримувача, потерпілого, третіх осіб, а також інші обставини, які відбулися поза їхньою волею.

ВС постійно підкреслює, що кондикційні зобов'язання мають своєрідну особливість – їх підстави виникнення можуть мати широкий спектр застосування. Такі зобов'язання можуть виникати з різних дій або подій, включаючи дії самих сторін зобов'язання або третіх осіб. Підстави для їх виникнення можуть бути передбачуваними, узгодженими або випадковими, а також можуть виникати з правомірних або неправомірних дій. Крім того, в кондикційному зобов'язанні не має значення, чи було майно вилучено з володіння власника за його волею чи проти його волі, а також чи є набувач добросовісним чи недобросовісним [107; 125; 135].

Кондикційне зобов'язання може стосуватися будь-якого збагачення. Це означає, що поведінка, яка є основою безпідставного збагачення, може бути як добросовісною, так і недобросовісною, винною або безвинною. Вона може відбуватися як на боці набувача, так і на боці потерпілого, або навіть виходити від третьої особи [20, с. 29].

Досліджуючи принципи здійснення цивільних прав та реалізації цивільних інтересів, першочергово аналізуємо поняття розумності та добросовісності. Добросовісна поведінка визначається як розумна діяльність особи, яка діє в межах, не заборонених договором або актами цивільного законодавства. Згідно з положеннями ЦК України, добросовісність співвідноситься з відсутністю вини, а недобросовісність ототожнюється з винною поведінкою. Це означає, що за недобросовісними діями, які завдають шкоду, може наступати відповідальність згідно зі ст. 39 ЦК України. Оскільки вина є обов'язковим елементом настання відповідальності за загальним правилом, такі дії вважаються винними [122].

Згідно з аналізом А. Ткачука щодо фактичного складу зобов'язань з безпідставного збагачення, добросовісною вважається дія набувача, якщо він не був поінформований або не міг знати про те, що особа, від якої він отримав річ, не мала права її передавати. Однак, якщо набувач мав розумну можливість дізнатися, яким правом володіє відчужував речі, але не проявив цікавості, то він не може вважатися добросовісним. Таким чином, протиправність має об'єктивний характер і визначається з урахуванням чинного на певний момент

законодавства. Водночас, категорія недобросовісності визначається суб'єктивним фактором, тобто ставленням конкретної особи до свого діяння або дій інших осіб. Недобросовісність співвідноситься із категорією протиправності, оскільки протиправне є недобросовісним, а недобросовісне в окремих випадках може бути протиправним [184, с. 110].

Особливість застосування ст. 388 ЦК України, як підкреслює О. А. Беяневич, полягає в тому, що суд повинен дослідити і дати оцінку суб'єктивній стороні поведінки як власника (щодо спрямованості волі власника), так і набувача («щодо необізнаності чи неможливості знати») [1, с. 13]. Положення глави 83 ЦК України застосовуються незалежно від того, хто саме був ініціатором безпідставного набуття чи утримання майна. Ці положення регулюють відносини, пов'язані з безпідставним збагаченням, незалежно від того, чи було таке збагачення результатом дій набувача майна, потерпілого чи будь-яких інших осіб. Однак, це в жодному разі не означає, що засада добросовісності тут ніяк не проявляється.

При безпідставному збагаченні, як і при віндикації (витребування майна з чужого незаконного володіння), дії набувача майна можуть бути як добросовісними, так і недобросовісними. Однак, при віндикації підлягає витребуванню майно за певних умов, враховуючи добросовісність чи недобросовісність сторони набувача, натомість у відносинах із безпідставного набуття, утримання майна такі випадки не передбачені. Нами уже досліджувалося, що при аналізі віндикації та кондикції розглядається добросовісність особи, яка набула або утримує майно, з різних площин. Добросовісність загалом впливає на можливість витребування майна у третіх осіб. Натомість щодо кондикційних зобов'язань законодавець не встановлює спеціальних правил стосовно добросовісності або недобросовісності набувача майна [167, с. 283].

На нашу думку, категорія добросовісності не впливає на саме виникнення кондикційних зобов'язань, але добросовісність чи недобросовісність дій набувача матиме значення в наступних моментах, пов'язаних уже з їх виконанням:

- відшкодування доходів від безпідставно набутого майна і витрат на його утримання передбачається з моменту, коли особа дізналася або могла дізнатися про безпідставність свого володіння цим майном (ст.1214 ЦК України);

- за умови добросовісності набувача діє заборона стягнення в якості безпідставного збагачення заробітної плати та прирівняних до неї платежів, пенсій, допомог, стипендії, відшкодування шкоди ушкодженню здоров'я чи смертю, аліментів, а також будь-яких інших грошових сум, що надані особі як засіб для існування (ст. 1215 ЦК України);

- вирішення долі здійснених набувачем поліпшень майна – лише щодо добросовісного набувача (ч. 4 ст. 390 ЦК України).

Для прикладу, ЦК Франції враховує добросовісність чи недобросовісність як набувача, так і платника неналежного в контексті закріплення за ними тих чи інших прав і обов'язків. Так, відповідно до ст. 1378 ЦК Франції у випадку недобросовісності з боку отримувача він зобов'язаний повернути не лише платіж, але й відсотки або доходи, обчислюючи їх розмір з дня сплати. Водночас, національне законодавство, передбачаючи відшкодування набувачем доходів, набутих, або таких, що потенційно могли бути отримані, відштовхується не від характеристики поведінки набувача (його недобросовісності), а від моменту (та факту), коли особі стало відомо або вона мала можливість довідатися, що володіє майном безпідставно. Це ж положення стосується і відповідальності набувача за допущене ним погіршення майна (ч. 1 ст. 1214 ЦК України). У випадку ж добросовісності набувача, який продав річ, згідно зі ст. 1380 ЦК Франції, він зобов'язаний повернути лише суму (вартість), за яку її було продано. Також ст. 1381 ЦК Франції встановлює, що особа, якій було повернуто річ, повинна відшкодувати навіть недобросовісному володільцю всі необхідні та корисні витрати, зроблені з метою збереження речі [27, с. 113-114].

Таким чином, ЦК України фактично момент, коли особа дізналася або могла дізнатися про безпідставність набуття чи утримання нею майна, зводить до категорії добросовісності, тобто по суті визначення добросовісності самого моменту настання безпідставного збагачення правового значення не має. А з

моменту виявлення кваліфікуючої ознаки безпідставності збагачення, набувач вважається недобросовісним.

Н. В. Бережняк, проаналізувавши Модельні правила європейського приватного права (DCFR), розроблені державами-членами Європейського Союзу, як спосіб уніфікації різних правових інститутів, законодавство країн ЄС, пропонує главу 83 ЦК України доповнити нормою, яка б визначала залежність повернення безпідставно набутого від добросовісності чи недобросовісності дій набувача. Зокрема, якщо майно набуто безоплатно добросовісним набувачем, таке майно не підлягає відшкодуванню потерпілому (за винятком порушення моральних норм), однак останній може звернутися із такою вимогою до недобросовісної особи, в якій одержувач придбав майно. А недобросовісний набувач був би зобов'язаний повернути все набуто ним як безпідставне збагачення, у тому числі плоди і доходи та відшкодувати всі недоотримані доходи, які могла одержати потерпіла особа [3, с. 103-104].

Як уже ми згадували, загальні засади цивільного законодавства, зокрема справедливість, добросовісність та розумність, є важливими принципами, що лежать в основі цивільного права. Згідно з тлумаченням ст. 3 ЦК України в цілому, а також пункту 6 ст. 3 ЦК України зокрема, ці загальні засади мають фундаментальне значення і впливають на формування системи цивільного права. Вони визначають принципи справедливості, добросовісності та розумності, які повинні керувати взаєминами між суб'єктами цивільних правовідносин, виступають нормами прямої дії, а інші джерела правового регулювання мають відповідати їх змісту.

У постанові КЦС ВС від 10.04.2019 р. у справі № 390/34/17 поняття добросовісності розглядається як стандарт поведінки, який включає в себе чесність, відкритість і повагу до інтересів іншої сторони договору або відповідного правовідношення. Доктрина *venire contra factum proprium*, яка базується на римській максимі «*non concedit venire contra factum proprium*», що означає – ніхто не може діяти всупереч своїй попередній поведінці, також спирається на принцип добросовісності. Ця доктрина виходить з припущення, що

добросовісна поведінка включає в себе заборону протиріччя в діях, які не відповідають попереднім заявам або поведінці сторони, якщо інша сторона, діючи на свій розсуд, покладається на ці заяви або поведінку і зазнає негативних наслідків в результаті таких дій [118]. Така ж позиція відображена і в багатьох інших постановках ВС.

Доктрину заборони суперечливої поведінки («*venire contra factum proprium*») суди дедалі частіше застосовують як у цивільних, так і в господарських справах, з посиланням на принцип добросовісності. Також це питання стає на порядку денному обговорень і правничої спільноти [51; 148; 207, с. 1220].

Одним із способів захисту добросовісної сторони виступає принцип естопелю, за яким особа втрачає право аргументувати будь-якими фактами свої вимоги, якщо її попередня поведінка свідчила про те, що вона займала протилежну позицію. Поведінка визнається недобросовісною, якщо одна сторона договору прийняла виконання від іншої сторони, а після цього посилається на недійсність самого договору, на підставі якого мало місце виконання, або його неукладеність. Якщо поведінка однієї сторони дозволяла іншій стороні розцінювати договір дійсним (наприклад, договір виконувався належним чином сторонами протягом тривалого часу), то в подальшому вимоги про його недійсність або неукладеність є зловживанням правом. Принцип добросовісності запобігає стороні отримати переваги та вигоду як результат своєї непослідовної чи суперечливої поведінки, що завдає шкоди протилежній стороні, що добросовісно поклатася на певні обставини, які склалися внаслідок дій цієї сторони або ж їх обох [7].

При вирішенні питання про повернення безпідставно набутих грошових коштів потерпілій особі, необхідно враховувати, що приписи цивільного законодавства повинні відповідати загальним принципам, зокрема, принципу добросовісності. Грошові кошти, які були безпідставно набуті, не підлягатимуть поверненню, якщо потерпіла особа свідомо знала, що не має жодного зобов'язання або обов'язку сплачувати ці кошти, але все ж здійснила такий

платіж, тому що її поведінка визнається суперечливою, коли в подальшому вона заявляє вимогу отримати уже сплачені кошти назад.

Для прикладу, коли позивач перераховує кошти відповідачу, знаючи, що між ними немає жодних зобов'язань або обов'язку сплачувати ці кошти, ця дія може суперечити принципу добросовісності та забороні суперечливої поведінки. Таким чином, поведінка позивача трактується суперечливою, оскільки він вільно і без помилки згодився на негативні наслідки для себе. За таких обставин немає підстав для задоволення позовних вимог щодо стягнення коштів у розмірі 1200000 грн. Апеляційний суд правильно відмовив у задоволенні позовних вимог щодо стягнення коштів, але помилився у мотивації свого рішення. Тому ВС, змінивши мотиваційну частину рішення суду апеляційної інстанції, залишив без змін рішення, яким відмовлено у задоволенні вимоги позивача стягнути такі кошти [110].

Поведінка, яка суперечить попереднім заявам або поведінці сторони, знову підкреслюється Верховним Судом як недобросовісна та нечесна з точки зору ділової практики.

Так, у справі, яка переглядалася, позивач добровільно сплатив відповідачу кошти, знаючи, що щодо відповідача у нього не існує жодного юридичного зобов'язання повернення цих коштів. Таким чином, поведінка позивача є суперечливою (іншими словами, він свідомо та без помилки згодився на негативні наслідки для себе). Отже, немає підстав для задоволення позовних вимог щодо стягнення сплачених коштів [119].

У своїй постанові від 21.02.2020 р. у справі № 910/660/19 ВС висловив думку, що непідписанням позивачем договорів не можна достатньо підтвердити факт безпідставного отримання переказаних коштів. Згідно зі ст. 13 ЦК України, кожна особа має право на вільне здійснення своїх цивільних прав згідно зі своїм розсудом. Однак, при здійсненні цих прав, особа повинна утримуватися від дій, які можуть порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині. Додатково, закон забороняє свідомі дії особи, спрямовані на завдання шкоди іншій особі, а також зловживання правом в будь-яких інших формах. Ці

обмеження мають на меті забезпечити справедливість, збереження прав інших осіб та дотримання загальних норм етики й добросовісності.

Доктрина «*venire contra factum proprium*» встановлює принцип добросовісності. Згідно зі статтею I.-1:103 Принципів, визначень і модельних правил європейського приватного права, поведінка, що не відповідає попереднім заявам або поведінці сторони, може бути визнана недобросовісною та суперечити чесній діловій практиці, особливо якщо інша сторона розумно покладається на такі заяви або поведінку, й зазнає шкоди внаслідок цього. Ця доктрина відображає важливий принцип у сфері цивільного права, який підкреслює необхідність дотримання добросовісності й відповідальності при взаємодії сторін у правових відносинах.

Згідно з переконанням колегії суддів, пояснення позивача про помилковість його шістнадцяти платежів, в яких були зазначені реквізити десяти договорів, при одночасній відсутності доказів позивача щодо підписання цих договорів, суперечать зазначеним принципам добросовісності та чесній діловій практиці. У судовому розгляді справи, такі пояснення можуть виявитися недостатніми для підтвердження факту безпідставного отримання коштів відповідачем, особливо якщо немає достатніх доказів або об'єктивних відомостей, що підтверджують підписання договорів. У цьому випадку, якщо немає достовірних доказів, суд може врахувати цю відсутність та прийняти рішення на користь відповідача. Однак, при розгляді суперечки суд не врахував докази відповідача, що ці кошти були сплачені позивачем у формі пайових внесків, щоб отримати право на забудову комунальної земельної ділянки. Однак, встановлення цих обставин є вирішальним для висновку щодо можливості застосування положень ст. 1212 ЦК України [103].

При вирішенні питання про повернення неправомірно отриманих заробітної плати та прирівняних до неї інших платежів, пенсій, допомог, стипендій, сум відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, ушкодженням здоров'я чи смертю, аліментів та інших коштів, наданих фізичній особі як засіб до існування,

відповідно до ст. 1215 ЦК України, добросовісність або недобросовісність набувача має значення.

У справі № 404/4822/15-ц Кіровоградське обласне управління Пенсійного фонду подало позов проти відповідача з метою стягнення коштів. Відповідач отримував пенсію по інвалідності третьої групи, що включала в себе відшкодування фактичних збитків відповідно до закону «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи». Однак Кіровоградський окружний адміністративний суд скасував експертні висновки, що встановлювали причину інвалідності відповідача, пов'язану з ліквідацією наслідків аварії на Чорнобильській АЕС.

Кіровоградський обласний соцзахист визнав безпідставною видачу відповідачу посвідчення особи, яка постраждала внаслідок Чорнобильської катастрофи, і звернувся до суду з вимогою про стягнення з відповідача суми 154477,01 грн. через надання недостовірної інформації страхувальником (відповідачем).

Вирішуючи питання про повернення надмірно сплачених сум пенсії, необхідно враховувати, що таке повернення можливе лише у випадку, якщо надмірна сплата сталася з вини пенсіонера, зокрема, через надання ним недостовірних або явно неправильних даних. Це може свідчити про недобросовісну поведінку пенсіонера-набувача.

В даному випадку, суди нижчих інстанцій задовольнили позовні вимоги, оскільки встановили, що відповідач отримав пенсію, використовуючи недостовірні дані, які ґрунтувалися на експертному висновку, при видачі якого було допущено порушення визначеного порядку. Це підтверджує недобросовісну поведінку відповідача, спрямовану на безпідставне оформлення пенсії внаслідок інвалідності [79].

Згідно з пунктом 3 Порядку, затвердженого постановою правління Пенсійного фонду України від 21.03.2003 р. № 6-4 [67], яким передбачено відшкодування надмірно виплачених пенсій та списання безнадійних сум переплат пенсій та грошової допомоги, визначено, що повернення надмірно

виплачених коштів проводиться згідно зі ст. 103 Закону України «Про пенсійне забезпечення». Такий порядок застосовується у випадках, коли виявлено, що громадяни надали недостовірні відомості про свою заробітну плату, інший дохід, стаж роботи, або несвоєчасно повідомили про зміни у складі сім'ї та інше.

Згідно з ч. 1 ст. 103 Закону України «Про пенсійне забезпечення», суми пенсій, які були надмірно виплачені пенсіонеру через зловживання з його боку (наприклад, подання документів з неправильними відомостями або неповідомлення про зміни у складі сім'ї), можуть бути стягнуті відповідно до рішення органу, який призначає пенсії.

Як було зазначено раніше, відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 1215 ЦК України, безпідставно набуті заробітна плата і прирівняні до неї платежі, пенсії, допомога, стипендії, відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, аліменти та інші грошові суми, надані фізичній особі як засіб до існування, не підлягають поверненню, якщо їх виплата була проведена добровільно, за відсутності без рахункової помилки з боку особи та при відсутній недобросовісності набувача відповідної виплати.

Правова позиція ВС, яка була неодноразово закріплена, полягає у тому, що тлумачення законодавчих норм дозволяє зробити висновок, що зайво сплачені суми пенсії можуть бути стягнуті позивачем у випадку доведеного зловживання пенсіонера або вказівки ним недостовірної інформації, що стала підставою відповідних нарахувань. Законодавцем передбачено лише дві виняткові ситуації, коли це правило не застосовується: перша – якщо грошова виплата сталася через рахункову помилку особи, яка здійснювала таку оплату; друга – якщо має місце зловживання чи встановлена недобросовісність набувача коштів.

Так, у справі, яка була розглянута, позивач не зміг довести недобросовісність з боку отримувача пенсії на момент її призначення 29.04.2015. Це пов'язано з тим, що розпорядження Білгород-Дністровської районної державної адміністрації Одеської області про поновлення відповідача на роботі було прийнято лише 29.03.2016 р. Суди попередніх інстанцій зробили помилковий висновок щодо

стягнення з відповідача надмірно сплаченої пенсії за період з 29.04.2015 р. до 30.03.2016 р. [133].

Також цікавою є практика у справах про стягнення витрат, пов'язаних з утриманням особи у вищому навчальному закладі та намаганням застосувати відповідачем до таких правовідносин ст. 1215 ЦК України. Верховний Суд у постанові від 13.01.2023 р. у справі № 440/2692/20 [88] займає позицію, що посилення відповідача на положення про кондикційні зобов'язання є безпідставними, оскільки спір у цій справі стосується відшкодування витрат за навчання, до яких відноситься також грошове забезпечення. Підставою спору стала недобросовісна поведінка відповідача в частині невиконання ним вимог договору щодо відпрацювання протягом трьох років після закінчення навчання в органах поліції.

У різних справах, включаючи справи «Chitos проти Греції» (рішення від 04.06.2015 р., заява № 51637/12) і «Lazaridis проти Греції» (рішення від 12.01.2016 р., заява № 61838/14), Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) висловлювався про обов'язок особи відшкодувати вартість навчання у випадку відмови відпрацювати певну кількість років, зазначену в договорі.

У справі «Chitos проти Греції», ЄСПЛ встановив, що заявник не може стверджувати, що не знав про свої зобов'язання, які він засвідчив, обравши професію офіцера та військового лікаря. Зобов'язання держави вимагати повернення коштів, витрачених на навчання та утримання офіцерів і військових медиків, були виправдані заборонаю розриву контракту протягом певного періоду та необхідністю компенсувати витрати, затратені державою протягом років навчання.

У справі «Lazaridis проти Греції», заявник, який був лікарем і підполковником в армії, подав клопотання про дострокове звільнення. Генеральний штаб армії зобов'язав заявника виплатити державі компенсацію у сумі 121 321,72 євро за його дострокове звільнення. Заявник оскаржив це рішення до суду.

Питання про обов'язок особи відшкодувати вартість навчання при відмові відпрацювати визначений угодою строк було розглянуто в кількох справах ЄСПЛ. Наприклад, у справі «Chitos проти Греції» (рішення від 04.06.2015 р., заява № 51637/12), ЄСПЛ вказав, що заявник не має права стверджувати, що він не був обізнаний про зобов'язання, яке він прийняв, обравши кар'єру офіцера та військового лікаря. Вимога держави щодо повернення коштів, витрачених на навчання офіцерів і військових медиків, а також на їх утримання залежно від потреб, виправдовує обмеження розриву контракту протягом певного періоду і встановлення відшкодування витрат, які держава понесла протягом років навчання. У справі «Lazaridis проти Греції» (рішення від 12.01.2016 р., заява № 61838/14), заявник, який був лікарем та підполковником армії, подав клопотання про дострокове звільнення з армії. Генеральний штаб армії зобов'язав заявника сплатити державі компенсацію у сумі 121321,72 євро за дострокове звільнення. Заявник оскаржив це рішення до суду. Суд відхилив скаргу заявника на рішення національного суду, вважаючи, що заявник згодився служити в армії протягом дев'ятнадцяти років і вісімнадцяти днів після отримання відповідної освіти, але фактично прослужив лише чотирнадцять років, два місяці та шість днів. Заявник оскаржив таке рішення до національного суду.

У справі «Charalambos Pierrakos проти Греції» (рішення від 26.05.2020 р., заява № 51743/17), за схожих обставин, суд встановив, що обов'язок медичних працівників, які бажають покинути військову службу до закінчення строку, сплачувати державі певну суму відшкодування за навчання, є цілком обґрунтованим, враховуючи привілеї, які вони набувають порівняно із іншими студентами-медиками. Отже, у цих справах ЄСПЛ визнав обов'язок виплати державі відшкодування за навчання при достроковому звільненні з військової служби, особливо у випадку медичних працівників, з метою урахування привілеїв, які вони отримують під час навчання [88].

Надмірно перерахована або виплачена субсидія, яка є майном, утриманим безпідставно, кваліфікується як таке майно, яке належить повернути. Тому, для вирішення питання про її повернення застосовуються положення глави 83 ЦК

України. В даному випадку, ст. 1166 і 1231 ЦК України, які регулюють відповідальність за шкоду, не застосовуються, оскільки надмірно перерахована субсидія не вважається шкодою, а розглядається як майно, яке підлягає поверненню як набуте безпідставно.

Висновок про неможливість повернення зайво нарахованої особі суми субсидії був зроблений ВП ВС, що суму не можна повернути, якщо позивач не довів, що виплату здійснив добровільно, а помилка сталася з боку позивача чи недобросовісність набувача субсидії.

У цій справі суди нижчих інстанцій встановили, що набувач субсидії діяв недобросовісно, вказавши неправдиву інформацію щодо наявного майна членів його сім'ї. Таким чином, відсутні підстави, зазначені у пункті 1 ч. 1 ст. 1215 ЦК України, які роблять неможливими повернення коштів, набутих чи утриманих безпідставно, – як зайво нараховану субсидію. Одночасно, ВП ВС погодилася із висновком суду апеляційної інстанції щодо порушення відповідачем строку, встановленого ст. 1281 ЦК України для подання вимог до спадкоємців кредиторів спадкодавця [80].

Також ВС акцентує на питанні добросовісності у справах про повернення виплаченої вихідної допомоги чи середнього заробітку при незаконному звільненні, якщо згодом працівника поновлено на роботі, а відповідні виплати уже здійснено.

Так, якщо в судовому порядку скасовано наказ, на підставі якого була виплачена вихідна допомога, і працівник поновлений на роботі, то вихідна допомога, яка була виплачена, не підлягає поверненню. Однак, це стосується лише випадків, коли немає рахункової помилки або недобросовісності з боку отримувача коштів. За умови, що виплата вихідної допомоги була здійснена правомірно та безпідставної вимоги щодо повернення коштів немає, отримувач не зобов'язаний повернути вихідну допомогу. Важливо відзначити, що саме по собі оскарження наказу про звільнення працівника не може тлумачитися як прояв його недобросовісності в частині отримання вихідної допомоги. Судове оскарження є реалізацією конституційного права особи на захист своїх прав і

свобод, що передбачено ст. 55 Конституції України [75]. Тому саме по собі судове оскарження не свідчить про недобросовісність особи у відношенні отримання вихідної допомоги.

Відповідно до законодавства, право на відшкодування доходів від безпідставно набутого майна і витрат на його утримання виникає лише з того часу, коли особа, яка набула або утримує майно безпідставно, дізналася або могла дізнатися про те, що вона володіє цим майном без правової підстави, тобто могла усвідомлювати свою недобросовісність. Це означає, що починаючи з моменту, коли особа стала або могла стати обізнаною про таку ситуацію, вона може претендувати на відшкодування доходів, які втратила внаслідок незаконного набуття майна, а також витрат на його утримання.

За загальним правилом, для виникнення додаткового обов'язку з повернення доходів від безпідставно набутого, утриманого майна, необхідна наявність недобросовісної поведінки набувача. Це означає, що поки набувач мав розумні підстави вважати своє збагачення легітимним і не повинен був знати про його безпідставний характер, відшкодування кондикційних доходів не здійснюється.

Отримання або можливість отримання набувачем відомостей про неправомірність володіння чужим майном є моментом, з якого на зазначену особу покладаються додаткові обов'язки, зокрема, виникає обов'язок повернути фактично отримані від спірного майна доходи, або доходи, які могли бути отримані за нормальних умов [93].

Таким чином, принцип добросовісності є загальноправовим принципом, який вимагає, щоб суб'єкти права діяли з сумлінням і чесністю при виконанні своїх юридичних обов'язків і користуванні своїми суб'єктивними правами. В суб'єктивному значенні добросовісність відображає розуміння суб'єктом своєї сумлінності і чесності при здійсненні прав і виконанні обов'язків [174]. Принцип добросовісності є важливим елементом правової системи, оскільки сприяє забезпеченню справедливості, довіри між суб'єктами права і нормального функціонування правового порядку.

При реалізації суб'єктивних прав особи добросовісність визначає недопустимість зловживання правом. Відтак здійснюючи їх, особа, зважаючи на конституційні положення та обмеження, не повинна посягати на права та свободи інших осіб.

Висновки до Розділу 3

1. Потерпілий не може на власний розсуд обирати: отримати безпідставно набуте чи утримане за його рахунок майно в натурі, чи вимагати грошову компенсацію за це майно.

2. Враховуючи правозастосовну практику, слід розглядати безпідставно набуте, утримане майно, що підлягає поверненню, у ширшому значенні, зокрема, і в частині безпідставного користування чужим майном. До об'єктів, набуття яких необхідно трактувати як безпідставне збагачення слід віднести безоблікове споживання електроенергії. Вартість безпідставно набутого та/чи утриманого майна доцільно визначати не на момент його набуття набувачем, а на час вирішення справи, що забезпечить захист порушених прав потерпілого від інфляційного знецінення.

3. Вимога про повернення потерпілому майна, набутого, утриманого безпідставно, є основною в кондикційному зобов'язанні. Але поряд із нею існує додатковий обов'язок особи, яка безпідставно збагатилася, – видати так звані «кондикційні доходи» – повернути усі доходи, які вона отримала чи могла отримати від використання такого майна з моменту, коли довідалася чи могла довідатися про безпідставність володіння ним. Такий обов'язок виникає лише з моменту недобросовісної поведінки набувача, тобто з моменту, коли він усвідомлював, що майно перебуває у нього без правової підстави. Водночас не може вважатися незнанням щодо безпідставного заволодіння майном ситуація, коли таке заволодіння майном відбулося внаслідок свідомого порушення вимог закону набувачем.

4. Зволікання або ухилення однією зі сторін від укладення договору не може бути підставою для звільнення від обов'язку щодо внесення плати за фактичне користування майном. Несплату особою, яка користувалася майном, грошових коштів необхідно трактувати як безпідставне збагачення. Однак, зважаючи на недобросовісну поведінку кредитора та відсутність вини боржника за кондикційним зобов'язанням, не підлягатимуть стягненню кондикційні доходи;

5. Видається доцільним говорити про відшкодування доходів у широкому розумінні ст. 189 ЦК України щодо безпідставно набутого майна, оскільки дохід у тлумаченні ст. 1214 ЦК України охоплює також і природні прирощення, тобто плоди. Упущена вигода, за змістом відшкодування доходів від безпідставно набутого чи утриманого майна в контексті ст. 1214 ЦК України, відшкодуванню не підлягає.

6. Редакція ч. 2 ст. 1214 ЦК України дозволяє зробити однозначний висновок, що проценти за користування чужими грошовими коштами підлягають нарахуванню лише у разі наявності такого об'єкта кондикційних зобов'язань як грошові кошти. У разі набуття чи утримання без правової підстави грошових коштів підлягають стягненню так звані законні проценти (проценти річних та інфляційні втрати) згідно з приписами ч. 2 ст. 625 ЦК України, оскільки боржником порушено недоговірне грошове зобов'язання, яке виникло відповідно до ст. 1212 ЦК України.

7. У кондикційному зобов'язанні можливі не лише прямі, а й зустрічні кондикційні вимоги – щодо відшкодування зроблених особою, яка безпідставно збагатилася, необхідних витрат на майно від часу, з якого вона зобов'язана повернути доходи. Вказівка законодавця на можливість відшкодування тільки необхідних витрат пов'язана з тим, що набувач усвідомлював, що майно перейшло до нього безпідставно та при цьому продовжував нести витрати. Проте цілком можлива ситуація схвалення здійснення як корисних, так і, насамперед, довільних витрат власником, тоді вони відшкодовуватимуться набувачу за домовленістю сторін.

8. До вимог про повернення безпідставно набутого чи утриманого майна, у тому числі і додаткових вимог про повернення «кондикційних доходів», застосовується загальний трирічний строк позовної давності, який починає обчислюватися з моменту, коли потерпілий довідався або повинен був довідатися про порушення свого суб'єктивного цивільного права.

9. У роботі зроблено висновок, що середній заробіток за час затримки розрахунку при звільненні та суми відшкодування моральної шкоди, які були безпідставно виплачені, не є частиною заробітної плати (основної чи додаткової). З юридичної точки зору, вони розглядаються як безпідставно набуте майно і підлягають поверненню. Так само, надмірно нарахована (виплачена) субсидія не є шкодою, а є майном, яке було набуто без правової підстави.

10. На законодавчому рівні зміст терміну «рахункова помилка» не розкрито. Йдеться про помилку, яка допущена при безпосередній видачі суми з каси або при направленні платіжного доручення до банку у разі правильного розрахунку виплати, але внаслідок некоректних дій касира або іншої відповідальної особи. Підставами віднесення помилки до рахункової, у контексті ст. 1215 ЦК України, доцільно вважати як суб'єктивні (некоректні технічні дії, вчинені особою, яка здійснює нарахування або виплату заробітної плати, пенсії, стипендії, інших грошових сум, які надаються фізичній особі як засіб до існування), так і об'єктивні обставини, що виключають вину такої особи (помилки, допущені в результаті застосування автоматизованих систем або інших технічних засобів).

11. У разі скасування в судовому порядку наказу, що став підставою виплати вихідної допомоги, та поновлення працівника на роботі, вихідна допомога поверненню не підлягає, якщо не було помилки в розрахунках чи доведених зловживань (недобросовісності) набувача коштів. Саме по собі оскарження працівником наказу про звільнення не може бути витлумачене як прояв її недобросовісності щодо отримання вихідної допомоги.

12. Не можна кваліфікувати як безпідставне збагачення прийняте кредитором дострокове виконання, оскільки таке вважається належним виконанням, у разі прийняття кредитором дострокового виконання від боржника.

13. Принцип добросовісності є загальноправовим принципом, який вимагає, щоб суб'єкти діяли сумлінно і чесно при виконанні своїх юридичних обов'язків і здійсненні своїх суб'єктивних прав. У контексті аналізу питання щодо виконання кондикційних зобов'язань, категорія добросовісності має цілком практичне значення – від добросовісності чи недобросовісності набувача майна залежить застосування наслідків безпідставного набуття чи утримання майна особою.

Категорія добросовісності не впливає на саме виникнення кондикційних зобов'язань, але добросовісність чи недобросовісність дій набувача матиме значення в таких моментах, пов'язаних з їх виконанням: з безпідставно набутого чи утриманого майна підлягають відшкодуванню доходи і витрат на його утримання з моменту, коли особа дізналася або могла дізнатися про володіння цим майном без правової підстави; заборона стягнення визначених законодавством виплат, навіть у разі фактичного безпідставного збагачення, застосовується, якщо набувач діяв добросовісно. У разі недобросовісної поведінки набувача або наявності рахункової помилки, виплачені кошти повинні бути повернуті; питання про долю здійснених поліпшень майна вирішується лише у випадку, якщо набувач діяв добросовісно.

14. Доктрину заборони суперечливої поведінки («venire contra factum proprium») суди дедалі частіше застосовують як у цивільних, так і в господарських справах, з посиланням на принцип добросовісності. Одним із способів захисту добросовісної сторони є принцип естопелю, за яким особа втрачає право аргументувати будь-якими фактами свої вимоги, якщо її попередня поведінка свідчила про те, що вона займала протилежну позицію.

ВИСНОВКИ

Проведене комплексне теоретико-практичне дослідження проблем цивільно-правового регулювання кондикційних зобов'язань в Україні засвідчило актуальність обраної тематики. До основних висновків, отриманих за результатами роботи, доцільно віднести такі:

1. Кондикцію слід розглядати у двох аспектах. По-перше, як зобов'язальне правовідношення, а по-друге, як позовну вимогу про повернення безпідставно набутого майна. Кондикція як зобов'язання – це правовідношення, за яким одна особа – набувач майна, зобов'язана повернути у натурі майно або відшкодувати його вартість особі, за рахунок якої це майно було безпідставно набуто та/чи утримано. До іманентних ознак кондикційного зобов'язання слід віднести: недоговірне охоронне правовідношення, але безвідносно до правомірності дій сторін чи події, яка стала підставою його виникнення; одностороннє зобов'язання (праву кредитора кореспондує обов'язок боржника); має відносний характер, оскільки обумовлене чітким законодавчим визначенням сторін; за функціональною спрямованістю покликане попередити наслідки безпідставного збагачення; не пов'язане нерозривно із жодною із стороною і, разом з тим, має майновий характер.

2. Кондикційне зобов'язання виконує охоронну функцію, а кондикційна вимога – захисну. Кондикцію як зобов'язання не слід трактувати як «спосіб захисту», оскільки воно спрямоване на охорону прав потерпілого на належне йому на підставі відповідного правового титулу майно, яке набуто та/чи утримується безпідставно іншою особою. Водночас, захисний елемент у правовідносинах із безпідставного збагачення знаходить свій прояв у пред'явленні вимоги про повернення безпідставно набутого, утриманого майна в натурі або відшкодування його вартості, і яка іменується кондикційною вимогою. До цієї вимоги застосовуються ті ж норми, що унормовують кондикційне зобов'язальне правовідношення, вона є універсальним самостійним способом захисту суб'єктивного цивільного права та дієвим засобом впливу на незаконного

набувача і покладається в основу так званого «кондикційного позову». Відтак, кондикційне зобов'язання виступає як вид недоговірною зобов'язання та як зміст вимоги, яка пред'являється кредитором-потерпілим до боржника-набувача майна.

3. Обов'язок особи, яка безпідставно збагатилася, повернути потерпілому набуте чи утримане майно не належить до мір відповідальності, оскільки за цих обставин боржник не несе жодних майнових втрат. Кондикційний позов захищає речові права, проте не прямо, а через механізм захисту суб'єктивних цивільних прав за зобов'язальним правовідношенням. Для його пред'явлення юридичного значення немає чи існує майно в натурі, оскільки він опосередковує задоволення вимоги про повернення як визначеного майна, так і відшкодування його вартості.

4. Випадки безпідставного набуття, утримання майна поза волею набувача з практичної точки зору доцільно диференціювати на такі види: безпідставне набуття, утримання майна відбулося в результаті добросовісної поведінки; безпідставне збагачення відбулося внаслідок недобросовісної поведінки потерпілого (при нав'язуванні робіт чи послуг). З огляду на це, для досягнення необхідного балансу інтересів набувача та потерпілого, доцільно ч. 2 ст. 1212 ЦК України доповнити абзацом такого змісту: «Положення цієї глави не підлягають застосуванню до випадків, коли безпідставне набуття, утримання майна відбулося поза волею набувача, зокрема при нав'язуванні йому робіт або послуг».

5. На майно, щодо якого виникає кондикційне зобов'язання, не може виникати право власності, як і не може виникнути будь-яке інше речове право, тобто не відбувається перехід права власності до набувача і відповідно припинення права власності в особі, за рахунок якої безпідставно набуто та/або утримано майно.

6. У кондикційних правовідносинах йде мова про майно, яке «зникло» в однієї особи і «з'явилося» в іншій, яка при цьому не має обов'язків забезпечувати його схоронність. Таким чином, пропонуємо у главі 83 ЦК України термін «збереження» замінити на термін «утримання» у відповідному відмінку.

7. Суб'єктами кондикційних зобов'язань можуть бути суб'єкти цивільних відносин, коло яких окреслено приписами ст. 2 ЦК України. Управомоченою

особою (потерпілим-кредитором) може виступати будь-який учасник цивільних правовідносин, який має легітимне право вимоги щодо майна, яке було набуто, утримано іншою особою без правової підстави чи на підставі, яка згодом відпала. Набувачем-боржником є особа, яка отримала майнову вигоду, тобто набула чи/і утримала майно за відсутності правової підстави або ж на підставі, яка згодом відпала.

8. Особа, за рахунок якої безпідставно набуто та/або утримано майно, не обов'язково є його власником. Для застосування положень глави 83 ЦК України достатньо встановити, що «потерпілим» є титульним володільцем. Для пред'явлення кондикційної вимоги фізична особа-кредитор повинна мати необхідний обсяг дієздатності. За інших обставин, позовну заяву до суду подає її законний представник, оскільки наявність цивільної процесуальної дієздатності є однією з головних умов для пред'явлення позову.

9. Об'єктом кондикційного зобов'язання є майно як узагальнена категорія, яка повинна тлумачитись відповідно до розділу III книги I ЦК України та з урахуванням особливостей досліджуваних правовідносин. Управомочена сторона за кондикційним зобов'язанням вправі вимагати як передання відповідної кількості речей того самого роду та такої ж якості (родових речей), так і повернення індивідуально-визначеної речі, як рухомої, так і нерухомої речі, яка набуто та/або утримана без правової підстави. Необхідно розширено трактувати набуто, утримане без правової підстави майно, зокрема за рахунок безпідставного користування чужим майном, результатів робіт і послуг, споживання безоблікової електроенергії, цифрових речей. Універсальний характер мають грошові кошти, оскільки розглядаються як майно, що складає безпідставне збагачення, при цьому, незалежно чи йде мова про приватні чи бюджетні кошти, і як об'єкт, що повертається на підставі кондикційної вимоги.

Законодавчі положення щодо повернення безпідставно набутого та/чи утриманого майна застосовуються й до повернення цінних паперів. Однак, коли йде мова про цінні папери у паперовій формі, то норми глави 83 ЦК України

застосовуються, якщо повернення таких цінних паперів в натурі є неможливим, а тому відшкодуванню підлягатиме їхня вартість.

10. Умовами виникнення кондикційного зобов'язання є: приріст (набуття, утримання) майна у набувача за рахунок «потерпілого»; відсутність правової підстави чи виникнення обставин, за яких підстава, на якій майно набувалося, утримувалося, згодом відпала. Відсутність правової підстави означає, що набуття, утримання майна набувачем, не має під собою жодного законодавчого підґрунтя чи суперечить юридичному змісту правовідношення. Під правовою підставою, яка відпала, слід розуміти зникнення тих обставин, на яких ґрунтувалася юридична обґрунтованість набуття, утримання майна.

11. На основі аналізу розмежувальних критеріїв кондикції, віндикації та реституції можемо виснувати, що кондикція є універсальним самостійним недоговірним способом захисту суб'єктивного цивільного права та дієвим засобом впливу на незаконного набувача. Кондикція застосовується субсидіарно лише у тих випадках, коли безпідставне набуття, утримання майна однієї особи за рахунок іншої не може бути усунуто іншими спеціальними способами захисту. Натомість самостійне застосування кондикції зумовлено відсутністю підстав для пред'явлення інших позовів.

12. Норми, що регулюють кондикційні зобов'язання, можуть субсидіарно застосовуватися до відносин про витребування майна з чужого незаконного володіння лише у тому випадку, якщо не достатньо підстав для пред'явлення віндикаційного позову. Такими випадками є: втрата або інше вибуття майна з незаконного володіння особи; переробка, знищення або пошкодження спірного майна, що спричинило втрату ним індивідуалізуючих ознак або зменшення їх споживчої вартості. Кондикція володіє більш широким спектром дії, ніж віндикація.

13. Реституція як загальний майновий наслідок недійсності правочину є самостійним способом захисту права власності та інших речових прав і не може зводитися до кондикції, оскільки їй приманні ознаки, не характерні зобов'язанню з безпідставного набуття, утримання майна, серед яких можна виокремити:

двосторонність, спрямованість на захист обох сторін недійсного правочину, а також на охорону цивільного обороту в цілому. Кондикція може застосовуватися як наслідок недійсності правочину винятково як додаткова (субсидіарна) до реституції вимога, зокрема у випадках, коли власник (титульний володілець) позбавлений можливості повною мірою відновити порушене суб'єктивне право його за допомогою реституції. З огляду на це відстоюється позиція про недоцільність запровадження кондикції як майнового наслідку недійсності правочину.

14. У зв'язку із неможливістю застосування двосторонньої реституції до недійсних договорів, за якими мало місце фактичне тимчасове володіння та користування майном, такі відносини є кондикційними, а грошові кошти за весь період панування набувачем над цим майном, підлягають поверненню особі, за рахунок якої відбулося безпідставне збагачення.

15. Наявність суб'єктивної сторони поведінки особи щодо збагачення, тобто вини набувача майна, не може слугувати ключовим критерієм розмежування кондикційних та деліктних зобов'язань, а лише братися до уваги разом з іншими розмежувальними ознаками. У деліктних зобов'язаннях шкода, завдана потерпілому, є кваліфікуючою ознакою, тоді як збагачення делінквента не є обов'язковим елементом. У кондикційних зобов'язаннях безпідставне збагачення відбувається за рахунок потерпілого, і на боці делінквента обов'язково повинен бути факт збагачення.

16. Розмежування зобов'язань у зв'язку з безпідставним набуттям чи утриманням майна та деліктних зобов'язань має практичне значення для визначення можливості їх застосування – самостійно чи субсидіарно. Субсидіарне застосування норм про безпідставне збагачення до вимог, пов'язаних із заподіянням шкоди, означає, що кондикційний позов не може бути пред'явлено замість деліктного, але поряд з ним – цілком можливо. Самостійний кондикційний позов пред'являється тоді, коли немає підстав для подання іншого виду позову, такого як віндикаційний, договірний або деліктний. Вимога про відшкодування шкоди може заявлятися потерпілим самостійно чи субсидіарно,

але лише в тому випадку, якщо особа – сторона кондикційного зобов'язання учинить деліктний проступок.

17. Обов'язок набувача повернути потерпілому безпідставно набуте чи утримане майно або відшкодувати його вартість не є заходом відповідальності, оскільки набувач зобов'язується повернути тільки майно, яке безпідставно набув або вартість цього майна. Кондикційні зобов'язання не є деліктними. На основі аналізу судової практики піддано критиці некоректне використання термінології, коли кондикційні та деліктні зобов'язання або ж вживаються як однорідні категорії, або коли не проводиться чітке розмежування між ними всупереч тому, що кондикційні зобов'язання є позадоговірними зобов'язаннями, але не є деліктними.

18. Набуття однією зі сторін зобов'язання майна за рахунок іншої сторони в порядку виконання договірної зобов'язання не вважається безпідставним. Договірний характер правовідносин унеможливує застосування до них положень про кондикційні зобов'язання. Розмежовуючи кондикційний та договірний позови, необхідно з'ясувати, чи саме на момент набуття майна (безпідставного чи, навпаки, на основі договору), а не на момент пред'явлення позову до суду чи ухвалення судового рішення існував договір як підстава виникнення зобов'язання.

19. Якщо на виконання юридично ще неукладеного договору стороною передчасно передано майно, між сторонами виникають правовідносини внаслідок набуття, утримання майна без правової підстави.

20. У випадку відсутності між сторонами згоди за всіма істотними умовами певного виду договору та, відповідно, відсутності відповідних договірних зобов'язань, отримані відповідачем кошти є безпідставно набутими та підлягають поверненню. Переплата понад суми, які підлягали оплаті за умовами договору, тобто поза межами договірних платежів, вважається кондикційною. Застосування норм про безпідставне збагачення до вимоги про повернення виконаного однією із сторін у зобов'язанні можливе тільки за наявності ознаки безпідставності такого виконання.

21. Правові норми про безпідставне збагачення не підлягають застосуванню, якщо інші наслідки передбачені спеціальними нормами про певні договірні зобов'язання. Неналежне виконання умов договору щодо обсягу та якості виконаних робіт не є підставою для повернення грошових коштів відповідно до ч. 3 ст. 1212 ЦК України. Сплив строку дії двостороннього правочину, виконання якого здійснено тільки однією стороною, не припиняє зобов'язальних правовідносин сторін цього правочину та не звільняє другу сторону такого правочину від відповідальності за невиконання нею свого обов'язку.

22. Право повернення виконаного однією із сторін у зобов'язанні недоцільно розмішувати серед пунктів ч. 3 ст. 1212 ЦК України, оскільки воно не застосовується субсидіарно, а вимога сторони зобов'язання до іншої його сторони про повернення виконаного у зв'язку із цим зобов'язанням, за природою, виступає кондикційною.

23. Зважаючи на універсальний характер кондикції, неможливо вичерпно окреслити увесь спектр випадків самостійного застосування гл. 83 ЦК України. До випадків самостійного застосування норм про кондикцію слід віднести відносини, які виникають з: реалізації заставного майна; страхування цивільно-правової відповідальності; визнання виконавчого напису, на підставі якого було здійснено стягнення грошових коштів, таким, що не підлягає виконанню; стягнення безпідставно виплаченого середнього заробітку за час затримки розрахунку при звільненні; стягнення надмірно нарахованої (виплаченої) субсидії та ін. З огляду на те, що підставою для пред'явлення вимоги про повернення безпідставно придбаного, утриманого майна є норми матеріального права, натомість інститут повороту виконання судового рішення регламентований процесуальними нормами, доходимо висновку, що приписи гл. 83 ЦК України не підлягають застосуванню при вирішенні питання про поворот виконання судового рішення.

24. Потерпілий не може на власний розсуд обирати: отримати безпідставно набуте чи утримане за його рахунок майно в натурі, чи вимагати грошову

компенсацію за це майно. Вартість безпідставно набутого та/чи утриманого майна доцільно визначати не на момент його набуття набувачем, а на час вирішення справи, що забезпечить захист порушених прав потерпілого від інфляційного знецінення.

25. Вимога про повернення потерпілому майна, набутого, утриманого безпідставно, є основною в кондикційному зобов'язанні. Поряд з вимогою про повернення потерпілому майна, набутого, утриманого безпідставно на набувача покладається додатковий обов'язок – видати так звані «кондикційні доходи» – відшкодувати всі доходи, які вона отримала чи могла отримати від цього майна з моменту, коли довідалася чи могла довідатися про безпідставність його набуття чи утримання. Такий обов'язок виникає лише з моменту т.зв. недобросовісної поведінки набувача, тобто з моменту, коли він усвідомлював, що майно перебуває у нього без правової підстави.

26. Зволікання або ухилення однією зі сторін від укладення договору не може бути підставою для звільнення від обов'язку щодо внесення плати за фактичне користування майном. Несплату особою, яка користувалася майном, грошових коштів необхідно трактувати як безпідставне збагачення. Однак, зважаючи на недобросовісну поведінку кредитора та відсутність вини боржника за кондикційним зобов'язанням, не підлягатимуть стягненню кондикційні доходи.

27. Видається доцільним говорити про відшкодування доходів у широкому розумінні ст. 189 ЦК України щодо безпідставно набутого майна, оскільки дохід у тлумаченні ст. 1214 ЦК України охоплює також і природні прирощення, тобто плоди. Упущена вигода, за змістом відшкодування доходів від безпідставно набутого чи утриманого майна в контексті ст. 1214 ЦК України, відшкодуванню не підлягає.

28. Редакція ч. 2 ст. 1214 ЦК України дозволяє зробити однозначний висновок, що проценти за користування чужими грошовими коштами підлягають нарахуванню лише у разі наявності такого об'єкта кондикційних зобов'язань як грошові кошти. У разі безпідставного набуття чи утримання грошових коштів підлягають стягненню так звані законні проценти (проценти річних та інфляційні

втрати) згідно з приписами ч. 2 ст. 625 ЦК України, оскільки боржником порушено недоговірне грошове зобов'язання, яке виникло на підставі ст. 1212 ЦК України.

29. У кондикційному зобов'язанні можливі не лише прямі, а й зустрічні кондикційні вимоги – щодо відшкодування зроблених особою, яка безпідставно збагатилася, необхідних витрат на майно від часу, з якого вона зобов'язана повернути доходи. Вказівка законодавця на можливість відшкодування тільки необхідних витрат пов'язана з тим, що набувач усвідомлював, що майно перейшло до нього безпідставно та при цьому продовжував здійснювати витрати.

30. До вимог про повернення безпідставно набутого чи утриманого майна, у тому числі і додаткових вимог про повернення «кондикційних доходів», застосовується загальний трирічний строк позовної давності, який починає обчислюватися з моменту, коли потерпілий довідався або повинен був довідатися про порушення свого суб'єктивного цивільного права.

31. У роботі зроблено висновок, що середній заробіток за затримку розрахунку при звільненні та суми відшкодування моральної шкоди, які були безпідставно виплачені, не є частиною заробітної плати (основної чи додаткової). З юридичної точки зору, вони розглядаються як безпідставно набуте майно і підлягають поверненню. Так само, надмірно нарахована (виплачена) субсидія не є шкодою, а є майном, яке було набуте без правової підстави.

32. Під рахунковою помилкою необхідно розуміти помилку, яка допущена при безпосередній видачі суми з каси або при направленні платіжного доручення до банку у разі правильного розрахунку виплати, але внаслідок некоректних дій касира або іншої відповідальної особи. Підставами віднесення помилки до рахункової, у контексті ст. 1215 ЦК України, є як суб'єктивні, так і об'єктивні обставини, що виключають вину особи.

33. Не можна кваліфікувати як безпідставне набуття, утримання прийняте кредитором дострокове виконання, оскільки таке вважається належним виконанням, у разі прийняття його кредитором.

34. У контексті аналізу питання щодо виконання кондикційних зобов'язань, категорія добросовісності має цілком практичне значення – від добросовісності чи недобросовісності набувача майна залежить застосування наслідків безпідставного набуття чи утримання майна особою. Ця категорія не впливає на саме виникнення кондикційних зобов'язань, але добросовісність чи недобросовісність дій набувача матиме значення в таких моментах, пов'язаних з їх виконанням: з безпідставно набутого чи утриманого майна підлягають відшкодуванню доходи і витрати на його утримання з моменту, коли особа дізналася або могла дізнатися про володіння цим майном без правової підстави; заборона стягнення визначених законодавством виплат, навіть у разі фактичного безпідставного збагачення, застосовується, якщо набувач діяв добросовісно. У разі доведення недобросовісності набувача, наявності рахункової помилки, виплачені грошові кошти підлягають поверненню; питання про долю здійснених набувачем поліпшень майна вирішується лише у випадку, якщо він діяв добросовісно.

35. Доктрину заборони суперечливої поведінки (*venire contra factum proprium*) суди дедалі частіше застосовують як у цивільних, так і в господарських справах, з посиланням на принцип добросовісності. Одним із способів захисту добросовісної сторони є принцип естопелю, за яким особа втрачає право аргументувати будь-якими фактами свої вимоги, якщо її попередня поведінка свідчила про те, що вона займала протилежну позицію.

36. Пропонуємо внести наступні зміни та доповнення у норми глави 83 ЦК України:

- ч. 2 ст. 1212 ЦК України доповнити абзацом такого змісту: «Положення цієї глави не підлягають застосуванню до випадків, коли безпідставне набуття, утримання майна відбулося поза волею набувача майна при нав'язуванні йому робіт або послуг»;

- у ч. 2 ст. 1214 ЦК України термін «гроші» замінити на «грошові кошти» у відповідному відмінку;

- п. 3) ч. 3 ст. 1212 ЦК України вилучити;

- у тексті глави: термін «збереження» замінити на «утримання»; термін «потерпілий» на «особа, за рахунок якої безпідставно набуто та/або утримано майно»; словосполучення «без достатньої правової підстави» – на «без правової підстави».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Беяневич О. А. Проблеми захисту права власності Українського народу. *Приватне право і підприємництво*. 2017. № 17. С. 10–16.
2. Бережняк Н. В. Зміст зобов'язань із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави за Цивільним кодексом України: проблемні питання. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 177–181.
3. Бережняк Н. В. Зобов'язання із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави у цивільному праві України: дис... доктора філософії (PhD): 081 «Право». Київ, 2021. 201с.
4. Бережняк Н. В. Окремі аспекти правових підстав виникнення зобов'язань із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 138–142.
5. Берестова І. Е. Кондикційне зобов'язання як універсальний спосіб захисту суб'єктивних цивільних прав. *Приватне право і підприємництво*. 2012. № 11. С. 49–52.
6. Берестова І. Е. Суб'єктивні умови виникнення зобов'язань з безпідставного збагачення. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2002. №. 2. С. 207–210.
7. Бурлаков С. Застосування принципу добросовісності при вирішенні цивільних спорів. Презентація. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Prezent_zastos_prun_dobroso.pdf.
8. Ваштарева Є. А. Кондикція і віндикація у римському праві. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 139. С. 95–104.
9. Ваштарева Є. А. Поняття збагачення в контексті кондикційного зобов'язання. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 141. С. 104–115.
10. Великанова М. М. Правові наслідки недійсності правочинів: реституція чи кондикція. *Нове українське право*. 2023. № 1. С. 54–59.

11. Венедіктова В.І. Охоронюваний законом інтерес у кондикційних зобов'язаннях. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна № 1028. Серія «ПРАВО»*. 2012. Випуск № 12. С. 129–132.

12. Вирішення спорів, пов'язаних з бездоговірним використанням земель територіальної громади – огляд судової практики. Децентралізація. 17.03.2021. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/13370>.

13. Вовк М., Андрусів У. Правові наслідки визнання електронних аукціонів або аукціонів за фіксованою ціною у виконавчому провадженні недійсними. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. №5(11). С. 226–238.

14. Гнатів О. Б. Захист права власності в цивільному праві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2015. 202 с.

15. Голубєва Н. Ю. Загальна характеристика принципів цивільного права України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. № 34. С. 282-286. 285–286.

16. Голубєва Н. Ю. Система зобов'язань у цивільному праві України. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2010. Т. 9. С. 241–247.

17. Голубєва Н. Ю. Ознаки зобов'язальних правовідносин. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2017. № 10. С. 128–134.

18. Гончаров І. Кондикція та реституція в цивільному законодавстві України: проблеми співвідношення. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2015. № 2. С. 32–40.

19. Гончаров І. М. Загальна характеристика зобов'язань із безпідставного збагачення відповідно до принципів європейського приватного права. *Університетські наукові записки*. 2015. №2. С. 118–125.

20. Гончаров І. М. Особливості застосування кондикційної вимоги у деліктних правовідносинах. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 2. С. 27–32.

21. Гончаров І. М. Співвідношення правових інститутів кондикції та віндикації у цивільному праві. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. 2015. Вип. 33(1). С. 112–116.

22. Гончаров І. М. Цивільно-правові зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного збагачення (порівняльно-правове дослідження за законодавством України та країн Європейського Союзу): дис....канд. юрид. наук. 12.00.03. Київ, 2016. 212с.

23. Гончаров І. Межі застосування вимоги про повернення безпідставно набутого майна. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2015. № 2. С. 98–103.

24. Гончаров І. М. Цивільно-правові зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного збагачення (порівняльно-правове дослідження за законодавством України та країн Європейського Союзу) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 19 с.

25. Дайджест судової практики Верховного Суду у справах, пов'язаних із поверненням майна, набутого або збереженого без достатньої правової підстави (стаття 1212 ЦК України). Рішення, внесені до ЄДРСР, за січень 2018 року – листопад 2022 року / Упоряд.: департамент аналітичної та правової роботи Верховного Суду / Відпов. за вип.: Секретар ВП ВС Рогач Л. І. Київ, 2022. 55 с.

26. Деменко С. О. Зобов'язання у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави: дис....канд. юрид. наук. 12.00.03. Київ, 2020. 192 с.

27. Деменко С. О. Інститут зобов'язань із безпідставного збагачення у праві європейських країн. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. Т. 1 Вип. 58. С. 112–118.

28. Деменко С. О. Суб'єктно-об'єктний склад зобов'язань у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави. *Часопис Київського університету права*. 2019. №3. С. 181–187.

29. Дзера І. О. Критичний погляд на зміни до ст. 16 Цивільного кодексу України. Модернізація цивільно-правової відповідальності. *Матвєєвські*

цивілістичні читання. Матеріали міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 18 жовт. 2019 р.) / відп. ред. Р. А. Майданик. Київ, 2019. С. 40–45.

30. Дзера О.В. Вибране. Збірник наукових праць. Київська школа цивілістики. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 872 с.

31. Довгерт А. С. Недоговірні зобов'язання в ЦК України: історія кодифікації, система, перспективи. Спогади про Людину, Вченого, Цивіліста (до 90-річчя від дня народж. проф. Д. В. Бобрової); за заг. ред. Р. О. Стефанчука. Київ: АртЕк, 2019. С. 83–93.

32. Домбругова А. Субсидіарне застосування норм про безпідставне збагачення. *Юридичний вісник України*. 25 вересня – 1 жовтня 2004 р. № 39. URL: https://law.lica.com.ua/b_text.php?type=3&id=217399&base=1.

33. Захист права власності. Правові позиції Верховного Суду: коментарі науковців / О. П. Печений, І. В. Спасибо-Фатєєва та ін., за заг. ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС. 2020. 496 с.

34. Звернення Національної асоціації банків України до Комітету верховної Ради України з питань фінансів, податкової та митної політики № 8310-07/10 від 07.10.2021 р. «Щодо неприйнятності та необхідності відхилення проекту Закону № 5883 про припинення іпотеки після спливу строку позовної давності». URL: https://nabu.ua/images/uploaded/sys_media_doc/doc_16cbeae213b502282ca30b1d8dfa2e39.pdf

35. Зобов'язальне право України: підручник / за ред.: Є. О. Харитонова, Н. Ю. Голубевої. К: Істина, 2011. 848с.

36. Ігнатенко В. М. Питання класифікації недоговірних зобов'язань. *Проблеми законності*. 2008. Вип. 99. С. 75–80.

37. Ільків О. В. Проблеми регулювання речових прав в цивільному законодавстві України: дис. ... док. юрид. наук: 12.00.03. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2021. 448 с.

38. Ільків О. В., Коссак В. М. Правові підстави виникнення кондикційних зобов'язань: за матеріалами судової практики. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2023 № 61. С. 41–45.

39. Інструкція зі статистики заробітної плати : наказ Державного комітету статистики України від 13.01.2004 р. №5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0114-04#Text>.

40. Карнаух Б. П. Безпідставне збагачення у праві Давнього Риму. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 138. С. 17–28.

41. Ківалова Т. С. До визначення сутності кондикційних зобов'язань у сучасному цивільному законодавстві України. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.) / відп. за вип. В. М. Дрьомін ; НУ «ОЮА». Півд. регіон. центр НАПрН України. Одеса : Фенікс, 2013. Т. 2. С. 552–554.

42. Ківалова Т. С. До питання про розмежування зобов'язань відшкодування шкоди та деяких інших недоговірних зобов'язань. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 42. С. 81–88.

43. Ківалова Т. С. Особливості зобов'язань, що виникають з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 56. С. 218–224.

44. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с.

45. Коробков О. Як одним законом можна знищити доступну іпотеку в країні? URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2021/10/28/679142/>.

46. Коссак В. М. Визнання правочину недійсним як спосіб захисту. *Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні*: матеріали ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції (30–31 травня 2008 р.). Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2008. С. 163–164.

47. Коссак В. М., Ільків О. В. Цивільно-правові наслідки набуття або збереження майна без достатньої правової підстави. *Юридичний бюлетень*. 2023. № 28. С. 61–67.

48. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. Київ: Алерта, 2017. 494с.

49. Кот О. О. Співвідношення захисту прав та цивільно-правової відповідальності. Модернізація цивільно-правової відповідальності. *Матвєєвські цивілістичні читання*. Матеріали міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 18 жовт. 2019 р.) / відп. ред. Р. А. Майданик. Київ, 2019. С. 89–94.

50. Котляр О.І., Ковальова М.В. Порівняльно-правовий аналіз поняття необґрунтованого збагачення у зарубіжних правових системах. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2022. Випуск 74: частина 2. С.167–171.

51. Крат В. Слід напрацьовувати алгоритми застосування доктрини заборони суперечливої поведінки. URL: <https://www.supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1201318/>.

52. Крат В., Бабанли Р. Принципи права у практиці Верховного Суду: тернистий шлях від букви до духу. Dead Lawyers Society. Опубліковано 16.01.2023 р. URL: <https://www.deadlawyers.org/de-take-napysano/>.

53. Кузнєцова Н. С. Правові наслідки порушення вимоги про відповідність змісту правочину ЦК України та іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 6. С. 51–56.

54. Кулик М. М. Кондикційний позов як юрисдикційний спосіб захисту суб'єктивних цивільних прав інвесторів на бездокументарні цінні папери. *Актуальні проблеми приватного права* : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 94-й річниці з дня народж. В. П. Маслова (19 лют. 2016 р.). Харків, 2016. С. 292–294.

55. Майданик Р. А. Проблеми довірчих відносин в цивільному праві. Київ : Київський університет, 2002. 502с.

56. Мірошниченко А. М., Попов Ю. Ю, Ріпенко А. І. Земельні ділянки: віндикація, реституція, кондикція, визнання прав (співвідношення та деякі проблемні питання). *Часопис Академії адвокатури України*. 2012. №16. С. 1–24.

57. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України: [В 4 т.] / А. Г. Ярема [та ін.]. Т. 3. Севастополь : Академія суддів України, 2006. 928с.

58. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. 6-те вид., перероб. і допов. / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнєцової, В. В. Луця. Київ: Юрінком Інтер, 2019. Т. II. 1048 с.

59. Національний стандарт № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав» : постанова Кабінету Міністрів України від 10.09.2003 р. № 1440. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/2739874>.

60. Некіт К. Г. Кондикційні зобов'язання за цивільним законодавством України та проектом загальної довідкової системи (DCFR): порівняльно-правовий аналіз. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. № 8. С. 60–67.

61. Нетипові об'єкти : зб. ст. / За ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС. 2022. 264 с.

62. Нижний А. В., Ходаківський М. П., Юровська Г. В. Визнання правочинів недійсними: основи теорії та судова практика. Посібник для суддів. / Під редакцією А. В. Нижного. Київ: Алерта, 2020. 234 с.

63. Ніколаєнко О. В. Концепція та поняття зобов'язань, які виникають внаслідок набуття або збереження майна без достатньої правової підстави в цивільному законодавстві України. *Актуальні проблеми держави і права* : Збірник наукових праць. Одеса : Юридична література. 2006. Вип. 28. С. 231–237.

64. П'янова Я. В. Судовий захист майнових цивільних прав: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2009. 224 с.

65. Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану : постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2022 р. № 168. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2022-%D0%BF#Text>.

66. Подцерковний О. П., Олюха В. Г. Про застосування інституту безпідставного збагачення при розрахунках у підрядних відносинах. *Вісник господарського судочинства*. 2013. № 3. С. 147–153.

67. Порядок відшкодування коштів, надміру виплачених за призначеними пенсіями, та списання сум переplat пенсій та грошової допомоги, що є

безнадійними до стягнення : постанова правління Пенсійного фонду України від 21.03.2003 р. № 6-4. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/REG7695?an=20>.

68. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.12.2019 р. у справі № 917/1739/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86310237>

69. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 06.07.2022 р. у справі № 914/2618/16 <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107064709>.

70. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 08.02.2022 р. у справі № 755/12623/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103893132>.

71. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 10.04.2018 р. у справі № 910/10156/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73627931>.

72. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11.04.2018 р. у справі № 758/1303/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73469624>.

73. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12.02.2019 р. у справі № 320/5877/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80081120>

74. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12.10.2021 р. у справі № 910/17324/19 <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101424481>.

75. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16.01.2019 р. у справі № 753/15556/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79388252>.

76. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 20.11.2018 р. у справі № 922/3412/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78297802>.

77. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22.09.2020 р. у справі № 910/3009/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91901363>.

78. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23.05.2018 р. у справі № 629/4628/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75296547>.

79. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27.02.2019 р. у справі № 404/4822/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80522372>.

80. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27.03.2019 р. у справі № 727/5743/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81722462>.

81. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.09.2019 р. у справі № 569/15646/16-ц: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84275022>.

82. Постанова Верховного Суду від 23.01.2019 р. у справі № 752/9870/15-ц.
URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/79684486>

83. Постанова Верховного Суду України від 02.03.2016 р. у справі № 6-3090цс15. URL: <http://www.reestr.court.gov.ua/Review/56280404>

84. Постанова Верховного Суду України від 24.09.2014 р. у справі № 6-122цс14. URL: <https://oda.court.gov.ua/sud1590/pravovipoziciji/su/6-122cs14>

85. Постанова Вищого господарського суду України від 10.06.2013 р. у справі № 23/5014/2330/2012. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/31893404>.

86. Постанова Вищого господарського суду України від 04.12.2017 р. у справі № 920/3/17. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/70819224>.

87. Постанова Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 12.05.2022 р. у справі № 540/2186/21. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/104282672>.

88. Постанова Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 13.01.2023 р. у справі № 440/2692/20. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/108391760>.

89. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 01.02.2022 р. у справі № 921/59/21. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/103281601>.

90. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 01.06.2021 р. у справі № 910/9544/19. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/97656753>;

91. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 01.09.2022 р. у справі № 910/9544/19. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/106025210>.

92. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 02.06.2020 р. у справі № 922/2417/19. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/89767942>.

93. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 03.11.2022 р. у справі № 910/9185/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107389229>.

94. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 04.05.2022 р. у справі № 903/359/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104167299>.

95. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 05.08.2022 р. у справі №922/2060/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105612020>.

96. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 05.03.2020 р. у справі № 910/9665/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88149746#>.

97. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 06.02.2020 р. у справі № 910/13271/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87426717>.

98. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 12.04.2019 р. у справі № 922/981/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81112600>.

99. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 13.04.2023 р. у справі № 910/13367/19 (910/13951/21). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110253024>.

100. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 15.02.2023 р. у справі № 922/3797/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109210500>

101. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 19.01.2023 р. у справі № 910/3832/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108553413>.

102. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 21.10.2020 р. у справі № 911/1317/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92841802>.

103. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 21.02.2020 р. № 910/660/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87962961>.

104. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 22.10.2020 р. у справі № 910/18279/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92556212>.

105. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 24.01.2023 р. у справі № 907/566/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108603666>.

106. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 25.08.2022 р. у справі № 903/357/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105981948>.

107. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 25.02.2020 р. у справі № 922/748/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87962971>

108. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 01.04.2020 у справі № 372/6055/14-ц. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/88570690>

109. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 01.12.2021 р. у справі № 686/17335/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101990552>.

110. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 04.08.2021 у справі № 185/446/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98881542>.

111. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 06.03.2023 р. у справі № 686/21317/20. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=109433381&red=100003656fb90faa8fbc1bfa64e72081992ac&d=5>

112. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 08.09.2021 р. у справі № 201/6498/20. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/99648103>.

113. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 06.05.2020 р. у справі № 753/22781/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89316274>.

114. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 07.02.2022 р. у справі № 757/66636/19-ц. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/103132596>.

115. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 07.06.2018 р. у справі №212/3593/16-ц. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/74630091>

116. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 08.12.2021 р. у справі № 759/9443/17. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/101913114>.

117. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 09.01.2023 р. у справі № 750/1163/20. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/108296852>

118. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 10.04.2019 р. у справі № 390/34/17. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/81263995>.

119. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 11.01.2023 р. у справі № 548/741/21. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/108414713>.

120. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 12.04.2023 р. у справі № 461/4066/21. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/110412203>.

121. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 16.05.2018 р у справі № 449/1154/14. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/74536892>.

122. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 16.11.2022 р. у справі № 524/6479/20. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/107633714>.

123. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 18.05.2020 р. у справі № 381/3165/17. URL: <http://www.reestr.court.gov.ua/Review/89578914>

124. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 19.10.2022 р. у справі № 718/469/20. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/107011715>.

125. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 20.03.2019 р. у справі № 524/7302/15-ц. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/81438284>

126. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 20.06.2018 р. у справі № 501/2500/15-ц. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/74895523>.

127. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 23.11.2022 р. у справі № 947/3879/20. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/107651770>.

128. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 23.11.2022 р. у справі № 285/3536/20. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/107632173>

129. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 25.04.2019 р. у справі № 343/149/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81438586>.

130. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 27.02.2019 р. у справі № 243/10392/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80223992>.

131. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 27.07.2021 р. у справі № 545/747/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98812641>.

132. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 28.10.2019 р. у справі № 626/1799/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85325077>

133. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 29.04.2020 р. у справі № 495/2252/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89130543>.

134. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 29.12.2022 р. у справі № 640/15421/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108262443>.

135. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 04.11.2022 р. у справі № 753/12190/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107277455>.

136. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 06.10.2021 р. у справі № 754/17336/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100352027>

137. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 12.06.2020 р. у справі № 906/775/17. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/89966404>

138. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 13.11.2019 р. у справі № 759/13986/17-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86000410>

139. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 15.03.2023 р. у справі № 394/893/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109674260>;

140. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 17.06.2021 р. у справі № 755/7716/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97736141>

141. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 04.05.2022 р. у справі № 932/264/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104191700>.

142. Постанова Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 06.03.2019 р. у справі № 757/44680/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80783101>.

143. Постанова Північного апеляційного господарського суду від 23.01.2023 р. у справі № 920/184/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108820141>.

144. Постанова Північно-західного апеляційного господарського суду від 29.07.2022 р. у справі № 903/1075/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105525118>.

145. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 20 від 22.12.1995 р. «Про судову практику у справах за позовами про захист права приватної власності». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0020700-95#Text>.

146. Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 17.12.2013 р. № 14 «Про деякі питання практики застосування законодавства про відповідальність за порушення грошових зобов'язань». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014600-13#Text>.

147. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 07.12.2000 р. № 2121-III. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#Text>

148. Про добросовісність у судовій практиці розповів студентам НЮУ ім. Ярослава Мудрого суддя КЦС ВС Василь Крат. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1003544/>

149. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 09.07.2003 р. № 1058-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text>.

150. Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 р. № 1023-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text>.

151. Про оплату праці : Закон України від 24.03.1995 р. № 108/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80#Text>.

152. Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність : Закон України від 12.07.2001 р. № 2658-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2658-14#Text>.

153. Про платіжні послуги: Закон України від 30.06.2021 № 1591-IX (у редакції від 01.08.2022 № 1953-IX). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#n845>

154. Про практику застосування судами законодавства про оплату праці: постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.12.1999 р. № 13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-99#Text>.

155. Проблеми правового регулювання приватних відносин в умовах оновлення цивільного законодавства України: колективна монографія / Авраменко О. В., Андрусів У. Б., Верба О. Б. та ін.; за ред. проф. І. В. Красницького та проф. Ю. М. Юркевича. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. 868с.

156. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо припинення іпотеки після спливу строку позовної давності № 5883 від 02.09.2021 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/27590>.

157. Проект Закону про внесення змін та доповнень до Цивільного кодексу України, спрямованих на розширення кола об'єктів цивільних прав: законопроект № 6447 від 17.12.2021. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/38588>

158. Пучкова Г.В. Зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного набуття або збереження майна, за римським приватним правом та їх рецепція у цивільному праві України: автореф. дис...канд. юрид. наук. 12.00.03. Одеса, 2007. 21с.

159. Рішення Вінницького міського суду від 22.06.2021 р. у справі № 127/8097/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97821112>

160. Рішення Господарського суду м. Києва від 07.02.2023 р. у справі № 910/10303/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108955676>.

161. Рішення Господарського суду Рівненської області від 02.09.2021 р. у справі № 918/286/21. URL: <https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/99602228/>

162. Рішення Дніпровський районний суд м. Києва від 01.07.2022 р. у справі № 755/7716/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105193489>

163. Рішення Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська від 29.01.2020р. у справі № 199/3154/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87437893>

164. Рішення Новобузького районного суду Миколаївської області від 16.02.2021 р. у справі № 481/1660/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95054320>

165. Рішення Подільського районного суду м. Києва від 14.07.2021 р. у справі № 758/14857/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98525291>

166. Рішення Святошинського районного суду м. Києва від 13.02.2023 р. у справі № 759/9946/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109200846>

167. Романська І. В. До питання про співвідношення кондикції та віндикації. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С.281-285. DOI: 10.36695/2219-5521.2.2020.53.

168. Романська І. В. Термін «рахункова помилка» у контексті ст. 1215 Цивільного кодексу України. *Актуальні проблеми приватного права в умовах євроінтеграційних процесів в Україні*: збірник тез доповідей учасників науково-практичного семінару (11 листопада 2021 року) / за заг. ред. М. С. Долинської, І. В. Красницького, Ю. М. Юркевича. Львів: ЛьвДУВС, 2021. С. 121–123.

169. Романська І. В. Співвідношення та розмежування категорій «реституція» й «кондикція». *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 6. С. 79–81.

170. Романюк Я. М. Цивільно-правові наслідки визнання правочину недійсним: чи потрібні зміни? *Нове українське право*. 2023. № 1. С. 48–53.

171. Романюк Я. М., Майстренко Л. О. Реституція, віндикація, кондикція, відшкодування шкоди: окремі аспекти співвідношення та розмежування. *Вісник Верховного Суду України*. 2014. № 10. С. 22–31.

172. Ромовська З. В. Загальні засади цивільного права. *Вісник Академії адвокатури України*. 2005. № 4. С. 10–21.

173. Рубан О. О. Відмежування деліктних зобов'язань від кондикційних. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі,*

здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав : матеріали круглого столу, присвяч. пам'яті проф. Ч. Н. Азімова, м. Харків, 16 груд. 2016 р. Харків, 2017. С. 269–272.

174. Сакара Н. Ю. Принцип добросовісності та зловживання процесуальними правами. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Prezent_Princ_dobroso.pdf.

175. Самбір О. Є. Кондикція як самостійний та субсидіарний спосіб захисту. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 1. С. 85–88.

176. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#n381>.

177. Скрипник В. Л. Електроенергія в системі об'єктів цивільних прав. *Публічне право*. 2018. №4 (32). С.162-169.

178. Скрипник В. Л. Теоретичні та методологічні проблеми об'єктів цивільних прав: монографія. Кременчук.: вид-во Щербатих О.В., 2020. 380 с.

179. Слободян О. М. До питання про правову природу об'єкта кондикційного зобов'язання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. №4. С. 61–63.

180. Слома В. М. Розмежування понять «особа», «суб'єкт», «сторона» в зобов'язальних правовідносинах. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2019. Том 30 (69). № 6. С. 51–55.

181. Термін «Потерпілий». Термінологія законодавства. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/22672>

182. Термін «Потерпілі». Термінологія законодавства. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/22675>

183. Тетеря І. Судитися зась: що пропонують змінити в судовому оскарженні іпотеки. Як виглядатиме процедура після закінчення строку позовної давності. URL: <https://mind.ua/openmind/20230975-suditisyazas-shcho-proponuyut-zminiti-v-sudovomu-oskarzhenni-ipoteki>

184. Ткачук А. Фактичний склад зобов'язань із безпідставного збагачення. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2021. № 8 (44). vol. 2. С. 107–111.

185. Трохи про приватне право в судовій практиці (за матеріалами публікацій в телеграм-каналі «Трохи про приватне право» за 2022 рік) / Автор та редактор В. І. Крат. Київ, 2022. 444 с.

186. Трощенко І. О. Регулювання зобов'язань із безпідставного збагачення на сучасному етапі уніфікації міжнародного приватного права ЄС. *Держава і право*. 2012. № 55. С. 493–499.

187. Трощенко І. О. Уніфікація колізійних норм у сфері недоговірних зобов'язань в Європейському союзі та законодавство України: дис....канд.юрид.наук: 12.00.03; КНУ ім. Т. Шевченка. Київ: 2019. 202 с.

188. Українська загальна енциклопедія. Книга знання в 3-ох томах: під гол. ред. І. Раковського. Львів-Станиславів-Коломия. 1930-1933. Том 2. 1311 с.

189. Уланова В. Про відповідальність за користування чужими коштами. Підприємництво, господарство і право. 2001. № 5. С. 41–44.

190. Ухвала Хмельницького апеляційного суду від 15.04.2021 р. у справі № 682/65/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96290610>

191. Федорко М. С. Про співвідношення зобов'язань, що виникають внаслідок безпідставного збагачення, та зобов'язань з відшкодування збитків. *Дев'ять юридичних диспутів з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.). Одеса : Астропринт, 2019. С. 272–276.

192. Цивільне право (частина особлива). Курс лекцій : навч. посіб. / за ред. І. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2022. 636 с.

193. Цивільне право України: навч. посіб. / ред. Р. О. Стефанчук. Київ: Наукова думка: Прецедент, 2004. 452 с.

194. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, Т.І. Бегова [та ін.]; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького Х.: Право. 2011. Т. 2. 816 с.

195. Цивільний кодекс Галичини: пер. з нім. М. Мартинюка, О. Павлишинець. Івано-Франківськ: Вавилонська бібліотека, 2017. 272 с.

196. Цивільний кодекс України : наук.-практ. коментар / за заг. ред. Є. О. Харитоновна. Харків, 2007. С. 1112–1114.

197. Цивільний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#n8969>.

198. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т.2: Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки та терміни. Позовна давність. Особисті немайнові права фізичної особи / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. С. 784 с.

199. Чепис О. І. Правова природа зобов'язань, що виникають із безпідставного збагачення. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія: «Право»*. 2016. Т. 1. № Вип. 41. С. 144–147.

200. Шимон С. І. Теорія майнових прав як об'єктів цивільних правовідносин: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2014. 663 с.

201. Шишка Р. Б. Види цивільних правовідносин. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2007. Вип. 36. С. 315–323.

202. Шишка Р. Б. Охорона прав суб'єктів інтелектуальної власності у цивільному праві України: автореф. дис... док. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2004. 37 с.

203. Штанько А. Підходи до визначення поняття захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 2. Ч. 2. С. 142–159.

204. Штефан О. Охорона і захист авторських прав: теоретичний аспект. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2010. № 4(54). С. 3–17.

205. Юркевич Ю.М., Майкут Х.В. Охорона та захист права власності в Україні: деякі проблеми правового регулювання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 209–211.

206. Яновицька А. В. Передумови та тенденції правового регулювання криптовалюти в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 169–172.

207. Ясінська М. Заборона суперечливої поведінки: коли суди застосовують доктрину *venire contra factum proprium*. *Юридична практика*. 2021. № 19-20. С. 1220–1221.

208. David S. Almeling et al. Disputed Issues in Awarding Unjust Enrichment Damages in Trade Secret Cases, *THE SEDONA CONFERENCE JOURNAL*. 2018. P. 667-706.

209. Jansen Nils. The Concept of Non-Contractual Obligations: Rethinking the Divisions of Tort, Unjustified Enrichment, and Contract Law. *Journal of European Tort Law*. 2010. P. 1–26.

210. Mitchell C. Netting Off Gains and Losses in the Law of Unjust Enrichment. *UCL Research Paper Series*. 2022. No.20. P. 1–17.

211. Mitchell McInnes. The Canadian Principle of Unjust Enrichment: Comparative Insights into the Law of Restitution, 1999. *Alberta Law Review*. 1, P. 20–23.

212. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR). / Prepared by the Study Group on a European Civil Code and the Research Group on EC Private Law (Acquis Group). Sellier. european law publishers GmbH, Munich. 2009. 643 p.

213. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR): Articles and Comments / Prepared by the Study Group on a European Civil Code and the Research Group on EC Private Law (Acquis Group). Sellier. european law publishers GmbH, Munich. 2009. 1604 p.

214. Smith L. Unjust Enrichment. *McGill Law Journal*. 2020. 66(1). P. 165–168.

215. Stoljar S. Unjust Enrichment and Unjust Sacrifice. *The Modern Law Review*, 1987. № 50(5). P. 603–613.

216. William J. Woodward Jr. Passing-on the Right to Restitution, 39 *U. MIAMI L. Rev.* 1985. P. 873–931.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:**Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:**

1. Романська І. В. До питання про співвідношення кондикції та віндикації. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 281–285. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/391/372> (DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2020.53>).
2. Романська І. В. Співвідношення та розмежування категорій «реституція» й «кондикція». *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 6. С. 79–81. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2021/22.pdf (DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-6/20>).
3. Романська І. В. До питання про суб'єкти та об'єкти кондикційних зобов'язань. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2022. № 60. С. 47–51. URL: <http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc60/11.pdf> (DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.60.11>).

Наукові публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Романська І. В. Інститут з безпідставного збагачення у праві Європейського Союзу. *Проблеми приватного права в умовах гармонізації законодавства України з правом Європейського Союзу*: збірник матеріалів науково-практичного семінару (м. Львів, 4 жовтня 2019 року) / за заг. ред. І. В. Красницького, Ю. М. Юркевича. Львів, «ГАЛИЧ-ПРЕС», 2019. С. 128–132.
5. Романська І. Правова природа кондикційних зобов'язань. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні*: збірник матеріалів наук.-практ. конф. (м. Львів, 6 грудня 2019 року) / за заг. ред. І. В. Красницького. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 307–311.
6. Романська І. В. Кондикція та віндикація: окремі питання розмежування.

Стан та перспективи розвитку юридичної науки: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 4–5 вересня 2020 року). Дніпро: ГО «Правовий світ», 2020. С. 54–58.

7. Романська І. В. Окремі питання співвідношення кондикційної та реституційної вимог. *Актуальні проблеми приватного права в умовах євроінтеграційних процесів в Україні: збірник тез доповідей учасників науково-практичного семінару (м. Львів, 13 листопада 2020 року) / за заг. ред. М. С. Долинської, І. В. Красницького, Ю. М. Юркевича. Львів: ЛьвДУВС, 2020. С. 112–116.*

8. Романська І. В. Термін «рахункова помилка» у контексті ст. 1215 Цивільного кодексу України. *Актуальні проблеми приватного права в умовах євроінтеграційних процесів в Україні: збірник тез доповідей учасників науково-практичного семінару (м. Львів, 11 листопада 2021 року) / за заг. ред. М. С. Долинської, І. В. Красницького, Ю. М. Юркевича. Львів: ЛьвДУВС, 2021. С. 121–123.*

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

На підставі розгляду результатів дисертаційного дослідження аспірантки кафедри цивільно-правових дисциплін Інституту права Львівського державного університету внутрішніх справ, секретаря судового засідання Личаківського районного суду м. Львова РОМАНСЬКОЇ Ірини Володимирівни на здобуття ступеня доктора філософії в галузі права за спеціальністю 081 «Право» на тему: «Цивільно-правове регулювання кондикційних зобов'язань в Україні», вважаємо за доцільне констатувати, що вказані у дисертації положення щодо понятійно-категоріального апарату, елементів кондикційного зобов'язального правовідношення, підстав виникнення, співвідношення кондикції з іншими способами захисту права власності, особливостей самостійного та субсидіарного застосування кондикційної вимоги, порядку повернення безпідставно набутого чи збереженого майна, є доцільними та аргументованими, а тому можуть бути враховані під час здійснення повноважень суду, а також підлягають застосуванню під час обґрунтування висновків та внесення пропозицій щодо змін до чинних нормативно-правових актів.

**Голова Сихівського районного
суду м. Львова**

Н. І. Дулебко

**Заступник голови Сихівського
районного суду м. Львова**

Б. Р. Мичка

**Керівник апарату Сихівського районного
суду м. Львова**

О. В. Пуківська

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор

Львівського державного університету
внутрішніх справ

доктор юридичних наук, професор

Ольга БАЛИНСЬКА

24.04.2023

АКТ24.04.2023

Львів

№ 26

**Про впровадження результатів дисертації
Романської Ірини Володимирівни
«Цивільно-правове регулювання
кондикційних зобов'язань в Україні» в
освітній процес ЛьвДУВС**

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження позитивного досвіду роботи у складі:

- начальника відділу забезпечення якості освіти та методичної роботи кандидата юридичних наук, доцента Руслана СТРОЦЬКОГО;
- заступника начальника відділу організації наукової роботи кандидата юридичних наук Галини САВЧИН;
- директора Інституту права ЛьвДУВС кандидата юридичних наук, професора Івана КРАСНИЦЬКОГО;
- завідувача кафедри цивільно-правових дисциплін Інституту права доктора юридичних наук, професора Юрія ЮРКЕВИЧА;
- директора загальної бібліотеки Ірини КРАВЕЦЬ.

Комісія відповідно до наказу по університету від 24 березня 2021 року № 100 розглянула й узагальнила матеріали дисертації, поданої на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 «Право» (напрямок підготовки – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право) та наукові праці аспірантки кафедри цивільно-правових дисциплін Інституту права ЛьвДУВС Романської Ірини Володимирівни «Цивільно-правове регулювання кондикційних зобов'язань в Україні».

Проаналізовано основні результати дослідження Ірини РОМАНСЬКОЇ, зокрема наукові праці, в яких опубліковані теоретичні положення дисертації:

1. Романська І. В. До питання про співвідношення кондикції та віндикації. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 281–285. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/391/372> (DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2020.53>).
2. Романська І. В. Співвідношення та розмежування категорій «реституція» та «кондикція». *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 6. С. 79–81. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2021/22.pdf (DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-6/20>).
3. Романська І. В. До питання про суб'єкти та об'єкти кондикційних зобов'язань. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2022. № 60. С. 47–51. URL: <http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc60/11.pdf> (DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.60.11>).
4. Романська І. В. Інститут з безпідставного збагачення у праві Європейського Союзу. *Проблеми приватного права в умовах гармонізації законодавства України з правом Європейського Союзу*: збірник матеріалів науково-практичного семінару (м. Львів, 4 жовтня 2019 року) / за заг. ред. І. В. Красницького, Ю. М. Юркевича. Львів, «ГАЛИЧ-ПРЕС», 2019. С. 128–132.
5. Романська І. Правова природа кондикційних зобов'язань. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні*: збірник матеріалів наук.-практ. конф. (м. Львів, 6 грудня 2019 року) / за заг. ред. І. В. Красницького. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 307–311.
6. Романська І. В. Кондикція та віндикація: окремі питання розмежування. *Стан та перспективи розвитку юридичної науки*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 4–5 вересня 2020 року). Дніпро: ГО «Правовий світ», 2020. С. 54–58.
7. Романська І. В. Окремі питання співвідношення кондикційної та реституційної вимог. *Актуальні проблеми приватного права в умовах євроінтеграційних процесів в Україні*: збірник тез доповідей учасників науково-

практичного семінару (м. Львів, 13 листопада 2020 року) / за заг. ред. М. С. Долинської, І. В. Красницького, Ю. М. Юркевича. Львів: ЛьвДУВС, 2020. С. 112–116.

8. Романська І. В. Термін «рахункова помилка» у контексті ст. 1215 Цивільного кодексу України. *Актуальні проблеми приватного права в умовах євроінтеграційних процесів в Україні*: збірник тез доповідей учасників науково-практичного семінару (м. Львів, 13 листопада 2021 року) / за заг. ред. М. С. Долинської, І. В. Красницького, Ю. М. Юркевича. Львів: ЛьвДУВС, 2021. С. 121–123.

На основі проведеного аналізу комісія зробила висновок, що наукові праці Ірини РОМАНСЬКОЇ містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації, що дає підстави запровадити їх для використання в освітньому процесі Львівського державного університету внутрішніх справ, зокрема при викладанні навчальної дисциплін «Цивільне право України», а також рекомендувати їх до вивчення під час самостійної роботи здобувачів вищої освіти освітнього ступеня «бакалавр», «магістр» та освітньо-наукового ступеня «доктор філософії».

Члени комісії:

Руслан СТРОЦЬКИЙ

Галина САВЧИН

Іван КРАСНИЦЬКИЙ

Юрій ЮРКЕВИЧ

Ірина КРАВЕЦЬ